

Milena Hübschmannová a historie

— Milena Hübschmannová a historie Romů po 2. světové válce

Není jistě mezi odborníky na romskou problematiku nikdo, kdo by si neuvědomoval význam této mimořádné osobnosti pro poznání mnoha základních rysů romské kultury nejen v českém a slovenském prostředí, ale i v širším evropském kontextu. Dokonce ani kolektiv kolem plzeňských kulturních antropologů, který zpochybnil některé její závěry a zejména účast na snahách po uznání národní svébytnosti Romů, nepopírá hodnotu jejích mnohostranných terénních výzkumů¹. Ačkoliv se k romské problematice dostala zprostředkovaně přes svou profesi indoložky, položila spolu s nemnoha dalšími romisty své generace základy hned pro několik vědeckých oborů, které se u nás dnes romskou problematikou zabývají. Bezesporu to platí i o historii romského etnika v poválečném Československu; ve svém krátkém příspěvku bych se chtěla pokusit ukázat, co pro mne životní dílo Mileny Hübschmannové znamenalo z hlediska oboru, jímž se zabývám.

Především je nutno předeslat, že její přínos pro historii Romů po roce 1945 je možno sledovat zejména ve dvou základních liniích: jednou z nich je její vlastní životní cesta svázaná od mládí velmi úzce s životem romského etnika, s pokusy jeho představitelů o kulturní, společenskou i politickou emancipaci.² Druhou jsou pak samozřejmě odborné výsledky její vlastní vědecké práce, bez nichž není možno mnohé ze svébytné romské kultury a historie pochopit. K oběma okruhům se pokusím připomenout několik vlastních postřehů, jimiž si ovšem nečiním nárok na vyčerpávající obraz významu M. Hübschmannové pro historii Romů v ČSR.

1 Viz množství citací v jejích pracích, např. Jakoubek, M. – Hirt, T.(ed): Romové – kulturologické etudy. Nakl. A. Čeněk, Plzeň 2004, s. 11, 47, 67, 138, 142, 174-176 ad.; Jakoubek, M.: Romové – konec (ne)jednoho mýtu. Socioklub Praha 2005 (práce je v podstatě dialogem s názory M. Hübschmannové a dalších romistů).

2 Tyto aktivity M. Hübschmannové dokumentuji v následujícím textu pouze na základě těch pramenů archivní povahy, v nichž je výslovně uvedeno její jméno; považuji je za svědeckví významná především tím, že dokumentují její veřejnou činnost pro Romy a její ohlas ze strany institucí decizní sféry. Komunističtí funkcionáři si samozřejmě dobře uvědomovali, jaký ohlas má její činnost v romském prostředí. Moje studie nemá životopisný charakter (vzhledem k použitému materiálu v ní mohou být i dílčí nepřesnosti), podrobnou biografii jistě zpracují povolanější autoři, kteří s ní po léta blíže spolupracovali.

Setkání, porozumění a snaha pomoci

Útlou knížku, která nese název *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*³ je možno považovat za životní vyznání vztahu Mileny Hübschmannové k romské kultuře a k jejím nositelům. Ona sama téměř po celý svůj život oprávněnost tohoto sloganu prokazovala svými postoji a činy. Nejdříve se v průběhu padesátých a šedesátých let dvacátého století postupně seznamovala prostřednictvím vlastních výzkumů, studia zejména zahraniční literatury a bezprostředního styku s desítkami prostých Romů i odborníků se životem a kulturou etnika, které ji zaujalo zjevnými relikty indického kulturního okruhu. Zásadní byl její přínos pro postupné formování norem spisovné romštiny, při nichž vycházela zejména ze svého studia východoslovenských romských dialektů, jednak z důkladné znalosti indoevropských základů a vlivů, které ovlivnily vývoj jazyka Romů v průběhu jejich putování Evropou.

S pokusy o formulaci základů romštiny souvisí i první „úřední“ zmínka o veřejném vystoupení Mileny Hübschmannové na aktivu romských instruktorů pro kulturně osvětovou práci, který organizovalo Ministerstvo kultury ČSR v květnu 1954. V té době nebyla ještě definitivně zformulována základní kriteria politiky KSČ a státu vůči romskému obyvatelstvu. Mimo jiné se uvažovalo o možnosti odborného studia romské problematiky, jehož náplní měl být v první řadě jazyk etnika.⁴ Mladá absolventka oboru indologie M. Hübschmannová se v době před pořádáním zmíněného aktivu začala zabývat základy romské mluvnice, zřejmě je už v té době také poprvé publikovala. Byla pozvána (patrně na základě upozornění pedagoga filozofické fakulty UK Dr. Lípy) podobně jako řada dalších neromských odborníků na setkání mladých Romů jako přednášející a účastnice živých diskusí, které na aktivu probíhaly.

Pokusy o emancipaci romského etnika, rozvoj jeho kultury, resp. i jeho integraci do majoritní společnosti bohužel záhy nato státní orgány odmítly jako projev podpory „zaostalého způsobu života občanů cikánského původu“. Ve druhé polovině padesátých let se začala prosazovat koncepce politiky režimu vůči Romům, založená na jejich bezvýhradné asimilaci s majoritou. Čeští romisté sice pokračovali ve svých výzkumech i v praktické osvětové a vzdělávací činnosti mezi Romy, jejich aktivity byly však postupně umrtvovány a přestalo se o nich veřejně informovat (pokud nebyli ochotni jako většina státních úředníků, resp. i někteří odborníci – např. již zmíněný Dr. Lípa, který mezitím přešel do Ústavu pro jazyk český ČSAV

3 Vydala UP Olomouc, 1993.

4 NA Praha, fond Ministerstvo kultury, k. 231, i.č. 352. Podrobněji o prvních pokusech o uznání svébytnosti Romů i o školení pořádaném v KPŠ v Hořině ve dnech 10.-24. května 1954 viz Pavelčíková, N.: Romové v českých zemích v letech 1945-1989. Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu č. 12., Praha 1954, s. 34-36, 51-53. Podrobnosti o publikaci učebnice romštiny bohužel nejsou známy.

SPOLEČENSKO- VĚDNÍ

KOMISE zasedala podruhé dne 26. března a potřetí 11. května /v Praze/

Společensko-vědní komise je jednou z pěti komisí, která pravidelně zasedá a postupně jako jiné školy, které si postavila do svého plánu práce. Tak se to nikomu nejeví z Městského úřadu, který od člena společnosti - vědní komise získal již mnoho podkladů i pro vlastní práci. Vše na př. diskuse o volbě charakteristických barv Romů, v tomto směru se otiskuje i Memorandum, na jehož vypracování se komise znárodně skrze podílala atd.

Hlavní body pracovního jednání v březnu byly: 1.) výklad angličtiny H o l o m k a o materiálu, který předložila ministerstvo práce a sociálních věcí ČR k připomínkám matce Svazu. Materiál se týkal nových návrhů na řešení romské otázky a ing. Holomek poskytl na místě místo tohoto materiálu. Také přítomní vysvětlili a tím, že již osobně intervenoval proti všem pasážím, které opět naznačují diskriminaci Romů jako pouhých členů romské otázky. 2.) předsedkyně komise Dr. Milena H ü b s c h m a n n o v á předložila k projednání materiál zabývající se stanovením charakteristiky Romů, který vypracovala na základě usnesení posledního zasedání této komise.

K oběma návrhům bořím jednání se postupně vyslovili všichni členové komise a hosté. S doplnky a změnami byl materiál schválen a doporučen ke schválení předsednictvu a ÚV Svazu (Čikánů) - Romů v č. 1.

Všechna jednání se zúčastnili: Dr. M. Hübschmannová, ing. M. Holomek, ing. J. Holomek, Julius Bukal, Bart. Daniel, prom. hist., PhDr. J. Bartáček, ing. J. Hájek, Ant. Daniel - hosté: Z. Vágal, Vl. Kotlík, P. Steiner

NA PRAŽSKÉM ZASEDÁNÍ SPOLČENSKO/VĚDNÍ
Komise byli přítomni: Dr. M. Hübschmannová, Dr. Eva Davidová - Turčinová, PhDr. J. Bartáček, Julius Bukal, Bart. Daniel, prom. hist., Ant. Daniel, hosté: P. Steiner, Dr. M. Radnářková. Na programu byly tři body:

- 1.) byla provedena změna ve funkci tajemníka komise, kterou se stala Dr. Marie Radnářková, ČSR,
- 2.) tajemník Ant. Daniel podal zprávu o tom jak probíhá zjišťování studentů - Romů na středních a vysokých školách, které Svaz chce získat a.j. k spolupráci a sdělit, že d o m ě s í c e by měly kraje namísto adresy (ÚV) těchto studentů. O zařazení romské mládeže vycházející ze 208 bodu ÚV informovat okresní národní výbory - odbory školství, na které se obrátil.
- 3.) jako poslední plánovaný bod jednání - bylo rozhodnuto o sdělení a realizaci první p u b l i k a c e , abstraktu, který hodlá vydat ÚV Svazu Romů v ČSR ještě v tomto roce. Podle předložného plánu bude abstrakt obsahovat údaje o Romech, o jejich životě v minulosti i přítomnosti, folkloru a pod. Členové komise si - podle své odbornosti - rozdělili úkoly a rozhodli se přivést ke spolupráci i Ing. Fobšnovou. Rozkopané jednotlivých statí mají být dodány do 15. srpna t.r. Bude ještě při další práci na kopii svázáno, v kterém měřítku bude tištěna r o m š t ě m a.

V diskusi v o i m ě, byla vyslechnuta informace Ant. Daniela o cestě delegace ÚV ČSR do zahraničí /komise se od 26. května/, zpráva bude informována 17. 5). Úst. Jov. Bartáček upozornil na nutnost kontroly usnesení a vnesl dotaz, jak je možné, že se v některých sdělovacích prostředcích došlo k narušení zcela samozřejmých souvislostí národnostního původu a kriminalit /postupně ÚV/.

– nový směr státní politiky bezvýhradně podporovat).⁵ Jméno M. Hübschmannové se v první polovině šedesátých let objevilo pouze v září 1964 v souvislosti s „kauzou“ prvního romského historika Bartoloměje Daniela. Ten v té době neměl trvalé zaměstnání, ačkoliv s úspěchem absolvoval studium archivnictví na Karlově univerzitě. Pracoval jako hlídač proslulé výstavy o Velké Moravě v Domě umění v Brně. Ministerstvo školství a kultury ČSSR právě projednávalo jeho žádost o místo v oboru, pro nějž měl odpovídající vzdělání. Kromě jeho vysokoškolských učitelů a bývalých spolupracovníků doporučovala příznivé vyřízení žádosti také Milena Hübschmannová, která podle soudobých zpráv připravovala pro čs. rozhlas pásmo romských pohádek.⁶

Daleko častěji se v úředních zprávách i na stránkách odborných publikací (o tom viz podrobněji ve druhé části studie) začalo objevovat jméno romistky M. Hübschmannové na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Obrodný proces ve společnosti vyvolal také oživení zájmu o romskou problematiku, v roce 1969 se uskutečnil první pokus o vytvoření romské organizace. V českých zemích se nejaktivněji při vzniku Svazu Cikánů-Romů (SCR) projeвили představitelé romské inteligence, kteří se soustředili kolem moravských aktivistů Miroslava a Tomáše Holomkových a Antonína Daniela. Mezi aktivními zakladateli a pracovníky ústředních orgánů SCR se však objevila také celá řada neromských odborníků. Nemohla mezi nimi pochopitelně chybět ani paní doktorka Milena Hübschmannová, kterou je možno považovat především za iniciátorku a zřejmě i autorku (i když nebyla výslovně uváděna) jeho nejzávažnějších programových dokumentů. Po prvních přípravných krocích a registraci organizace na Ministerstvu vnitra se sešel 30. srpna 1969 v Brně zakládající sjezd SCR, který zvolil ústřední výbor svazu. M. Hübschmannová se stala členkou jeho komise, která byla později označována jako společenskovědní, významně zřejmě spolupracovala také s redakcí zpravodaje svazu *Romano l'il* (Romský list).

Dne 17. dubna 1970 schválil ústřední výbor Svazu Cikánů-Romů jeden ze svých nejzávažnějších programových dokumentů – Memorandum k základním otázkám cikánské problematiky a vymezení společenského postavení Cikánů-Romů.⁷ Byl to poměrně obsáhlý text, který zřejmě považovali představitelé SCR za východisko k dalším jednáním o koncepci stát-

5 Viz Pavelčíková, N.: c.d., s. 60. J. Lípa vydal v roce 1963 Příručku cikánštiny, která byla ovšem určena pouze pro pracovníky decizní sféry, odpovědné za „převýchovu obyvatel cikánského původu“. Sám v jiném dokumentu označuje romštinu za primitivní jazyk a varuje před „fetišizací cikánského folkloru“. NA Praha, fond Úřad předsednictva vlády, k. 1625, i.č. 4676.

6 NA Praha, fond 05/3 -ÚV KSČ, sv. 37, arch.j. 301.

7 Memorandum bylo zveřejněno na stránkách informačního zpravodaje SCR *Romano l'il* č. 2/1970, s. 11-13. Jeho rozbořem se zabývaly jednotlivé orgány SCR v krajích – viz např. ZA Opava, fond KV SCR Ostrava, k. 1, sl. 3; Podrobněji též Lhotka, P.: Činnost Komise pro otázky cikánského obyvatelstva a činnost Svazu Cikánů-Romů. Zhodnocení politiky ústředních státních orgánů při řešení romské problematiky v letech 1969-1975. Muzeum romské kultury (MRK) Brno 2000, s. 31-59.

ní politiky vůči romskému obyvatelstvu. Zároveň však svědčí jeho obsah o tom, že představitelé SCR hodlali jeho základní teze dále rozpracovávat na základě vědecké analýzy specifík romské kultury a současného postavení Romů ve společnosti. SCR sice publikoval Memorandum jako kolektivní dokument svého ústředního výboru, nicméně orgány KSČ při jeho následném posuzování jednoznačně (a zřejmě v podstatě právem) označily za jeho hlavní iniciátorku Milenu Hübschmannovou.⁸ Pokusme se tedy o podrobnější analýzu dokumentu, který zřejmě vyjadřuje její tehdejší stanovisko k možnostem a směrům emancipace Romů v Československu.

Úvodní část Memoranda se vrací k textu dokumentů ustavujícího sjezdu SCR, v nichž se konstatovalo, že dosud chybí teoretické rozpracování charakteristiky romského etnika, jeho společenského statusu a právního postavení v ČSSR. To podle mínění představitelů SCR není v souladu s principy marx-leninského chápání národnostní otázky⁹ – navíc nedostali dosud sami Romové příležitost, aby se k němu mohli vyjádřit. V další části se Memorandum zabývá poměrně podrobně dosavadními výsledky politiky komunistického režimu vůči romskému obyvatelstvu. Připomíná, že první pokusy o integraci Romů z počátku padesátých let, podporované představiteli jejich inteligence, byly odmítnuty. Následoval zákaz používání a rozvoje romštiny a svébytné kultury „cikánského“ obyvatelstva, znevažování norem jeho chování, zvyků, hodnotové orientace a estetického cítění. Státní politika vůči romskému obyvatelstvu vycházela v uplynulém období z asimilačních tlaků, direktivní a nekoncepční opatření minulých let se dostala do hluboké krize. Autoři žádají, aby to státní orgány jednoznačně přiznaly a vyvodily z toho důsledky pro další postup. Neúspěšně skončil zejména organizovaný rozptyl tzv. míst nežádoucího soustředění cikánského obyvatelstva, zahájený na základě usnesení vlády ČSSR č. 502/1965. Jeho realizace byla dokonce v rozporu s čl. 20 tzv. socialistické ústavy ČSSR z roku 1960. Do roku 1969 se podařilo splnit pouze 45 % původně stanovených kvót rozptýlu, 25 % rodin se vrátilo zpět na Slovensko, pokusy o násilné přesuny vyvolaly odpor nejen samotných Romů, ale také příslušníků majority. Jasně se ukázalo, že Romové odmítají násilnou asimilaci a nevzdávají se své kultury. V oficiálních dokumentech se často používá termín „zcivilizování“ způsobu života romské rodiny, jejích vnějších projevů – to jsou typické manipulátorské postoje, vylučuje se možnost vlastní účasti Romů na integraci. *„Domníváme se, že socializace těch Romů, kteří dosud sdílejí postavení neintegrované sociální vrstvy, je možná pouze, budou-li respektovány jejich etnické determinace, kterých se nemohou a ani nechťejí vzdát.“*¹⁰

8 Lhotka, P., c.d., s. 51.

9 Zdůrazňování principů marx-leninismu a jejich nedodržování soudobou „socialistickou“ společností bylo typickým rysem většiny tehdejších oficiálních dokumentů, teoretické základy marxismu veřejně nikdo nezpochyboval.

10 *Romano fil* 2/1970, s. 12.

Dalším problémem, jímž se Memorandum podrobněji zabývá, je používání výrazu „cikán“, resp. oficiálně přijímaných spojení „obyvatelstvo, občané cikánského původu“. Autoři to považují za nesprávné zejména ze dvou důvodů: výraz má v češtině příděch opovrhlivého vztahu majority vůči Romům, je symbolem lhaní, toulání, krádeží; inkriminované spojení je pak chápáno výslovně jako charakteristika příslušníků určité sociální vrstvy, upírá Romům právo existovat jako svébytná národnostní skupina. Přiznává se jim sice odlišný původ, ale majoritou jsou přijímáni jedině tehdy, pokud se sami hlásí k české, resp. slovenské národnosti. Podle textu memoranda je většinou romských skupin jako „indigenní“¹¹ označení používán termín Romové.

Po těchto úvodních odstavcích se Memorandum zabývá podrobně požadavkem na uznání práva Romů hlásit se ke své národnosti. Prvním krokem k tomu bylo uznání SCR jako organizace, jejímž prostřednictvím mohou Romové poprvé participovat na řešení své vlastní situace. Její přijetí do Národní fronty jim dává právo „účasti na veřejném životě ve prospěch našeho zřízení“. Po Maďarech představují Romové v ČSSR druhou nejpočetnější národnostní menšinu. „Statut národnosti chápeme jako stabilizaci práva existovat se svou etnickou determinací, svébytností – tedy se svou odlišností od jiných etnicit tohoto státu. Je to právo, které požívá každá skupina v ČSSR dostatečně početná a dostatečně odlišná od ostatních.“¹² Etnická determinace je podle dalšího textu Memoranda dána zejména:

- a) Jazykem, který představuje integrační faktor etnika. V textu Memoranda se požaduje, aby byla romština uznána za svébytný jazyk, i když vinou dosavadního vývoje (kastovní přehrad, omezená komunikace, neexistence práva na vzdělání v průběhu minulých režimů) nemá dosud stabilizovanou spisovnou normu. To neznamená, že nemůže plnit komunikační funkci a vyvíjet se jako každý jiný jazyk. V této souvislosti požadují autoři, aby se romština využívala také při výuce romských dětí alespoň v počátečních třídách národní školy. Naprostá většina romských dětí nedokončí všechny ročníky základní školy (38,9 % ji dochodí pouze do 5. třídy) zejména proto, že nezvládá češtinu jako jediný vyučovací jazyk.
- b) Svébytnými normami chování, zvyklostí, postojů, hodnotovou orientací a životním stylem. Romské komunity jsou charakteristické specifickou strukturou rodiny, rodu. Ta

11 Původní ve vlastním, domácím prostředí – viz Slovník cizích slov, SPN Praha 1966, s. 197. Termín Rom použili poprvé u nás členové SCR v jeho vlastním názvu i v dalších dokumentech a názvosloví. Mezinárodní užívání začala prosazovat International Romani Union (původně R.I.J – viz text na s. 199) na svém prvním sjezdu v roce 1971. Oficiální používání bylo v ČSSR v letech normalizace přerušeno a úřady se k němu vracejí znovu až koncem osmdesátých let 20. století.

12 *Romano řil* 2/1970, s. 12. Termín statut (souhrn pravidel, stanovy, řád) se pak v dalších textech M. Hübschmannové vyskytuje opakovaně v ne zcela přesném kontextu – vhodnější by asi v této souvislosti bylo status – právní stav, postavení. Viz Slovník cizích slov, SPN Praha 1968, s. 509.

Memorandum

- O V A Z N - C I K Á Ň 8 / - R O U Ň v. č. 10

k teoretickým otázkám romské /cikánské/ problematiky a významu
společenského postavení Romů /Cikánů/.

Stavovisko zpracováno a projednáno společensko-vědní komisí ÚV Svazu
Cikánů-Romů a projednáno a schváleno předsednictvem ÚV Svazu Cikánů -
Romů dne 17.4. 1970

PROGRAM SVAZU /Cikánů / Romů v ČSSR, schválený Ústředním výborem této
organizace 30. srpna 1969 se zabývá i charakteristikou Romů /Cikánů/ a jejich
společenským postavením. Uspořádání na sleditost této otázky, rovněž i na to,
že teoretické zpracování charakteristiky Romů není snadné provádět. Úkoly v tom-
to směru získané politickým a vládním orgánem v roce 1965 ČSAV jsou naplněny
a někdy prováděny ani fundovaný vědecký výzkum. Realizují v této otázce ani
ucelové teoretické práce.

Svaz /Cikánů/- Romů se domnívá, že první teoretická zpracování romské pro-
blematiky by byla charakterem marxismus-leninismu v oblasti společenských věd,
zejména účelů a národnostní otázek.

Romů chybou Romů samých, vzhledem k jejich společenskému postavení a úrovni
že tyto otázky nejsou doprovázeny, Váňkem Svazu (Cikánů) - Romů a jeho výchov-
nou činností však vznikl nový předpoklad a podmínky, aby i Romové sami mohli se
v této otázce vyjádřit a angažovat se a Svaz C.-R., jako společenská organizace
Národní fronty má jistě právo například na postavení, které odpovídá postu a ch-
rakteristice Romů v naší zemi.

Stávající charakteristiky a společenského a právního postavení Romů má vý-
znam nejen pro teorii, ale zejména jako základní východisko pro praktické řešení
ní romské problematiky.

Stávající zpracování se jsou Romové je nepochybně, zejména, s řadou nejmen-
ší nepřesností, rozpaky a otevřených otázek v důsledku pojetí, nedůslednosti
dřívejších společenských řádů, pozměňovaných i diskriminačních jery v Řechci.

Problém Romů není jen otázka sociální v pojetí charitativním, ale zejména
složitá politicko-sociální otázka tohoto početného specifického etnika
(300 000 v ČSSR)

V pojetí a praktické řešení romské problematiky je třeba počítat s novým
činitelem - Svazem Cikánů-Romů a v souvislosti s jeho činností a probíhající
výsledky i dalšími procesem okrasení Romů v socialistické doba. Předpoklá-
dáme tedy i větší spolupráci a zainteresovanost Romů samých na řešení vlastní
problematiky. Mění Romů i na realizaci řešení této otázky by měla být popí-
rána.

Ve stávajících pokusech o charakteristiku Romů je nezabývanost - hovoci
o "cikánské", "Cikánské", "cikánské cikánské pánve", "Cikánské - Romové",
o "cikánské cikánské" atd. Nejednotná užívání slova pro Romů a nejednotná ort-
ografie slova Cikán není jen formální podružnost, nýbrž zjednotnění zjednot-
něností, není jená, jak na Romů nazývat:

představuje existenciální hodnotu, jejíž význam roste s mírou izolace, diskriminace Romů a jejich umělého distancování od majoritní společnosti.

- c) Formami „uchovávání svých sdělení“, specifickou historickou zkušeností a životními pocity, které přebírají budoucí generace. „Přenositelnou, tradovatelnou hodnotu“ představuje zejména svěbytný folklór, vzájemná komunikace v důvěrně známé symbolice.
- d) Neexistenci vlastního národního území. Tuto často uváděnou námitku proti svěbytnosti romského etnika vyvrací Memorandum na základě zkušenosti ze SSSR, kde je dosud *romské etnikum v počtu 173 tisíc osob*¹³ uznáno jako menšina, i když také neobývá souvislé území.

V dalším textu Memoranda se zdůrazňuje, že Romové neaspirují na zvláštní postavení, území, nežádají ani vytvoření vlastních škol, ani uznání práva na používání romštiny na úřadech, u soudů apod. Status národnosti je třeba chápat jako právo, nikoliv jako direktivu, a uplatňovat je jen v rámci možností politické a hospodářské situace státu jako optimální faktor integrace Romů. Ani Memorandum nemá být v tomto smyslu chápáno jako požadavek politický, ale pouze jako formulace stanoviska, které by umožnilo účelné, efektivní, rychlejší a zároveň spravedlivé a humánní řešení problematiky romského etnika. Na druhé straně by státní orgány neměly podceňovat ani politicko-morální význam takového řešení, které by vedlo k upevnění sebevědomí Romů jako plnoprávných občanů státu.

Poměrně opatrně formulované základní teze Memoranda o požadavcích na uznání svěbytnosti romského etnika vycházely s největší pravděpodobností z reálného odhadu současné situace ve společnosti. V první polovině roku 1970 už v plné míře probíhal proces tzv. normalizace, Svaz Cikánů-Romů zůstával v podstatě poslední organizací zrozenou v průběhu obrodného procesu, vůči níž dosud státní moc nezasáhla. Jakékoliv radikální požadavky mohly jeho existenci ohrozit. Vědomí této hrozby zřejmě ovlivnilo i další vývoj postojů vedení SCR a jeho neromských poradců. Přes poměrně mírný tón totiž vyvolalo Memorandum velmi ostrou reakci ze strany ústředních orgánů KSČ. Byro pro řízení stranické práce v českých zemích iniciativu SCR okamžitě odmítlo a navrhlo, aby eventuální výsledky plánovaného výzkumu romského etnika byly orgány ÚV korigovány: podle něj nelze připustit, aby „... *dílčí vědecké poznatky byly přenášeny do politické praxe k živění nesprávných tendencí*“.¹⁴ Další vývoj pak sku-

13 Ve skutečnosti opětovné odvolávání se romských aktivistů na postavení Romů v SSSR nemělo příliš reálný základ, opíralo se o znalosti sovětského systému ve třicátých letech. Od konce 2. světové války a zejména pak od počátku padesátých let i sovětská vláda nasadila vůči Romům ostrý asimilační kurz, spočívající na zákazu kočování, násilných přesunech celých skupin romských obyvatel apod. Podrobněji viz Pavelčíková, N.: c.d., s. 35-36, 58 an., tamtéž příslušné zdroje informací.

14 Podrobněji viz Lhotka, P.: c.d., s. 51.

tečně probíhal přesně podle tohoto scénáře. Ke dni 30. 3. 1972 vznikl pod vedením Mileny Hübschmannové a Evy Davidové při sociologické sekci Ústavu pro filosofii a sociologii ČSAV mezioborový tým, který měl koordinovat všestranný výzkum romské problematiky. Obě romistky tím měly být zřejmě od přímého vlivu ve vedení SCR orientovány spíše na teoretické problémy; pracovaly ovšem pod stálým dozorem nového vedení ústavu a akademie a nakonec jim bylo povoleno vydat pouze dvě publikace, z nichž především druhá nesla již výrazné stopy dalších normalizačních zásahů.¹⁵ M. Hübschmannová vydala mezitím také základy romštiny, ovšem nikoliv jako samostatnou učebnici, ale pouze formou přílohy časopisu *Nový orient* (která byla upravena tak, aby si ji pak mohli nechat čtenáři dodatečně svázat), určené jen vybranému okruhu „specialistů“ na sociální práci mezi Romy.¹⁶

Ústřední výbor SCR pod vlivem těchto opatření už žádá další oficiální jednání o uznání zásad Memoranda nevedl. V podstatě se smířil s nabídkou spolupráce na vytvoření zásad nové státní politiky, která byla v ČSSR jako tzv. „Koncepce společenské a kulturní integrace romského obyvatelstva“ přijata usnesením federální vlády č. 231/1972. Záhy se ovšem ukázalo, že ani konec veřejné diskuse o svéprávnosti Romů nezabránil novým zásahům proti jeho činnosti. V dubnu 1973 byli představitelé výboru SCR předsednictvem Národní fronty přinuceni, aby činnost organizace „dobrovolně“ (!) ukončili. Podle mínění některých autorů bylo důvodem k tomuto direktivnímu opatření zejména analyzované Memorandum o uznání romské národnosti. Osobně se domnívám, že v této době byla situace v zemi již plně v rukou nové nomenklatury KSČ, pro niž byla jakákoliv snaha o emancipaci Romů včetně existence jejich organizace nepřijatelná.

Mileně Hübschmannové bylo pak v dalších letech normalizace znemožněno jakékoliv další veřejné vystupování, romštinu mohla od roku 1976 vyučovat pouze omezeně na pražské jazykové škole. Svých výzkumů ani práce ve prospěch Romů se ovšem nevzdala. Její jméno nacházíme v dokumentech opět v souvislosti s nejrůznějšími akcemi, které se jich týkaly. Jsou to však často spíše pamflety a denunce, mezi nimiž vyniká zejména její „účast“ na sociologickém výzkumu, organizovaném mezi mosteckými Romy v listopadu 1972, na jehož základě mělo být mimo jiné rozhodnuto o výstavbě Chánova. Její jméno figuruje na obálce závěrečné zprávy mezi spolupracovníky výzkumu (je ale uvedena pod chybným křestním jménem Marie).¹⁷ Zejména ze závěrečného textu této brožury je jasné, že ve skutečnosti se výzkumu

15 Kol.: Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR. ÚFS ČSAV, Praha 1975; Kára, K. a kol.: Cikáni v ČSSR v procesu společenské integrace. ÚFS ČSAV, Praha 1976.

16 Hübschmannová, M.: Základy romštiny. *Nový orient* 28, 1973, č. 1-10, 29, 1974, č. 1-5.

17 Friš, J. a kol.: Cikáni ve starém Mostě. ÚHA a ONV Most 1975 (interní tisk). Podrobněji o celém odborně zcela pochybeném výzkumu a o dalším vývoji Chánova viz. Pavelčíková, N.: c.d. s. 115-122; Dále

| archiv Mileny Hübschmannové |

vůbec nezúčastnila, uvedení jejího jména, některých poznatků a názorů souvisí se snahou autorů zpochybnit všechny její závěry o svébytnosti romské kultury, o rozsahu a možnostech integrace Romů s majoritou apod.¹⁸

Ze zpráv z jednání Komise vlády ČSR pro otázky cikánského obyvatelstva vyplývá, že spolu s dalšími představiteli někdejšího SCR udržovala M. Hübschmannová stálé spojení s mezinárodní romskou reprezentací a s romskými emigranty z ČSSR.¹⁹ Při své cestě do Maďarska v roce 1977 např. informovala maďarské romisty o přípravách vyhlášení romských symbolů (vlajky a hymny) na II. kongresu R.I.J. (Romano internacionalno jekhetanipen – Romská mezinárodní jednota, známá pod pozdější zkratkou IRU). Byla pozvána také na samotný kongres, který se konal ve dnech 8.-11. dubna 1978 v Ženevě, československé úřady však jí ani dalším romským delegátům nedaly „devizový příslib“ ani výjezdní doložku.

Davidová, E.: Romové a česká společnost. Hledání domova, porozumění a vzájemného soužití. In: Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky 3/2001.

18 Friš, J. a kol.: c.d., s. 165, 168-169.

19 Archiv MRK v Brně, fond Komise vlády ČR pro otázky cikánského obyvatelstva, neevidovaný materiál komise, krab. č. 3.

Zakrátko nato byl vydán známý dokument Charty 77 č. 23 „O postavení Cikánů-Romů v Československu“, adresovaný OSN.²⁰ Jeho autorství není obdobně jako u dalších dokumentů Charty dokládáno, o účasti M. Hübschmannové, resp. využití jejich předešlých zpráv a studií o situaci Romů v ČSSR však jistě nemůže být pochyb. Ve srovnání s Memorandem SCR z roku 1970 byl jeho text mnohem razantnější, vyslovil zásadní formulace o občanských právech Romů. Byl publikován také v zahraničí a výrazně tak přispěl k mezinárodní diskusi o postavení romského obyvatelstva v Československu. K jeho základním tezím náleží opět prosazování práva Romů hlásit se ke své národnosti, volně se sdružovat a vyjadřovat své názory a požadavky prostřednictvím vlastního tisku, bránit se všem projevům diskriminace.

K uznání základních občanských práv romského obyvatelstva došlo až po listopadové revoluci 1989, což ovšem samo nemohlo vyřešit složité postavení menšiny, k níž se pak v následujících sčítáních obyvatelstva přihlásila pouze malá část Romů žijících v českých zemích. Mileně Hübschmannové umožnila změna režimu věnovat veškeré síly především vědecké, pedagogické a publikační činnosti, vychovávat další generace českých romistů a pokoušet se o změnu převážně negativního vztahu majority k romskému etniku, vysvětlovat veřejnosti základy romské kultury. Její aktivity v tomto směru vyvolávaly a dodnes vyvolávají velmi protichůdné reakce, o těch se však pokusím říci pár slov až ve druhé části této studie.

Vlastní přínos M. Hübschmannové k historii romského obyvatelstva

Jak jsem již zmínila v úvodu, ani v této části článku si nečiním nárok zhodnotit veškeré stránky aktivity paní Mileny, které obohatily historickou vědu. Pokusím se čtenářům přiblížit především svou vlastní zkušenost historika nejnovějších dějin získanou studiem jejích textů. Mé stanovisko k jejím závěrům přitom nemusí být vždy nutně souhlasné, vzájemné konfrontování názorů je přece samozřejmou součástí vědeckého diskursu.

Na rozdíl od většiny českých a slovenských romistů, kteří měli za sebou v době listopadové revoluce v roce 1989 již řadu vlastních výzkumů a znali se s představiteli Romů léta osobně, začala jsem se zabývat předmětem svého současného výzkumu – tedy historií romského obyvatelstva českých zemí po roce 1945 – teprve v první polovině devadesátých let. Velmi brzy jsem pochopila, že výzkum tak specifického fenoménu, jakým je historie Romů ve druhé polovině 20. století, není možný bez znalosti tradiční romské kultury. V mnoha ohledech, zejména po-

20 Charta 77 (1977-1989). Od morální k demokratické revoluci. (Uspořádal V. Prečan). Scheinfeld a Archa Bratislava 1990, s. 218 an.; Jackson, M.: Charter 77, Labour Focus 1979.

kud šlo o pochopení sociokulturního systému romského etnika a o jeho výchozí sociální pozice po druhé světové válce, jsem byla odkázána na odborná svědectví z literatury. Seznámila jsem se s dílčími výsledky dobových romistických výzkumů šedesátých až osmdesátých let, část z nich mi však připadala poplatná záměrům komunistické politiky vůči Romům (navíc mnohá fakta nebyla do pádu komunistického režimu řádně a v plném rozsahu publikována). Zejména z pera M. Hübschmannové se podle mých tehdejších znalostí zdaleka nedostalo na veřejnost to podstatné, co se mi mohlo stát klíčem k uchopení celé problematiky.²¹ Musím říci, že k hlubšímu pochopení celé řady specifík jednotlivých romských skupin a k porozumění některých s nimi svázaných pojmů mi pomohly teprve její obecněji formulované studie, publikované v devadesátých letech, její práce redakční i popularizační. Je to jednak již uváděná kniha *Šaj pes dovakeras*, jednak dvě pojednání zveřejněná v rámci sborníku *Romové v České republice*, samozřejmě také několik ročníků časopisu *Romano džaniben*, jehož šéfredaktorkou byla až do své tragické smrti, a další významná odborná i publicistická vystoupení.²² Jako lingvistka a indoložka mohla pomocí komparativních metod proniknout hlouběji do tradičního sociokulturního systému původních romských skupin, které po druhé světové válce postupně pronikaly do českých zemí. Velmi lapidárním způsobem vysvětluje zejména reliktu kastovního systému v tradiční romské kultuře. Její texty umožňují pochopit specifickou sociální a ekonomickou stratigrafii romských skupin spojených příbuzenskými a profesními vazbami i problém rituálního chápání čistoty. Mimo jiné se domnívám, že s jejich pomocí se mi podařilo rozlišit typické rysy kočovného (olašské, resp. sintske skupiny) a usedlého způsobu života většiny slovenských Romů, kteří k nám přišli po roce 1945. Její texty mi spolu s obsáhlejšími výsledky terénních výzkumů etnologů a sociologů objasnily také složité vzájemné vztahy romských příbuzenských komunit i podstatu vazeb a vztahů s majoritou. Totéž se dá říci o používání různých termínů pro označení Romů jako celku i jednotlivých skupin (u Hübschmannové rozdělení na etnonyma – jména která používá samo etnikum ke své identifikaci a apelativa – cizí pojmenování). V této souvislosti snad jen jednu kritickou poznámku – poněkud mne překvapilo, že M. Hübschmannová jako jazykovědec přistoupila na používání termínu „neromové“ (či dokonce Neromové) pro majoritní obyvatelstvo. Podle mého názoru je snad na základě současného jazykového úzu přípustná forma přívlastku „neromský“, která umožňuje zkrátit a zjednodušit vysvětlování rozdílů mezi odlišnými kulturami, pro označení „neromského obyvatelstva“ však poskytuje jazyk řadu vhodnějších (i když vesměs cizojazyčných – např. majorita, makrosocieta) výrazů.

21 M. Hübschmannová byla jednak spoluautorkou sborníků uváděných v pozn. č. 14, na přelomu šedesátých a sedmdesátých let publikovala několik samostatných studií.

22 Viz pozn. č. 2. Dále Hübschmannová, M.: Od etnické kasty k strukturovanému etnickému společenství. In: *Romové v České republice*. Socioklub Praha 1999, s. 115–136.

Objasnění zásadních rysů tradičního sociokulturního systému Romů (vedle uváděných okruhů např. také charakteristika zvykového práva, mentálních zvláštností a pojmání času, role ústních tradic ad.) mi umožnilo pokusit se o vytvoření vlastního systematického přehledu charakteristik romské kultury; považuji za účelné uvést jím svá přehledná historická pojednání o vývoji romského obyvatelstva v ČSR po roce 1945.²³ Přehled je samozřejmě zhuštěným, poněkud zjednodušeným a tezovitým výkladem základů romské kultury, ale právě možnost odkázat na obsáhlejší výklad českých i zahraničních romistů jej podle mého názoru činí přijatelným i pro odborníky. Pro běžného čtenáře jej považuji za nezbytný, neboť bez pochopení zásadních rozdílů mezi romskou kulturou a majoritními kulturními okruhy není možno pochopit mé texty o historii Romů. Kromě základních jevů tradiční romské kultury jsem od Mileny Hübschmannové přejala také vysvětlení některých drobnějších pojmových nejasností. V romistické literatuře (a dnes také zejména v publicistice) se např. často setkáváme s poněkud chaotickým a nepřesným označením tzv. subetnických skupin Romů. Přejímá se např. zcela nepřesné označení „Rumungři“ (zkreslené původní „ungrika – maďarští“, ve skutečnosti spíše hanlivé označení všech ostatních romských skupin běžné ze strany příslušníků olašských skupin.). Od počátku jsem nechápala ani původ běžně užívaného označení slovenských Romů jako „*servika* Roma“. Mnohem logičtější mi připadá úvaha M. Hübschmannové, která uvádí odlišnou transkripci pojmu – „*serbika*“.²⁴ Vysvětluje jej tím, že se v povědomí zejména starších příslušníků slovenského romského etnika uchovala určitá stopa informace o někdejší balkánském (srbském) pobytu předků, i když už si na něj nikdo nepamatoval. Tento termín přežíval však minimálně do poloviny 20. století. Podle M. Hübschmannové teprve po imigraci do českých zemí se ujalo úsloví „amen sam slovenska Roma“, podle něhož pak zavedl Jiří Lípa v první polovině šedesátých let běžné oficiální používání termínu „slovenští Romové“ i do odborné literatury.²⁵

K mému chápání podstatných rysů tradiční romské kultury i historie slovenských Romů v průběhu 20. století však přispěla M. Hübschmannová minimálně ještě jedním svým počinem, který sice není přímo jejím dílem autorským, ale k jeho vydání dala zásadní podnět. Mám na mysli vzpomínkovou knihu Eleny Lackové *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*.²⁶

23 Pavelčíková, N.: c- d., s. 9-22.; Táž: Romské obyvatelstvo na Ostravsku (1945-1975). OU Ostrava 1999, s. 6-22.; Táž: Některé obecné problémy koncepce vztahu komunistického režimu k minoritám v letech 1948-1989. In: K problémům menšin v Československu v letech 1945-1989. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR Praha 2005, s. 139-214.

24 Hübschmannová, M.: Šaj pes..., s. 18.-19. Autorka cituje i původní sebeidentifikaci obvyklou u starších Romů – „amen sam serbika Roma“.

25 Tamtéž, s. 19.

26 Viz český překlad M. Hübschmannové, který pod tímto názvem vydalo nakl. Triáda Praha v roce 1997.

Toto nesmírně zajímavé, umělecky působivé a přitom konkrétními zážitky nabitě svědectví, k jehož napsání v originální romské podobě přiměla autorku v devadesátých letech (a sama je pak přeložila do češtiny) považují za jeden z velmi významných historických pramenů pro poznání života obyvatel slovenské romské osady v průběhu celého 20. století. E. Lacková byla první slovenskou romskou vysokoškolsky vzdělanou ženou. Je možno ji považovat za velmi horlivou aktivistku činnou v letech komunistického

| Delegace romských vzdělanců na Ministerstvu práce a sociálních věcí v roce 1990 | archiv Mileny Hübschmannové |

režimu, která se ovšem nikdy neztotožnila s komunistickým tzv. řešením romské otázky. Její líčení života typických romských komunit je velmi autentické (i když je samozřejmě nutno s ním pracovat kriticky jako s každou jinou osobní výpovědí). V různých romských prostředích se pohybovala prakticky po celý svůj život a její kniha přináší bezpočet zajímavých svědectví, postřehů, vlastních i zprostředkovaných zážitků.

Samostatnou úvahu by zasluhoval problém etnicity Romů a s tím spojených otázek jejich sebeidentifikace i kodifikace práva na oficiální uznání romské národnosti (v dikci českého právního systému svébytné národnostní menšiny, z hlediska stanoviska IRU dnes dokonce národa).²⁷ I k ní mne svým způsobem inspiruje jak životní příběh, tak i odborná stanoviska Mileny Hübschmannové, i když mé závěry se s jejími poněkud rozcházejí. V tomto ohledu je podle mne důležité zdůraznit dvě stránky problému: jednou z nich je právní nárok jakékoliv skupiny (etnické, náboženské, kulturní aj.) na základní občanská práva – vytváření dobrovolných organizací, shromažďování, svobodné vyjadřování názorů (pokud nejsou v rozporu s platným právním řádem), resp. i právo získávat státní či jiné dotace na podporu těchto aktivit. V tomto smyslu byl bezpochyby naprosto oprávněný požadavek jak Memoranda SCR z roku 1970, tak dokumentu Charty 77, event. dalších aktivit Romů na právní uznání existence národnostní menšiny a možnosti se s ní identifikovat. To se po roce 1989 stalo, nicméně v českých zemích se k romské národnosti přihlásilo mizivé procento předpokládaného počtu Romů a jejich počet v dalším sčítání v roce 2001 dále výrazně poklesl. Je samozřejmě možno přiznat

27 Viz prohlášení účastníků 5. kongresu IRU v Praze ze dne 27.7. 2000 – cit. např. na www.romanion.org.

váhu argumentům M. Hübschmannové a dalších romistů, resp. romských aktivistů, že se mnozí z nich bojí veřejně prohlásit svou příslušnost ke stále ještě opovrhované, příp. pronásledované skupině, příp. že si neuvědomují rozdíl mezi národní a státní příslušností apod.²⁸ Hübschmannová v této souvislosti hovoří o počátcích „národního obrození“, uvádí, že „uvědomování si vlastní identity je proces dlouhodobý“ a přičítá vyšší míru sebeidentifikace s romstvím osobám s vyšším vzděláním.²⁹ Zkušenosti z terénních výzkumů – např. z mého někdejšího projektu realizovaného na Ostravsku, ale i z novějších průzkumů kulturních antropologů i jiných badatelů ovšem ukazují něco jiného: prostí Romové se většinou nezděračují přihlásit ke svému původu, zvyklostem, způsobu života apod., obsah pojmu „romipen“ však vesměs nechápou jako příslušnost k národu, ale ke specifické kultuře.³⁰ Nelze vyloučit samozřejmě ani skutečnost, že část (zpravidla) integrovaných Romů (většinou také nositelů vyššího vzdělání) identifikaci s romstvím z různých důvodů odmítá – což je zase otázka jejich svobodného rozhodnutí. Z historického hlediska je pak třeba dodat, že proces sebeuvědomování („obrození“) národů, např. jak jej známe z Evropy 19. a počátku 20. století) byl nejen dlouhodobý, ale vyžadoval specifické podmínky vnější existující mimo vlastní území či prostředí daného etnika, ale také vnitřní – vývojový proces tzv. národního hnutí, rozdělený zpravidla do několika etap. Tyto podmínky nelze navodit uměle, jednorázovým rozhodnutím skupiny předáků, navíc v době, kdy obsah termínů „národ, nacionalismus“ v moderní, zejména euroamerické společnosti ztrácí svůj původní náboj a smysl. Proto na rozdíl od většiny českých romistů nepovažuji úsilí o vytváření „romského národa“ v současné době za smysluplné (i když samozřejmě nikomu neupírám právo se o ně pokoušet.) Svůj názor na historické souvislosti i soudobý význam pojmu „romipen“ jsem již několikrát publikovala ve svých obsáhlejších studiích a referátech, věnovaných otázkám etnicity Romů.³¹ Historikové i další odborníci na problematiku pojetí moderního národa se snaží odlišovat co nejpřesněji význam pojmů jako „etnikum, národnost, národnostní minorita, národ“. V jejich pojetí spatřuji – na rozdíl od poněkud extrémního (nejen podle mého názoru) odmítání jasné hierarchie těchto pojmů v pracích některých současných odborníků zejména z oboru kulturní antropologie³² – racionální jádro. Z hlediska historického je etnikum

28 Hübschmannová. M.: Šaj pes..., s. 25.

29 Tamtéž.

30 Viz John, V.: Socializace romské mládeže v Ostravě. Rkp. DP PedF OU, Ostrava 1998; Táž: Souhrnná zpráva z terénního výzkumu romského obyvatelstva Vítkovic 1999. Projekt GA ČR č. 409/99/0390.

31 Pavelčíková, N.: Romské obyvatelstvo ČSR v letech 1945-1954. In: Sborník studií k národnostní politice Československa 1945-1954. ÚSD AV ČR Praha 2001, s. 35-52. Táž: Romové v českých zemích..., s. 14-15, aj.

32 Viz např. Novák, K. A.: Romové, nacionalismus a rozvojové programy, In: Jakoubek, M.- Hirt T.: c.d., s.145 an., aj.

společenství lidí, které spojuje společný, vzájemně srozumitelný jazyk, zpravidla také území (nebo geografický původ), kulturní a historické dědictví včetně mýtů, resp. další znaky. Národ v moderním pojetí je vymezen jako politická entita, jeho příslušníky spojuje především sebeidentifikace s jeho „ideou“. Ve smyslu tohoto pojetí tedy představují Romové etnikum charakteristické zejména společnými základy kultury (sociokulturního systému), které vyjadřují pojmem „romipen“. Ve vztahu k majoritní kultuře se dnes zdůrazňuje proces integrace (jako protiklad k asimilaci, zejména násilné, prováděné komunistickým režimem). Ten samozřejmě určité specifické rysy tradiční kultury překrývá a vytěšňuje, přesto však podle mého názoru není možno tvrdit, že Rom integrovaný do majoritního prostředí přestává být automaticky Romem. Pokud se s pojmem „romipen“, ať už v kulturním či v etnickém smyslu, sebeidentifikuje (tedy sám se cítí Romem být, považuje se za součást romského společenství, zajímá se o jeho historii, kulturu), není možno mu tuto příslušnost upírat. Zároveň to vůbec neznamena, že by se z hlediska nacionálního nemohl zároveň cítit Čechem, Slovákem, z hlediska občanského Evropanem atd. Domnívám se (a v tom se myslím s romisty včetně Mileny Hübschmannové nerozházím), že vědomí společných kulturních kořenů, příslušnosti k příbuzenskému, etnickému, národnímu (nebo i jinému) celku je pro současná společenství celého světa i jejich jednotlivé členy naopak velmi důležité. Pomáhá přežít ve složitém globálním světě, v němž se jedinec cítí osaměle; hrozí mu ztráta etické korekce jeho činů, chápání významu obecných i specifických symbolů, respektování kulturních vzorů, „zakotvení“ v určitém konkrétním prostředí.

SUMMARY

Nina Pavelčíková: Milena Hübschmannová and the History of the Roma after the Second World War

Until her tragic death, Milena Hübschmannová had a long career as a scholar who was both at the center of the development of Romani studies in former Czechoslovakia, and deeply involved in efforts to improve the lot of the Romani people. It is hard to overstate her academic contribution. Even those who did not agree with all of her positions on contemporary policy questions nonetheless recognized the value of the works she published on the basis of her extensive field research on the language, culture, and World War II experiences of the Roma.

As a young scholar Hübschmannová's first field of study was the cultures of the Indian subcontinent. She quickly noticed that the Roma shared many of the same traits, conserved through a millennium of wanderings. She became entirely immersed in Romani culture. One of her early contributions was work on standardizing a written form of the eastern Slovak dialect of Romani, the most widely spoken dialect in former Czechoslovakia. Already in 1954 she was invited by the ministry of culture to speak on education of the Roma. In the next few years, however,

the Communist authorities adopted a hardline approach toward what it considered the “backward lifestyle” of the Roma, and rejected an educational approach respecting their unique culture in favor of an approach aiming for complete assimilation. Hübschmannová long opposed this approach, and was one of the founders, in 1969, of the Gypsy-Romani Union (Svazu Cikánů-Romů), a leading activist group. She was also clearly the inspiration behind the section of the Charter 77 document on the Roma, which, unconcerned about offending the authorities, affirmed the right of the Roma to organize themselves independently and defend their rights as a distinct ethnic group. Although the 1989 “Velvet Revolution” brought serious problems for many Roma, their cultural rights were at last officially respected. Hübschmannová helped train a new generation of scholars and teachers specialized in their culture and inspired many others, including some Romani writers, to publish in the field.

Burton Bollag

— Spomienka (7. 11. 2005)

Muri lači pheñori Milena.

Mri guli pheñóri, pheñori-Milena.

Buter sar trinda berš amen prindžarasa taj d'ílabasa – romane d'íla Klinocatar: Odoj tele nevi hanik / phirel kija mri pirañi. / Sar joj pherel (ov lasa) rovel. / Ta na phenel so joj kerďi / marel, marel piri pirañi. / Ťinna tuke rokľi névi.

Amare jíla *synchronně* marenahi vaš o Roma. Vaš i kultura. (Pisinasah') amen vaj vakerasahi telefonasa. Tu desah' the man inšpirácija, kana kerďom i Romañi Union. Tiro lil – hi adaj – kamesahi mék te aven ke mande, de muľal. I kazeta pal o Facuna ačhel adaj. Vaš o Roma, so kamnas jekh te sikhľoven amári Romañi kultura, i katedra romistiky si te ovel Prahate katedra „Mileny Hübschmannové“. Ťiko na kerďa vaš i kultura Romengeri buter sar tu.

Tiro phral o „Jankus“ khatar i Berna – Klinocatar tut leperla mék dživla.

Dikhľom tut taj kamlom tut vaš tire šukar aťha, sar pheñorica, Milena. Devlesa šoha na pobisteraha.

Tu sťalahi o táto khamoro savóre Romenge, o šero pañi so andar o Baro Than, andar i Indija, ži ke amende. Tut te del o Delóro lokhi phuv! Perďal amende, amari kultura purañi, ande amende la sikhadľal. Butera generaciji tutar sikhľuvaha. PALIKERAS.

O Del tuha – sako tut mindig leperla – jekhbareder kultura – kovi džeñi maškar amende!

Tiro phral

o Cibula Klinocatar

ROMANI UNION

PLANNING AND DESIGN OF THE OFFICE BUILDING

خبرنامه

Your good pleasure - Fikar - Kitha.
 Buter, Jan 30 Ber's and the first
 dance + y'd'lovre - Amare.
 d'ile kharacter:

Amare jile Synodisme natche.
 Noir Amr, bair-buffura - Awa
 Amre reg-kelkon' Tolfron Tu
 denc le non-intigialie Amr
 kerdane i Roanay' VU/N: Ton
 lid- bi- bdy kerdane mod k ara ki mende
 de natche - i kerdane Pol Focane.

[illegible]

MUDr. Ján Cibula: Vzpomínka na Milenu Hübschmannovou

Vzpomínku redigoval Jiří Hanzal na základě rozhovoru s panem Dr. Cibulou. Text je autorizován.

Po maturitě jsem jako první Rom složil přijímací zkoušky na lékařskou fakultu a začal roku 1951 studovat v Bratislavě medicínu. Napsali o tom v mládežnických novinách *Smena*. Milena Hübschmannová článek četla, napsala mi, pak jsme se setkali. Milena byla o rok mladší než já. Byla to má první – čistá – studentská láska.

Hodně jsme spolupracovali. Mimo jiné jsme se spolu roku 1955 zúčastnili natáčení filmu režiséra Dmitrije Plichty a kameramana Jána Cifry „Upre Roma“ (Vzhůru, Romové!) v romské osadě Hranovnica na Slovensku. Romové z osady se ve filmu rozhodují mezi tradicí a moderní dobou, kterou reprezentuje lékař a jeho zdravotnický pomocník, kterého jsem hrál já. V osadě byly špatné hygienické podmínky, lidi měli vši, ve filmu jsem je jako zdravotník odvíšivoval, sypal jsem jim na hlavu zásyp. Milena, která se znala s režisérem a mluvila už tehdy dobře romsky, byla prostředníkem mezi filmovým štábem a Romy z osady, kteří ve filmu hráli.

Později Milena prováděla s vědeckým týmem Akademie věd na Slovensku výzkum. Na moje pozvání přijel celý tým včetně Mileny do Klenovce u Rimavské Soboty. Byla to obrovská událost, velké vítání. Mě taky vítali, protože jsem byl rodák z Klenovce. Přijel s nimi i malíř P. Fiala, který tam namaloval můj rodný dům. Milena v Klenovci sesbírala pohádky i písničky. Já jsem teď už jediný, kdo tyto staré písničky ještě zná.

V roce 1968 jsme v Bratislavě založili s Antonem Facunou a Ferdinandem Bihárim Svaz Cikánů-Romů. Začalo to tím, že jsem zorganizoval cikánský bál v Bratislavě; tam jsme konstatovali, že je to škoda, že cikánská inteligence nemá žádnou organizaci. Brzy se na nás napojil i Miroslav Holomek z Brna. Milena tehdy ještě nebyla členkou, dojížděla ale za námi z Prahy.

Stýkali jsme se často až do mého odchodu do Švýcarska v roce 1968. Do Švýcarska za mnou Milena jezdit nemohla. Měla bratra v Kanadě, a proto ji nepouštěli do zahraničí. Ale naše kontakty se nepřerušily. Často jsme si telefonovali a hodně jsme si psali. Dopisovali jsme si romsky. Některé věci jsme probírali česky, ale hlavně jsme si psali romsky. Ona psala dialektem východoslovenských Romů, mezi kterými se při svém výzkumu nejvíce pohybovala, já jsem psal v klenovském dialektu. Milena mi do Švýcarska posílala časopisy a já jsem pro ni komentoval jejich obsah. Dávala mi rovněž podněty pro náplň činnosti Mezinárodní unie Romů kterou jsem založil a v jejímž čele jsem v letech 1978-1981 stál jako její první prezident.

Po roce 1989 jsme se zase vídali v Praze. Roku 1997 mě Milena pozvala podívat se za studenty prvního ročníku romistiky na filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Na je-

jich žádost jsem jim o sobě povídal v romštině. Milena pak výtah otiskla v časopise *Romano džaniben*.¹

V roce 2001 podala kanadská organizace Romů návrh, aby mi byla udělena Nobelova cena za mír. Mám dojem, že návrh podali i čeští Romové a že ho spolupodepsala i Milena. Naposledy jsme se viděli na kongresu IRU v Praze.

Bohužel jsem Mileně už nemohl poslat videokazetu o romském hrdinovi Slovenského národního povstání Antonu Facunovi, kterou vlastním. Milena o kazetě věděla a požádala mě o ni. Bohužel jsem už neměl čas jí kazetu zaslat. Byl jsem nemocný, ale dlouhou dobu jsem na tento svůj dluh myslel a neměl jsem klid, až jsem jí napsal dopis a moje manželka dala kazetu jedné kamarádce, ať ji Mileně pošle. Mezitím mi však zavolala neteř, Alenka Horváthová, která pracuje v muzeu v Rimavské Sobotě, že Milena Hübschmannová zahynula

Smrt Mileny Hübschmannové je pro Romy velká ztráta. Milena stále pracovala s Romy. Nic od nich nechtěla, dávala jim všechno. Byla to má nejlepší přítelkyně a spolupracovnice.

1 M. Hübschmannová. Mudr Ján Cibula, in: *Romano džaniben* 3/1998.

— Naše společná cesta

Milena Hübschmannová ... Podle věku jsme se mohli vydávat takřka za blížence, poněvadž ona se narodila pouze o pár týdnů dřív než já. Profesně se nám stali Romové dominantním a životním tématem, k jehož poznávání přispěla ona vrchovatou měrou jako lingvistka, socio-ložka a etnografka, já možná několika dílčími výsledky jako historik. Sblížili jsme se i po lidské stránce, takže jsme byli sobě navzájem nejenom váženými, ale také milými přáteli a kolegy.

Poprvé jsme se setkali v jednom mezioborovém týmu, který se ustavil počátkem 70. let v tehdejší Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV a poměrně záhy se rozpadl. My jsme však odborný a kamarádský kontakt udržovali i nadále a postupem času ho rozšiřovali a upevňovali. Vídali jsme se totiž na různých seminářích a konferencích a také na vzpomínkových setkáních v Letech a v Hodoníně, příležitostně jsme se scházeli při Mileniných cestách do Brna a mých do Prahy, věděli jsme o svých osobních a namnoze existenčních starostech a konzultovali spolu řešení některých problémů, které před námi vyvstávaly při přípravě našich rukopisů.

Znal jsem mj. i Mileninu edici vzpomínek slovenských Romů od její první útlé verze přes zveřejňování série memorátů v prešovském časopisu *Romano nevo ľil* až téměř po verzi definitivní. Ve stejné době, kdy byla dávána dohromady tato konečná verze, jsem chystal monografii o minulosti moravských a slezských Romů, Milena o ní byla průběžně informována a nakonec mi s nevšední ochotou přeložila do romštiny také jedno z cizojazyčných resumé.

Když jsem před loňskými prázdninami povzbuzoval Milenu po návratu z nemocnice v její rekonvalescenci, došla řeč (nebo byla odvedena) i na naše publikace, které byly v tisku a jejich vydání na spadnutí. Na konci telefonátu jsme si ještě stačili slíbit, že si knížky najisto a přednostně vyměníme, pokud možno ještě dřív, než se dostanou do distribuce a na knihkupecké pulty.¹

Do toho ale přišel onen osudový den. Místo od Mileny dostal jsem její publikaci už jenom z rukou pana vydavatele a podobně i já jsem mohl svůj dar pro Milenu předat pouze symbolicky. Nikoliv jí samotné, ale jenom jejím spolupracovníkům a studentům. Věřím totiž, že budou navazovat na Milenin tvůrčí odkaz a pokračovat v jeho dalším rozvíjení.

1 Recenze obou knih najdete v tomto čísle, pozn. red.

— Vzpomínka na Milenu Hübschmannovou

S prací Mileny Hübschmannové jsem se seznámil brzy poté, co jsem se začal v polovině sedmdesátých let zabývat dějinami Romů. Důležité byly pro mě především její poznatky o tzv. řemeslném kočovnictví ve střední Indii – Rádžastánu a Biháru – považované dnes za pravlast Romů. „Zejména kováři se zde pohybují po víceméně pravidelném kočovnickém okruhu podle toho, jak je v jednotlivých vesnicích nasycen trh jejich specifickými kovářskými výrobky.“ (Citát volně podle článku „What can sociology ...“ In: *Archiv orientální*, 1972) Jak jsem totiž zjistil, stejným způsobem putovali v 18. století za prací na Moravě i první zde tolerovaní Romové, kováři z rodiny Danielů. Později mě zaujaly její metodické úvahy o pramenech k romským dějinám, formulované v článku „Historeo znamená pátrám“ v *Romano džaniben*.

Koncem devadesátých let jsem s paní dr. Hübschmannovou navázal písemný kontakt. Informovali jsme se o své práci, zodpovídali si odborné dotazy. Několik dohodnutých setkání se bohužel neuskutečnilo. Poprvé – a zároveň i naposledy – jsme se sešli až v polovině června 2005 v bytě paní docentky. Dvě a půl hodiny debaty o našich odborných zájmech i o životě a problémech Romů rychle uplynuly, těšili jsme se ale oba na další setkání a domlouvali vzájemnou spolupráci.

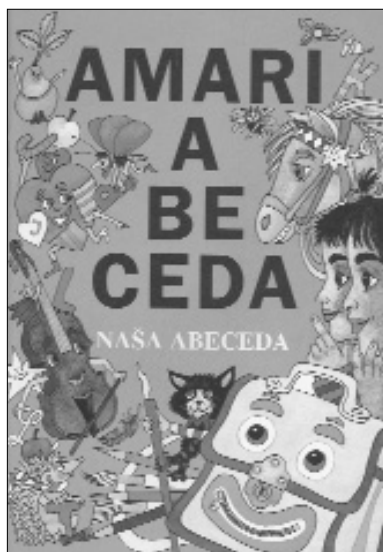
Ještě jsem jí stačil poslat slíbený soupis nositelů jména Banga ve Švýcarsku, Holandsku a na Filipínách – paní Hübschmannová bádala mj. o tomto jménu slovenských Romů. Poslední dopis (i s čínským švestkovým čajem, který jsme při mé návštěvě pili), jsem od paní Hübschmannové dostal koncem srpna, krátce před jejím odjezdem na dovolenou. A brzy na to následoval šok z její tragické smrti.

Při našem pražském setkání paní Hübschmannovou velice potěšila moje zmínka o prvních romských reakcích na mou knihu *Cikáni na Moravě*: požádala mě, abych o tom napsal krátký text, který by ráda zařadila do plánovaného čísla *Romano džaniben* o vztahu Romů k vlastní historii. Tak tedy – dříve než jsem myslel a za jiných okolností – plním její přání:

V červenci 2004 jsem jel vlakem ze severní Moravy do Prahy, kde jsem měl následující den odevzdat v nakladatelství korektury rejstříku uvedené knihy. Ty jsem chtěl ještě ve vlaku do-

končit. V České Třebové přistoupili do mého kupé čtyři mladší slovenští Romové. Vyprávěli mi, jak se zpod Tater přestěhovali k Bratislavě, kde je víc pracovních příležitostí, jak tam žijí a že teď jedou do východních Čech, kde jim jejich přítel zprostředkoval práci. Zajímavou debatu se sympatickými a vtipnými spolucestujícími jsem ale musel s omluvou ukončit, termín odevzdání korektur se neúprosně blížil. Rozložil jsem si na kolenou pořadač se strojopisem, v levé ruce žongloval složkou s korekturami, listoval v obou exemplářích a korigoval četné chyby. Ale viděl jsem, jak moji spolucestující napjatě sledují moji činnost. Až to jejich mluvčí nevydržel a zeptal se: „A čo to robíte?“ „Knížku.“ „A o čom?“ „O Cikánech.“ „... !!“ Když jsem viděl jejich zájem, začal jsem jim ukazovat jednotlivé, zčásti dost drastické ilustrace a ve zkratce vyprávěl o dějinách Romů a rodině Danielů. Čas ubíhal a naráz přišel do kupé jeden z Romů, který šel zjistit, kde už vlak je, a řekl: „Už budú Pardubice.“ A na to romský mluvčí: „Boha jeho, a keď to začíná byť zaujímavé, musíme vystúpiť!“

— Spomienky

| První romský slabikář |

Veľa dôležitých stretnutí, udalostí i zoznámení prichádza akosi nečakane a zdanlivo náhodne. To, že ovplyvnia časť života a stanú sa nezabudnuteľnými, si nikto v tej chvíli neuvedomí.

S Milenou som sa stretla pri návšteve môjho priateľa fotografa a kameramana Janka Cifru v jeho bratislavskom podnájme na hornom poschodí domu s pekným výhľadom na Dunaj. Nikto z nás troch nemohol ani len tušiť, že naše vzájomné zoznámenie prerastie v puto, ktoré vytrvá a neskončí. Milenino osobné, študijné a profesionálne smerovanie k ľuďom ďalekého Orientu a živý záujem o jej celoživotnú lásku k Rómom – odkiaľ prišli, kam smerujú a akí sú? – poznačilo celé jej okolie a ovplyvnilo i to, že Janko sa ako kameraman podieľal na tvorbe filmu s rómskou tematikou. Bol to film „Upre Roma“ – dokument z rómskej dediny. Neprikrášlená Cifrova kamera v tomto diele i jeho

cesty po Vietname, v tom všetkom si museli Janko a Milena ľudsky i profesionálne rozumieť. Krása i bieda Ďalekého Východu pre ľudí s citlivosťou, akú obaja mali, to bola veľká výzva a inšpirácia. Hoci boli odo mňa o trinásť a deväť rokov starší, obaja už doštudovaní, „hotoví ľudia“, mňa, ktorú vysoká škola len čakala, prijali ako seberovnú. Čím možno raz budem, vtedy skôr tušili, ako vedeli. Janova láska a Milenina láskavosť, ktorú mi dávali, mi veľakrát pomohla žiť. Žiaľ, pre Janka Cifru a jeho choré srdce sa stala osudnou vyše polročná cesta do Kambože. Na jeseň v roku 1959 tridsaťročný zomiera.

V tomto pre mňa tak krutom čase začína moje priateľstvo s Milenou. Veľmi rada a s vďakou spomínam nielen na ňu, ale aj na jej rodičov a mladšieho brata, môjho rovesníka, ako ma prijali u seba doma v byte na Štěpánskej ulici v Prahe. Nezabudnuteľná bola ich láskavosť a porozumenie.

Neskôr, keď som už študovala na Vysokej škole výtvarných umení v Bratislave na oddelení voľnej grafiky a ilustrácie u profesora V. Hložníka, som ešte netušila, ako sa moja budúca profesia uplatní v spolupráci práve s Milenou. Po rokoch, keď ma vyzvala k spolupráci na šlabikári *Romano hangoro*, ktorý zostavil Dezider Banga a učebnici *Amari abeceda*, ani na chvíľu som nezaváhala. Túto rómsku čítanku pre deti, ktorej autorkou a zostavovateľkou bola ona, som s veľkou radosťou ilustrovala. Chvilé strávené s Milenou v mojom bratislavskom ateliéri nad touto našou spoločnou publikáciou nás obe naplňali tvorivými starosťami, ale aj radosťami a sú pre mňa nezabudnuteľnými. V tej dobe už som mala za sebou desiatky ilustrovaných kníh, ale táto práca bola iná. Milena zdôrazňovala, že rómske deti vyrastajú v ťažkých podmienkach a že táto čítanka bude možno pre mnohé z nich prvou a jedinou knižkou v ich jazyku, ktorú budú držať spolu s rodičmi vo svojich rukách. V jej hlase bolo vždy veľa súcitu a porozumenia, no nebol to iba jalový súcit, ale aj hľadanie pomoci a východiska.

Milene vďačím aj za zoznámenie sa s rómskymi rozprávkami, za pochopenie ich zvláštností a osobitostí. Nie raz sme plánovali aj ich nové vydanie, žiaľ, už ich nebudem pre ňu ilustrovať...

Jej život, ako som ho poznala, bol pre mňa, obrazne povedané: cesta od lampičky v jej izbe, z ktorej namiesto žiarovky visel zväzoček humoristickej literatúry – lebo „humor je svetlo“ – až po jednoduché lôžko na zemi, pri ktorom už nič nemusí byť, lebo svetlo svieti zvnútra...

Raz ktosi múdry povedal, že je radosť stretávať človeka, ktorého poznáme už desiatky rokov, lebo vieme, kto je, čo je a čím je – to znamená, že neublíži, nezradí a pomôže vždy a rád.

Naše priateľstvo trvalo štyridsaťsedem rokov.

Lubica Končeková ml.

Milenu som poznala ako priateľku mojej mamy z dávnych dôb, ktorú si mama vážila a mala rada. Vníkala som ju vždy ako jemnú, otvorenú a prajnú k ľuďom. Vídali sme sa u nás v Bratislave, keď mala cestu na Slovensko, alebo v Prahe u nej. Tešili sme sa, keď prišla k nám, pili sme kávu s kardamomom, jedli chalvu a vegetariánsky obed či večeru.

Pamätám si, že pri každej návšteve Mileny u nás sa dialo niečo zaujímavé a výnimočné. Absolvovala som spolu s ňou mnoho stretnutí s jej blízkymi ľuďmi, ktorí sa zaoberali rómskou problematikou. Milena mala rada ľudí, ktorí niečo chceli a vedeli vytvoriť. Tým pritiahla k spolupráci mnohých. Medzi nimi bol aj fotograf Josef Koudelka, s ktorým nás Milena prišla navštíviť a pobudli v našom dome v Bratislave niekoľko dní. Inokedy som s ňou bola v strižni Slovenskej televízie v Mlynskej doline, keď Martin Slivka dokončoval svoj dokumentárny film o Rómoch „Deti vetra“...

| Slovensko, 1991 | foto Luba Končeková |

Milena bola výnimočne vzdelaným človekom, ktorý mal rád literatúru a rozumel jej. Vedela, že naučiť sa čítať a písať v materinskom jazyku je pre človeka veľmi dôležité, aby sa následne mohol ďalej vzdelávať. Preto vznikla aj *Amari abeceda*, pretože „Rómovia dovtedy nemali možnosť ‚byť učením‘ v škole písanou formou svojho jazyka.“ Hneď, ako sa Milena s mojou mamou dohodli na spolupráci na tejto knižke, bola som do projektu zainteresovaná aj ja. V lete 1991 som sa s Milenou, niekoľkými jej spolu-

pracovníkmi a študentami rómskeho jazyka zúčastnila návštevy rómskych osád v Krompachoch a okolí. Fotografovala som osady, deti i dospelých v nich, ich život... Moje fotografie vyšli v publikáciach v Československu, ale aj v zahraničí (vo Švédsku). Okrem toho boli pracovným podkladom, ktoré pomáhali mojej mame pri ilustrovaní *Amari abecedy*, ktorá napokon vyšla v Bratislave v roku 1995 a neskôr aj v Českej republike.

Milenina tragická smrť nás – mňa i moju mamu – bolestne zasiahla.

Veľkosť jej celoživotnej práce a úsilie i jej láska k druhým, často slabším a ohrozeným svojím pôsobením na nich presahuje dĺžku jedného ľudského života a osudu. Nemožno si to nevážiť a zabudnúť.

— La Milenakero than paš amáro škámind

J. Červeňák je mluvčím tzv. šoškárského dialektu, jeho jazyk je ovlivněn kontaktem s mluvčími jiných romských dialektů. Text prošel minimální jazykovou korekturou (pozn. red.)

Sas odá andro berš 1991 sar ke mande andro kher Rožňavate avľa jek ráni jekhe gádžeha. Akurát opre uráš le cigne čhavóren, so džanas andri cigňi školka. Sas lenge akor le Jožkoske šov berš, le Peťoške pándz berš. „Dobrý den, pane Červeňák, já jsem Milena Hübschmanová z Prahy a přijela jsem za Vámi společně s panem Edwardem Kaskem, druhým tajemníkem velvyslanectva USA v Praze.“ Me ačhilom sar mulo. Sar džanel pal mande? Andr’odá časo (1990) kerás poslancos andro okresi Rožňava. Sas mange bišteochto berš, terno manuš.

Anglo kher ačhelas jekh šukár motori. Po motori sas duj zastávki ameríkanska u but manuša dikhenáš save manuša avle. Andal o motori avri avľa jekh účo Američani, vakerlas po čechikano čhib avka phagerdo. I Milena le dromeha mange phenľa, soske avľa pal mande u so kamel. Manca vakerlas po romane, joj džanelas savore dialekti, te akadá. Pre savore lavora, so joj na džanelas, phučelas mek jekhvar u írinlas peske andro jekh cigno zošito. Me le dromeha lake vakerás pal amáro regióno.

Lakere jakha labonaš phučibnastar, sas andre late but energia, hašalas u but pes lošarlas, kana sas maškar o Roma. Me avka na dikhlom romňa—ráňa. Dovakerďa u phendľa, hoj andro kufro la hin valesave gada, nabut, šaj das le najčorenge. Amaro drom denašťa but sig, dogelam andro gav Sirk paš i Revúca. Odoj sas baňa. Vaj trin kilometri pal o hlavno drom andro veš bešen o Roma. Late sas jekh diktafóno, so opre kedelas o informácii vaš píri búči.

Sar dogelam andri osada, joj phenel le Romenge „Lácho d’ives tumenge Romale! Me som andal i Praha....“ Me korkoro na pačas kaj joj hiňi romaňi, na pačanas aňi o Roma andro gav. Me džás anglal u šikhavas o gav. O Roma pindžaren ma.

Pametinav sar džalas angle Milena jekh Romňi andal o kher, čhida avri o páňi, rovno pre mande. Chudľam te hašal, i Milena phenel: „Dikhes Jozef, sar tut o Roma kamen“. I romňi kerľas vika: „Jój prebáčinen, pán Červeňák, na dikhlom tumen, prebáčinen.“ Me na phenďom nič, so te phenav.

I romňi amen vičinda andro píro kher. Geľam andre u akurát tavelas, maš gurvalo. „Bešen tele!“ phenda i romňi. Lakero kheróro sas cigno, trin vodri, jekh škámind, duj stolki u pro bov peske tádzol o maš. Iľa avri jek báro koter maš u phenel: „Chan, činen tumenge, ma ladžan tumen!“

I Milena phenel, kaj joj na chal maš. „Jaj Devla u so chas?“ phučel la Milenatar. I romňi peske khošel o vasta andre píri leketóva u phenel pale: „Mire čhave man mundaren te na távav maš, te míro rom. Ta káj bi o maš, amen o Roma sam pro maš. Avahas bi našvale te na chahas maš, gurvano, balano, bakrano!“ vakerlas i romňi.

I Milena phučel la romnatar: „Keci hin tumen čhave?“ „But, ráňije, eřta, trin čhaja štár muřšóra. Savore gele andri škola, čak akada hin o Jarko paš mande. Dur hin le čhavege andri škola, prekal o veř phiren. Búči nane, o Rom mange phirel te kerel andri baňa Lubeníkos-te. Dúr leske hin. Mé miřto hoj jov kerel, valesave pridavki, del pes. Hin adaj but čore Roma.“

I Milena phenel, kaj anda valesave gadóra te avel peske tele paš o motori u mi lel peske vaš o čhave. I romňi phenel, kaj našti peske lel joj korkori, bo adaj bešen but Roma, te n’avel laha báro bíno. Me te rozdavkerel le Romenge sar kampel. „Miřto“, phenel i Milena, „avka av manca tele ko motori!“

Tradľam paleder. Geľam andre jekh gav, kaj hin bári osada –Rořtár. Te paš o škámind vakerďam pal savoro, sar o phureder Roma pametinen. Vakerďam pal i tradícia, pal o pháripen, pal i demokracija, pal i škola, but vakeriben.

I Milena trádelas paleder po východo, diňam o vast, te le Edvardoske u geľam sako pal píro drom. Pindžardľa pes mira romňaha, joj hin romaňi spisovateľka, laha kerlas buter pal odá. Me kerav buter andre romaňi politika.

Gela preko but berša u me dophirdom e Univerzita andri Nitra. Lakero nav sas manca paš i sako jekh téma pal i romaňi čhib. Kerďom bári medzinárodno konferencija pal i romaňi čhib Nitrare andre Univerzita. Avľe o romane řtudenti andal i Praha, the o Jan Červenka. I Milena našti avľa, bo sas našvaľi. But la kamás te dikhel te romane řtudenti andal i Nitra. Pal odá man laha chudľom andri Praha pro jekh řukar kidipen, pal i romaňi próza.

Andro míro jílo avela i Milena manuřňi, so phandľa píro dzivipen vaš i elegancija andri romaňi kultúra, vaš o phutraviben te prezentácia romengeri kultúra, savi hin mařkar o najphureder civilizácii. Si phutrado o drom vaš o terne manuřa, so džana lakere dromeřa. Lakero cieľo, i kodifikácia la romaňa čhibaki náne našaďi. Joj dživela but berša paš o but manuřa. La Milena hin paš amáro škámind báro than, báro lav u bári tradícia.

Milena Hübschmannová a etnografie

— Milena Hübschmannová – významná vedkyňa a vzácny človek

V októbri minulého roku sme sa rozlúčili s doc. Milenou Hübschmannovou. Vážil som si ju ako odborníčku, ako jednu zo zakladateľiek romistiky u nás, mal som ju rád ako človeka.

Ak uvedieme, že bola autorkou piatich knižných publikácií (z ktorých viaceré vyšli v opakovaných vydaniach), zbierky prísloví, rómskej gramatiky, slovníka, učebnice, vyše šesťdesiatich štúdií a odborných článkov, že sa stala poprednou a uznávanou európskou vedkyňou, nepovieme o nej všetko. Takýto strohý výpočet nemôže dostatočne predstaviť túto výnimočnú osobnosť, ktorou nepochybne bola. Nie som lingvista, a preto sa necítim kompetentný vyjadriť sa k tejto jej špecializácii. Pokúsim sa vybrať niektoré aspekty jej vedeckej práce, ktorými presiahla záujem jazykovedca a prispela k významnému obohateniu ďalších spoločenskovedných disciplín – folkloristiky, histórie a religionistiky.

Doc. Hübschmannová bola predovšetkým vynikajúcim výskumníkom. Základnou metódou získavania dát pre etnológov (kultúrnych antropológov) je terénny výskum. Väčšina bádateľov sa obyčajne ubytuje v okresnom meste v hoteli a denne dochádza do skúmanej lokality, kde vedie rozhovory s respondentami, a navečer sa vracia do „svojho hotela“. Pritom všetci vedia, že omnoho cennejší, a čo do kvality získaného výskumného materiálu hodnotnejší je tzv. stacionárny výskum, kedy sa výskumník ubytuje priamo v skúmanej lokalite a je bezprostredným svedkom života „svojich respondentov“. A práve takýto prístup bol vlastný pani doc. Hübschmannovej. Jej prvá výskumná cesta k Rómom na Slovensko sa uskutočnila v roku 1953, odvtedy sem prichádzala (v posledných rokoch aj so svojimi študentami) pravidelne. V školskom roku 1968/1969 sa zamestnala ako učiteľka materskej škôlky priamo v rómskej osade v Rakúsoch pri Kežmarku, kde každodenný život jej obyvateľov nielen pozorovala ako vedec, ale ako citlivý človek aj vnímala a prežívala. Takúto metódu uplatňovala aj pri svojich ďalších výskumoch a viedla k nej aj svojich študentov.

Hoci ťažiskom výskumov M. Hübschmannovej sa stali slovenskí Rómovia (aj prevažná časť Rómov žijúcich dnes v Českej republike pochádza zo Slovenska), uskutočnila výskumy aj v Poľsku, Maďarsku, Rumunsku a na Ukrajine. Pri svojich terénnych výskumoch zaznamenávala vždy viaceré žánre ľudovej slovesnosti: okrem tradičných rozprávok, ktoré boli donedávna

prirodzenou súčasťou života východoslovenských Rómov (k tradičným rozprávačským príležitostiam patrilo napríklad tzv. vartovanie pri mŕtvom), sú to najmä rozprávania zo života, spomienkové rozprávania o osudoch Rómov počas druhej svetovej vojny, ale tiež príslovia, hádanky a texty piesní. Jedným z prvých výsledkov jej terénnych výskumov bolo vydanie zbierky *Cikánské písne* (1960). V roku 1973 vypublikovala *Romské pohádky*, ktoré sú verným prepisom a prekladom autentických rozprávání zaznamenaných v teréne, a stali sa tak významným vedeckým dokladom prozaického folklóru Rómov.

V rokoch 1968-1974 pracovala M. Hübschmannová v Ústave pre filozofiu a sociológiu ČSAV, v rokoch 1974-1975 na Pedagogickej fakulte UK. Pretože nesúhlasila s asimilačnou politikou štátu zameranou proti Rómom (v rokoch 1969-1973 sa angažovala ako predsedníčka spoločensko-vednej komisie vo Zväze Cigánov-Rómov, ktorý bol v roku 1973 násilne zrušený), v období tzv. normalizácie (v rokoch 1975-1982) bola bez stáleho zamestnania; na Slovensku v tomto období nesmela publikovať. Túto skutočnosť je možné ilustrovať nasledovným príkladom:

Jedným z medzníkov novodobých rómskych dejín bolo uvedenie programu Ludia z rodu Rómov na Folklórnom festivale vo Východnej v roku 1986. Okrem televízneho záznamu samotného programu režisér Martin Slivka natočil aj dokumentárny film o jeho príprave. V ňom vystúpil aj rómsky spisovateľ Andrej Giňa z Rokycian, ktorý rozprával o tom, že začal písať pod bezprostredným vplyvom M. Hübschmannovej. Pri vysielaní tohto filmu v televízii však v momente, keď mal vysloviť jej meno, sa vo zvuku ozvalo zapískanie a na obraze na niekoľko sekúnd sa objavil akýsi drevený domček. Meno Milena Hübschmannová vtedy v masmédiách nesmelo zaznieť.

V tomto období, kedy bola M. Hübschmannová v „politickej nemilosti“, publikovala výsledky svojich výskumov najmä v zahraničných odborných a romistických periodikách (*Études Tsiganes*, *Lacio Drom*, *Gießener Hefte für Soziologie...*).

Súčasťou politického uvoľňovania v 80. rokoch 20. storočia bolo aj postupné upúšťanie od tabuizácie rómskej problematiky: jednu z prvých možností publikovať na Slovensku poskytla M. Hübschmannovej redakcia Slovenského národopisu, ktorá uverejnila jej štúdiu *Slovesná tvorba slovenských Romů* (SN, 1988, č.1.), v ktorej autorka predstavila svoj návrh klasifikácie jednotlivých folklórnych žánrov, najmä rómskych piesní (*starodávne piesne/phurikane gila* a *nové piesne/neve gila*, ďalej členené na *smutné piesne/čorikane gila*, alebo *žalostna gila* a *tanečné piesne/čardaša*) a rozprávok. V roku 1991 vypublikovala zbierku prísloví *Godáver lava phure Romendar – Moudrá slova starých Romů*. Odraz sociálnych a kultúrnych vzťahov v prísloviach, ich význam v živote Rómov a problémy pri ich zaznamenávaní vypublikovala v štúdiu „Jak jsme sbírali romská přísloví“, ktorá vyšla v zborníku *Neznámi Rómovia*, vydanom Národopisným ústavom SAV v roku 1992.

Významným prameňom pre poznanie života Rómov v období Slovenského štátu sú zaznamenané autobiografické výpovede „Osudy slovenských Rómov v 2. svetovej vojne (svedec-

tvá pamätníkov)“, ktoré uverejnila na pokračovanie v *Romano l'il / Romano nevo l'il* v rokoch 1992-1993; spomienkové rozprávania (memoráty) sú dôležitým prostriedkom pre pochopenie konkrétnych dobových reálií, významne dopĺňajú poznatky historikov. Zaujímavým pokusom o vysvetlenie kultúrnych rozdielov medzi Rómami a majoritným obyvateľstvom je publikácia *Šaj pes dovakeras/Můžeme se domluvit* (1993).

V roku 1999 vyšlo nové vydanie autorkiných *Romských pohádek*; úvodná štúdia a odkazy na medzinárodný katalóg prozaického folklóru AaTh umožňujú analýzu rómskych rozprávok v rámci folkloristického komparatívneho štúdia. V časopise *Slovenský národopis* vyšla v roku 2005 (č.2) aj jedna z najvýznamnejších vedeckých prác M. Hübschmannovej „Viera v mula u slovenských Rómov“. Je to doplnená religionistická štúdia, ktorá vyšla pôvodne v časopise *Lacio drom* v roku 1987 („La credenza nel mulo dei Rom Slovacchi“), autorka tu podáva analýzu i klasifikáciu tohto fenoménu, súvisiaceho s predstavou smrti a revenantizmu.

Uvedná štúdia vyšla v lete minulého roku. Pani docentke som do Prahy priviezol dva výtlačky časopisu a deväť separátov (desiaty som si ponechal za účelom rozmnožovania pre študentov) a odovzdal jej ich osobne. Stalo sa tak v nedeľu 26. júla, kedy ma s mojou priateľkou M. pozvala p. Milena na kávu a zákusok do cukrárne na Vodičkovej ulici. Veľmi sa vyjadeniu tejto štúdie potešila. A ja som dnes rád, že som jej ju stihol odovzdať ešte pred jej cestou do južnej Afriky. Vtedy som netušil, že je to naše posledné stretnutie.

Cieľom vedeckého výskumu je poznanie, výstupmi sú potom štúdie v odborných časopisoch alebo vedecké monografie. Cieľom lingvistických výskumov doc. Hübschmannovej bolo poznanie rómskeho jazyka, jeho štruktúry, lexiky, gramatiky. Nadväzujúc na bádania lingvistu Jiřího Lípu, rozšírila svoj záber na ďalšie východoslovenské rómske dialekty, ktoré „povýšila“ na štandardizovaný rómsky jazyk, nachádzajúci dnes široké uplatnenie v periodickej rómskej tlači, literárnej tvorbe rómskych autorov, v predstaveniach košického divadla Romathan, v rozhlasovom i televíznom vysielaní pre Rómov, a to tak na Slovensku, ako i v českých zemiach. Okrem vydania základnej odbornej literatúry v tejto oblasti (*Základy romštiny*, 1974, *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*, 1991), sa od 70. rokov venovala výuke rómčiny. Mimoriadny (hoci stále ešte nedocenený) význam má jej učebnica *Amari abeceda/Náša abeceda* (1995), ktorá oboznamuje s rómskym jazykom rómskych i nerómskych žiakov základných škôl na Slovensku.

Lenže pani docentka Milena sa neuspokojila s teoretickými výsledkami svojich výskumov, a uplatnila ďalšiu metódu, označovanú ako aplikovaný výskum: výsledky vedeckého poznania využila pre posilnenie pozitívneho etnického vedomia Rómov. Trpezlivo a cielavedome vyhľadávala a podporovala talentovaných rómskych jedincov, ktorých získavala a odborne pripravovala pre samostatnú literárnu tvorbu v rómskom jazyku. Do tlače pripravila diela začínajúcich rómskych autorov Andreja Giňu, Tery Fabiánovej, Ilony Ferkovej. Aj najvýznamnejšia rómska spisovateľka

na Slovensku Elena Lacková (1921–2003) priznala, že pôvodne začala písať po slovensky, pretože si myslela, „že jediná reč spôsobilá pre literatúru je slovenčina“; písať po rómsky začala až pod vplyvom návštev a povzbudzovania Mileny Hübschmannovej. Práve dlhoročné opakované návštevy a nahrávky rozprávania Eleny Lackovej umožnili pani docentke pripraviť do tlače výnimočnú publikáciu *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* (1997), ktorá vo forme autobiografického rozprávania významnej rómskej predstaviteľky podáva obraz o živote východoslovenských Rómov v medzivojnovom období a období v druhej polovici 20. storočia, o ich sociálnom postavení, medzietnických vzťahoch, mimoriadne hodnotné sú reálie z oblasti materiálnej, sociálnej, najmä však duchovnej kultúry. Ako autorka publikácie je uvedená Elena Lacková, v tiráži sa dočítame, že „podle vyprávění zpracovala, z romštiny přeložila, předmluvu napsala a rejstřík sestavila Milena Hübschmannová“; je zrejme, že bez tejto skromnej „editorky“ by uvedená publikácia nevyšla.

Od roku 1991 M. Hübschmannová pravidelne prednášala na Filozofickej fakulte UK, kde pôsobí odbor rómčiny a romistiky. V roku 1994 založila odborný romistický časopis *Romano džaniben*, ktorého bola šéfredaktorkou. Ako nadšená propagátorka rómskej kultúry externe prednášala na Univerzite Palackého v Olomouci, na Evanjelickej akadémii v Prahe, na Rómskej strednej sociálno-právnej škole Rajka Djuriča v Kolíne, v rámci nadácie Nová škola pre rómskych asistentov na základných školách. Desiatkami populárno-vedeckých článkov prispela do rôznych rómskych i nerómskych časopisov, ako odborný konzultant spolupracovala s Múzeom rómskej kultúry v Brne, opakovane sa podieľala na príprave a realizácii rozhlasových a televíznych programov s rómskou problematikou.

Pani docentke niektorí „nestranní vedci“ vyčítajú istý romantický prístup, nekritický obdiv k Rómom. Neuvedomujú si, že to bola logická a nevyhnutná reakcia človeka, ktorý citlivo a bolestne vnímal marginalizáciu a spoločenské vylúčenie tejto skupiny obyvateľstva, ktorý sa v súlade so svojím vedomím a svedomím staval na obranu tých, ktorí sa nemohli alebo nedokázali sami brániť. Vo svojich článkoch a referátoch neustále zdôrazňovala hodnoty rómskej kultúry, ktorá je plnohodnotná v porovnaní s ktoroukoľvek inou etnickou kultúrou, upozorňovala na existujúce predsudky, brániace tolerantnému medzietnickému spolužitiu. Až po roku 1989 získala doc. Hübschmannová za svoju neúnavnú a obetavú prácu v prospech Rómov a v prospech zlepšenia kvality medzietnických vzťahov v našej spoločnosti viacero ocenení.

Ten, kto poznal pani doc. Milenu, veľmi dobre vie, že si nezakladala na svojej výnimočnosti, že získané poznatky a vedomosti nepovažovala za svoje osobné nescudziteľné vlastníctvo. Práve naopak, vždy sa snažila svoje poznanie odovzdávať ďalším, vzbudila neočakávaný záujem o Rómov a ich kultúru u najmladšej generácie – u vysokoškolských študentov. Dnes je preto možné hovoriť o „škole Hübschmannovej“. Vychovala minimálne dve generácie romistov, ktorí naďalej nesú jej vedecký a humánny odkaz.

Táto energická, vždy pozitívne naladená žena, zapálená vedkyňa, neúnavná obhajkyňa Rómov, obdivovateľka, propagátorka a podporovateľka ich kultúry, ostala po celý život verná svojim principiálnym postojom, aj keď si „vyslúžila“ odmietnutie od niekdajších socialistických mocipánov, aj keď sa stretla s nepochopením, závisťou a nevďakom niektorých „kolegov“ či rómskych predstaviteľov. Bude nám chýbať nielen ako jedna zo zakladateľov romistiky u nás, ale aj ako vzácný človek.

Dovoľte osobné vyznanie. Zdravicu k jej 70. narodeninám som podpísal ako „Váš žiak, ktorý na Vaše prednášky nechodil“. Považujem sa naďalej za jej žiaka, budem sa usilovať jej vedecké a humanne poslanstvo odovzdávať ďalším generáciám študentov.

Zusammenfassung

Milena Hübschmannová – eine bedeutende Wissenschaftlerin und ein wertvoller Mensch

Milena Hübschmannová ist die Autorin einer Reihe von Publikationen und Texten, doch deren Aufzählung, wie Arne B. Mann schreibt, kann ihre Persönlichkeit nicht ausreichend beschreiben.

Milena Hübschmannová war vor allem eine hervorragende Forscherin. Der Schwerpunkt ihrer Forschungen waren die slowakischen Roma. Seit dem Jahre 1953 fuhr sie regelmäßig in die Slowakei, wo sie direkt in den Roma-Siedlungen, und nicht wie die meisten Forscher in Hotels, wohnte. In den Jahren 1968 und 1969 lebte sie sogar in Rakúsy bei Kežmarok und arbeitete dort als Lehrerin im Kindergarten.

Sie zeichnete vor allem die Oraltraditionen sowie persönliche Erinnerungen auf, wie z.B. Erzählungen über Schicksale im Zweiten Weltkrieg. Die ersten Ergebnisse ihrer Forschung sind z.B. *Cikánské písně* (Zigeunerlieder, 1960) oder *Romské pohádky* (Roma-Märchen, 1973).

Milena Hübschmannová wurde dank ihrer Stellungnahmen gegen die Assimilationspolitik während der sog. Normalisierung verfolgt. Sie durfte ihre Texte nicht veröffentlichen und wenn im Fernsehen ihr Name gesagt wurde, hörten die Zuschauer nur ein Piepsen. Doch Milena Hübschmannová publizierte im Ausland weiter und nach den 80er Jahren konnten ihre Texte auch wieder in der Tschechoslowakei herausgegeben werden. So erblickten das Licht der Welt Publikationen über die Arten der Roma-Lieder, über soziale und kulturellen Bezüge in Sprichwörtern, oder das sehr interessante Buch *Šaj pes dovakeras* (Wir können uns verständigen, 1993), in dem sie versucht, die Unterschiede in der Kommunikation zwischen den Roma und der Mehrheit zu erklären. Zu erwähnen ist auch ihre religionswissenschaftliche Arbeit *Viera v mla u slovenských Rómov* (Der Glaube an die Mule bei den slowakischen Roma, 2005), wo Milena Hübschmannová dieses Phänomen analysiert und klassifiziert.

Für Linguistin Milena Hübschmannová waren nicht nur die theoretischen Ergebnisse ihrer Arbeit wichtig, sondern sie betrieb auch angewandte Forschung, indem sie talentierte Roma unterstützte. Dank ihr fing z.B. Elena Lachková an, statt in slowakisch auf Romanes zu schreiben. Sie hielt nicht nur am Seminar für Romistik, sondern auch an vielen weiteren Schulen Vorlesungen und 1994 gründete sie die Fachzeitschrift *Romano džaniben*.

Milena Hübschmannová war eine energische Frau, eine begeisterte Forscherin, unermüdliche Verteidigerin der Roma und deren Kultur, und blieb ihr ganzes Leben ihrer prinzipiellen Einstellung treu.

Eva Zdaňilová

— **Me kamav kole manušen, so keren, so kampil, aver nič**
 — **Mám rád lidi, kteří dělají, co je třeba, a víc nic**

Me kamav te šunel pal e Milena, sar prindžardan tumen? Andro savo berš sas?

La Milena andro šedesát osmý rok, the la Davidovo. Paľis amen sgejľam sar has Svaz Cikánů-Romů Brnoste a odoj amen prindžardam. Joy has avka rado, hoj amen prindžardam. Manca delas duma. Mange imar avka nalačes pes del romanes duma, bo ničaha na vakerav romanes. O Roma imar manca gadžikanes vakeren.

Paľis pal e Milena phiravas adaj ke Praha. A e Milena phirelas pal ma, kaj lake pomožinavas kaleha, hoj všadžik laha phiravas. Calo Plzeňsko krajis laha obgejľom. Pal o Roma a pal o lavutara odoj phiravas, mek o Andrš amenca phirlas. A joj peske natočinelas savoro sar le Romenca vakerlas. Sar dživenas andre valka. Ko has andro koncentračno taboris. Ko muľa odoj. Prostě bezvadno has. A sar e Milena dikhľa, hoj man hin zaujem pal kada, tak imar ča man vičinelas: „Lajošku, avava pal tute a džaha pro Karlovy Vary, džaha andro Chebos, ke Plzňa.“ A všadžik laha phiravas. No, aľe ke ma andre miro kher has hlavno stanos, základna. Hoj odoj visarahas amen. A has odoj jekh Romňi Undičovo, so giľavelas phurikane giľa. No a koja Milena

Chtěl bych slyšet něco o Mileně, jak jste se poznali? Ve kterém roce?

Milenu jsem poznal v šedesátém osmém roce, i Evu Davidovou. Potom jsme se sešli, když se v Brně konal ustavující sjezd Svazu Cikánů Romů. Měla z našeho seznámení velikou radost. Mluvila se mnou po našem. V poslední době už se mi romsky mluví dost špatně, protože s nikým romsky nemluví. Romové se mnou mluví jenom po gádžovsku.

Potom jsem za Milenou jezdil sem do Prahy. A Milena jezdila za mnou, pomáhal jsem jí tím, že jsem jí všude doprovázel. Objel jsem s ní celý Plzeňský kraj. Chodili jsme tam po Romech a hlavně po romských hudebnících, také Zbyněk Andrš s námi chodil. A ona si všechno natáčela, to jak s Romy mluví. Jak žili za války, kdo byl v koncentračním táboře, kdo tam zemřel.

Ty návštěvy byly báječné. A když si pak Milena všimla, že mne tyhle věci zajímají, tak mi vždycky jen zavolala: „Lajošku, přijedu, za tebou, a pojedeme do Karlových Varů, pojedeme do Chebu, do Plzně.“ Všude jsem s ní jezdil. U mě doma byl „hlavní stan“, základna, tam jsme se vraceli. A byla tam jedna Romka, paní Undičová. Překrásně zpívala sta-

uplně o jakha delas avri, sar gilavelas. Lakero
rom akana muľa.

*Gondol'inas, hoj pal e Slovensko phirenas tu-
men jekhetane?*

No paľis, paľis geľlam. Bo joj, savi delegacija
avelas, andal e Rusiko abo andal e Poltiko, ta
savoren anelas ke ma, Tachovoste, ko Tacho-
vos. Sovenas ke ma, chanas, a miri romňi ajsi
lačhi has, sar tiri romňi hi. No a paľis mange
vičinda. A joj mange phenelas „Lubošku,
džaha pre Slovensko pal tiro učiteľis, so tut
sikhavelas andre škola.“ No tak me, e Edita,
e Šebkovo the o Andrš geľlam andro koda
cikno lakero motoris. Tak geľlam pre Sloven-
sko ke miro bratrancos. Savore odoj sovas, a
no a prostě phirahas pal o Roma.

Kaj tumen bešenas ko bratrancos?

Torišate, geľlam ke Torišš. A vičinelas pes Jan
Laci. Mira bibakero čhavo has. Paľis geľlam
ke Lipeňa pal jekh učiteľis, so prindžarelas

robylé písňě, a Milena zůstala stát a koukala
s otevřenými ústy. Její muž teď umřel.

Myslel jsem, že na Slovensko jste jezdili společně?

No potom, potom jsme jeli. Protože ona, jak-
mile přijela nějaká delegace, z Ruska, z Pol-
ska, tak všechny vodila ke mně, do Tachova.
Přespávali u mě, jedli, a moje žena byla tak
hodná, jako je tvoje žena. No, a potom mi za-
volala. A říkala mi: „Lubošku, pojedeme na
Slovensko za tvým učitelem, který tě učil ve
škole.“ No, tak jsme všichni jeli: já, Edita,
Hanka Šebková a Zbyněk Andrš v tom jejím
maličkém autě. Dojeli jsme na Slovensko
k mému bratranci. Všichni jsme se u něj uby-
tovali a chodili po Romech.

Kde jste bydleli u toho bratrance?

V Toryse, jeli jsme do Torysy. Jmenoval se Jan
Laci. Byl to syn mojí tety. Potom jsme jeli do
Lipán za jedním učitelem, který znal všechny

kale lavutaren Torišatar. He mire bačis prin-
džarelas, bo jov has baro lavutaris. Sa lavuta-
ra has odoj. A mire bačis vičinenas „Sloven-
ský Paganini“, so bašavelas pre lavuta. A odoj
lake koda učiteľis sa delas duma. Hoj jov has
sar režizeris a prostě všadžik, andro rozhlasis
phirlas.

Kodoj bešelas miro bratrancos, so imar
muľa – terno manuș muľa –, ta kodoj amen
mire bačiha bešahas nadur le gavestar, pre
ajso brehocis, a o Roma bešenass andre kolo-
ňija. Tak odoj phirahas, odoj natočinelas pes,
aľe sar amen avahas, ta imar miro bratrancos
savoren vičinelas a bašavenas amenge. No
a e Milena sa natočinelas peske. Tak andro
gav has učiteľis a les has suboris, Torysa pes
vičinelas. A jon andro oda suboris bašavenas,
savore Roma a o gadže khelenas. Jon andre
Vichodno vihrajinenas perša cení. No a palis
miro bačis imar has nasvalo pre rakovina,
čoro, igen terno manuș muľa. Tak geľľam pal
leste dží andre špítaľa, jov denašťa andal e špi-
taľa a avľa ke Toriša, hoj amenca odoj te avel.
A právě pal leste vakerenas oda „Slovensko
Paganini“, so bašavlas.

*Akanake me na džanaŋv, andre save berša sas,
kana tumen phirenas pal o Plzeňsko okresis, pal
o Plzeňsko krajoss la Milenaha?*

Mek has Svaz Cikánů-Romů andre kada
berš. Ale joj pomožinda, o Devloro lake mi
del lehko phuv, joj amenge pomožinda savo-
reha. Kaja problematika romsko, mi avel sa,
adaj bi pes na dokerďas aňi o Ščukas, ňiko, te
na ulahas e Milena. Pisišága a kajse vĵeci, oda

hudebníky z Torysy. I mého strýčka znal, pro-
tože i on byl velkým hudebníkem. V té oblas-
ti byli všichni hudebníky. A mému strýčkovi
říkali „Slovenský Paganini“, hrál na housle.
A tenhle učitel jí o všem vyprávěl. Že byl něco
jako režisér a chodil všude, do rozhlasu a všu-
de možně.

Tam bydlel můj bratranec, který už je po
smrti – zemřel velmi mladý –, a se strýčkem
jsme tam bydleli nedaleko vesnice na takovém
menším svahu, a Romové bydleli v osadě.
Tam jsme chodili a tam se všechno natáčelo.
Jakmile jsme přijeli, můj bratranec všechny
svolal a oni nám zahráli. A Milena si všechno
natáčela. Ve vesnici byl učitel a ten tam měl
soubor Torysa. A ti Romové (včetně strýčka)
v tom souboru hráli a gádžové tancovali. Ve
Východné vyhrávali první ceny. No a potom
měl strýček rakovinu, chudák, zemřel velmi
mladý. Tak jsme za ním jeli až do nemocnice.
On z té nemocnice utekl, přijel do Torysy, aby
s námi pobyl. A právě o něm se mluví jako
o „Slovenském Paganinim“, jak uměl hrát.

*Rád bych věděl, v jakých letech jste s Milenou ob-
jížděli Plzeňský okres, Plzeňský kraj?*

V tom roce ještě existoval Svaz Cikánů-
Romů. Ona moc pomohla, Bůh jí dej lehkou
zem, ona nám pomohla se vším. Kdyby neby-
lo Mileny, tak se romská otázka nikdy nedo-
stane tam kde je, nikdo by ji nedostal tak da-
leko, ani Emil Ščuka ne. Písemné materiály

sa e Milena pripravinelas. Savore Romen džanelas. Tak paľis amen samas Krompachoste, odoj pre ajso brehos bešenas o Roma. A has len sar zemľanki. A paňi pijenas kajso, sar brišind delas, andre jama džalas oda paňi, tak oda paňi pijenas a dešupandž džene andre jekh kher, andre jekh koliba bešenas.

Tak džanes sar oda has. Me rovavas te dikhavas pre kole Romen abo pre kole čhavoren, na has len so te... A kajča e Milena has ajši, hoj adaj stradelas perdal lende gadora a odoj ľidžalas, kaj potrebinelas. A la o Roma savore džanenas. A me mišľinav mange, hoj našadam manušes ajses, hoj phares pes ajso manuš arakhla. A na has lake olestar nič. Phenav tuke, amen džahas pre Slovensko amare lovendar, joj tiš peskere lovendar a peskero motoris. Sthovahas amen pro benzinos a džahas a ňiko lake na delas love, ma mišľin tuke, hoj lake vareko delas. Možno hoj sar pisinelas knižki a kavka. Joj akana pal ma kamľa te pisinel knižka, sar začňindom. No čori na dopisinda, aľe hin la odoj pal ma materiála bare, takže me bi tut mangavas, hoj tu pokračines andre lakeri buťi.

Man hin kajsi god'i sar la, pal o Roma, me kamav te aven opre o Roma, hoj te den paťiv le Romenge o gádže.

Amen pes zdžahas, joj avelas ke amende. Miri romňi phenel: „Mileno, ľiker tut sar khere!“ A miri romňi has andre špitaľa, has la potrat. A e Šebkovo, e Milena a e Edita avle ke amende. No, man has telefonos, la Mile-nake miri romňi vičinelas: „Mileno, mangav tut pro Del, me mange mišľinav, hoj tu man

a podobné věci, to všechno připravovala Milena. Zнала všechny Romy. Potom jsme byli v Krompachách, tam bydleli Romové v takovém svahu. A měli ještě zemľanky. Pili dešťovou vodu z jámy. Patnáct lidí bydlelo v domě, v jedné chatrči.

Tak si to dovedeš představit, jak to vypadalo. Já jsem brečel, při pohledu na ty Romy nebo na ty děti, neměli co... Jenže Milena byla taková, že pro ně sháněla oblečení a odvážela ho tam, kde bylo potřeba. Ji znali všichni Romové. A já si myslím, že jsme ztratili člověka, že se takový člověk už těžko najde. A neměla z toho nic. Říkám ti, jezdili jsme na Slovensko za vlastní peníze, ona taky za své a vlastním autem. Složili jsme se na benzín a jeli jsme. A nikdo jí nedal peníze, nemysli si, že by jí někdo dal. Možná jenom, že jak psala knížky a tak. Teď zrovna chtěla napsat knížku o mě, jak jsem začínal. Bohužel ji nedopsala. Má o mě spoustu materiálů, takže bych tě prosil, abys ty pokračoval v její práci.

Přemýšlím podobně jako ona, mám podobné názory na Romy, chtěl bych, aby Romové získali úctu a respekt ostatních, od Neromů.

Scházeli jsme se, ona jezdila k nám. Moje žena říká „Mileno, chovej se tu jako doma!“ Moje žena byla v nemocnici po potratu. A Hanka Šebková, Milena a Edita přijely k nám. Zazvonil telefon, žena volala Mileně: „Mileno, prosím tě, doufám, že mě nepotřebuješ. I když bych byla doma, stejně bys vaři-

na potrebinas (sar pes phenel romanes..), me stejne bi odoj avahas khere a tu bi stejne tavehas. Ker tuke so kames, kajča ker kavka hoj tumenge laches te avel ke amende.“ No me phenav „Kadaj hin tut savoro, kodoj hin o mas...“ „Joj, joj, joj pal o mas mange ma de duma!“ – e Milena, bo joj mas na chalas. „Kodoj hin tut ciral, kodoj hin tut armin, taven tumenge so kamen.“ Tak jon perdal ma tavenas. Avavas khere andal e buti no a imar phenel la „Tak Lajošku, av cha!“ Me phenav „Na chava Mileno, tu manca mušines...“ „Joj, joj, joj, Lajošku me akana.“ „Na, mušines manca ta chal.“ No, tak e Šebkovo diňa la the man, no a chahas jekhetane. No a bešahas andro motoris a imar džahas pal o Roma te dikhel.

E Milena has manušni ajsi, hoj me mek na dikhľom kajse manušes sar joj. Me phendom Cheboste le Romenge hoj e Milena muľa, kavka o apsa lenge džanas. Oda has amari učiteľka, oda has amari daj, oda has sa. Sa delas ča andro Roma. Sar joj rado dikhelas le Romen.

Kada, so joj kerďa, na del pes te poťinel lovenca. Jekhvar has prednaška Sokolovoste. Odoj has calo krajsko komisija, kaj me somas andre oja komisija. No a chudňa te vakerel, *odborně, to nemělo chybu*. Me somas avka barikano andre late sar del duma. Joj delas duma sar andro svetos, sar pes pal o Roma pisinel, hoj adaj bi kamelas te kerel tiš oda, hoj pal o Roma o knížki. Jon korkore peske te keren knížki. A odoj o mistopredseda phenel „Ma ruš pre man, Hübschmannovo, aľe kadaj zapadňackere nazori na presadzineha“. A me

la. Dělej si, na co máš chuť, aby vám u nás bylo dobře.“ No a já říkám: „Tady máš všechno, tady máš maso...“ „Jaj, jaj, jaj, o mase mi ani nemluv“ – protože Milena maso nejedla. „Tady máš tvaroh, tady máš zeli, uvařte si, co chcete.“ Tak nakonec ony vařily pro mě. Jakmile jsem přišel domů z práce, hned říká: „Tak Lajošku, pojď se najíst!“ A já na to: „Ne, Mileno, nebudu jíst, dokud ty nebudeš jíst se mnou...“ „Jaj, jaj, jaj, Lajošku, já teď...“ „Ne, musíš se mnou pojíst.“ No, tak Šebková nandala jí i mně a jedli jsme společně. No, a potom jsme nasedli do auta a už jsme jeli za Romy.

Milena byla takový člověk, jakého jsem v životě neviděl. Jakmile jsem řekl Romům v Chebu, že Milena zemřela, tekly jim slzy. Ona byla naše učitelka, byla to naše matka, ona byla vším. Všechno ze sebe dávala do Romů, tolik je měla ráda.

To, co ona v životě udělala, se penězi vyvážit nedá. Jednou měla Milena přednášku v Sokolově. Sešla se tam celá krajská komise, i já jsem byl v té komisi. No, a ona začala přednášet, odborně, to nemělo chybu. Byl jsem na ni strašně hrdý, jak ona dokázala mluvit o Romech. Mluvila o tom, jak se ve světě píše o Romech, že ona by chtěla dělat podobné věci u nás, psát knížky o Romech. Aby i oni sami psali knížky. A místopředseda říká „Nezlob se na mě, Hübschmannová, ale tyhle západní názory tady neprosadíš.“ Tak jsem se

imar cholaha hlasindom man, gejlom kijo mikrofonos a phenav leske: „*Soudruhu místopředsedo, my tady pani doktorke Hübschmannovej musíme poděkovat, co pro nás udělala. A ne, že jí budeme vyčítat. Copak na západě neexistují Romové a oni si píšou sami té knížky. A samozřejmě, vydávají tam knížky, proč bychom se od nich nemohli naučit. Mileno! Z toho místa od mikrofonu, já ti osobně děkuji za všechny Romy v Československé republice, pre to, co ty jsi pro Romy udělala. A na úkor svého volna, ty nemáš z toho absolutně nic. Byl som s tebou na Slovensku a viděl som, kolik peněz jsi do toho dala, ale nevrácí se ti to*“. No tak igen cholisaiľa pre ma oda mistopredseda krajského výboru.

celý našťvaný přihlásil, šel jsem k mikrofonu a říkám: „Soudruhu místopředsedo, my tady paní doktorce Hübschmannové musíme poděkovat, za to, co pro nás udělala. A ne, že jí to budeme vyčítat. Copak na západě neexistují Romové, a oni sami si ty knížky píšou. A samozřejmě, tam ty knížky vydávají, proč bychom se to od nich nemohli přiučit. Mileno, z tohoto místa od mikrofonu, ti osobně děkuji za všechny Romy v Československé republice, za to, co jsi pro Romy udělala. A na úkor svého volna, ty z toho nemáš absolutně nic. Byl jsem s tebou na Slovensku a viděl jsem, kolik peněz jsi do toho dala, ale nevrácí se ti to.“ No a tak se na mě tehdy místopředseda krajského výboru dost rozzlobil.

The kana denas duma tumen jekhetane, pal sos-te denas duma?

Ta kerahas amenge planos. Kaj perše džaha, sa napisinela. So odoj keraha. Či džaha pro narodno viboris. Andre škola te dikhel. Například ko Sokolovos gejlam andre škola. Avlam kijo rjaditelis predstavindam amen, hoj odoj jekh romňi sikhavelas, učitelka. Tak phendom, či šaj bi avahas te dikhel sar sikhavel. No phenda amen: „No sedněte si do lavice vzadu.“ A odoj e Milena peske kerlas poznamki. Palis dahas duma pal oda, kada pes mange na pačinel, kada pes na pačinel lake. „Luboši, soske na sikhlon o čhave romanes? Soske na sikhlon? Kada mušines te presadzinel, hoj pre škola pes te sikhavel romanes.“

A ko la rado dikhelas, o Emil Ščukas. Igen la rado dikhelas. Všadzik phirlas. Džanes so kerda? E Indira Gandhiová vičinlas le Romanen ke peste andre Indija. Phenel mange: „Luboši, chceš tam íst? – no pokusime se.“ Avlom pro krajský národní výbor a oda Vindl phenel mange: „Súduhu Horvathe co ty tam potrebuješ íst, tady potrebuješ pracovať.“ A sa hjaba, o letadlos hjaba, o chaben sa. No a na mukle man. A palis kamlom te džal pre Peršo, Prvý světový kongres, o Cibulas kerlas. A tiš man na mukhle, na mukhle man. A sar oda, hoj la Milena mukhenas všadzik? Tak joj has sar novinarka, na. Andro rozhlas, la has legitimacija, tak la mukenas. A joj mange phenel: „Luboši našti vaš kada kerav nič, kale komunistenca na del pes te vakerel, jekhvar phenen na, tak na.“

Když jste se společně bavili, o čem jste mluvili?

Vymýšleli jsme plán. Kam půjdeme nejdřív, všechno se zapsalo. Co tam budeme dělat. Jestli půjdeme na národní výbor. Podívat se do školy. Například v Sokolově jsme se šli podívat do základní školy. Přišli jsme k řediteli, představili jsme se. Učila tam jedna romská učitelka. Požádal jsem, jestli bychom se mohli podívat do třídy, jak vyučuje. Ředitel nám řekl: „Sedněte si do zadní lavice.“ A Milena si dělala poznámky. Potom jsme o tom společně mluvili, to se nelíbí mně, tamto se zas nelíbí jí. „Luboši, proč se romské děti neučí romsky? Proč se to neučí? To musíš prosadit, aby se ve škole učila romština.“

A kdo ji měl rád, Emil Ščuka. Moc rád ji měl. Všude chodila. Víš co udělala? Indira Gándhiová zvala Romy k sobě, do Indie. Říká mi: „Luboši, chceš tam jet? – pokusíme se.“ Přišel jsem na Krajský národní výbor a ten Vindl mi povídá: „Soudruhu Horváthe, k čemu bys tam jezdil, tady potřebuješ pracovat.“ A všechno zdarma, doprava zdarma, strava zdarma, všechno. No, nepustili mě. A potom jsem chtěl jet na První světový kongres Romů. A taky mě nepustili, nepustili mě. A jak to, že Milenu pustili všude? Asi proto, že byla novinářka. Pracovala v rozhlase, měla legitimaci, tak ji pustili. A ona mi říká: „Luboši, nemůžu pro to udělat nic, s těmi komunisty se nedá mluvit, jednou říkají ne, tak ne.“

Kana chudľas te phirel the e Hanka Šebkovo?

Joj kerlas andro rozhlasís, a la Milenaha pes skamaradňinda, na džanav kana, bo jon avile ke ma savore trin džeňa. E Mileha, e Šebkovo, e Edita. No tak jon pes imar igen čirla džanen. A e Šebkovo has viborno džuvľi.

E Milena tiš ča kamelas, hoj ta Červeňáková, aby šla na romistiku. A Milena: „Jéžiš Luboši presvedč tvoju neteř, ať jde na romistiku.“ „Ale já tomu strejdo nerozumím, já budu pomáhat i tak Romům, když je budu obhajovat.“

Me kamav kole manušen, so nane barikane, so keren so kempel, aver nič.

No tak joj nane barikaňi.

Kdy s vámi začala jezdit i Hanka Šebková?

Ona pracovala v rozhlase, a začala se s Milenou kamarádit, nevím přesně kdy, jezdili ke mně všechny tři. Milena, Hanka Šebková a Edita. No, ony se vzájemně znaly dost brzy. A Šebková byla výborná ženská.

Milena taky chtěla, aby ta Červeňáková, aby šla na romistiku. A Milena: „Jéžiš Luboši, přesvědč svoji neteř, ať jde na romistiku.“ „Ale já tomu, strejdo, nerozumím, já budu beztak pomáhat Romům, tím že je budu obhajovat.“

Já mám rád skromné lidi, co dělají, co je třeba, a víc nic.

No, a ona není namyšlená.

*Otázky kladl Peter Wagner
Přepis a překlad Veronika Pletichová*

— Milena

Jako student etnografie Jagellonské univerzity v Krakově (1968-72) jsem se zabýval romskými osadami v polské části Spiše. Byl jsem fascinován tehdy málo známou etnografickou skupinou žijící v Polsku a sháněl na to téma literaturu. Ovšem v Polsku kromě J. Ficowského a Lecha Mroze nebyli vědci, kteří by se touto oblastí zabývali. Při hojné četbě v češtině i slovenštině jsem narazil na jména tří vědkyň z Československa, jejichž publikace se pro mě staly hlavním pramenem poznatků a inspirace. Byly to Emília Horváthová, Eva Davidová a Milena Hübschmannová. Tu první jsem nikdy neměl příležitost potkat, se dvěma zbývajícemi jsem se spřátelil. Milena mne navštívila poprvé, když jsem v Tarnově zorganizoval velkou výstavu, první svého druhu v Polsku: „Cikáni v polské kultuře“ (1979). Cítil jsem se tehdy poctěný, že jsem se spřátelil s tak významnou osobností. O dva roky později za mnou přijela s D. Smithem z Leicesteru, vynikajícím znalcem Romů a jiných kočovníků v Anglii. Tehdy jsme strávili několik dní návštěvami romských osad na polské straně Karpat. Z tohoto výletu vzpomínám především na sympatický večer u Popradu, kde jsme si obstarali nocleh. David nám vysvětlil základy konstrukce stanů anglických kočovníků, jeden takový model sám postavil a já ho fotograficky zdokumentoval. Milena tehdy zasněně plánovala cestu autem do Indie. Prohlížel jsem si její vysloužilou škodovku a myslel si, že je to šílený nápad, ona však byla tak plna entuziasmu, a tak vehementně vysvětlovala, co to auto dokáže a kde už všude bylo, že rozptýlila veškeré mé pochybnosti. Samozřejmě, nedlouho po té odjela do Indie. Ale nakonec snad přeci jen ne tím starým krápem.

Já ji poprvé navštívil r. 1983. Bydlel jsem u Mileny ve Štěpánské několik dní a ona mě několik dní vozila po romských rodinách v Praze i okolí. Sbírala tehdy materiál o romských umělcích. Navštívili jsme umělce jako je Jozef Fečo, cimbalista Ladislav Taragoš, Marta Bandyová, zedník a známý řezbář Ernest Dančo z Benátek u Mladé Boleslavi. Dvakrát jsme zajeli do Úštěku, kde bydlel známý umělec Rudolf Dzurko. Mnoho hodin vyprávěl o svém životě a při tom vynesl do zahrady desítky sklem malovaných obrazů, abych je mohl fotografovat. Naplánovali jsme s Milenou výstavu Dzurkových obrazů v Tarnově. Ta se ovšem pro vysoké náklady nemohla nikdy uskutečnit. V létě roku 2004 jsme se viděli naposledy. Nečekaně mne

navštívila v mém muzejním kabinetě na Rynku 21 v Tarnově se svým bratrem Antonínem, který přijel z Kanady. Jak to obvykle v takových situacích bývá, povídání bylo chaotické, já roztržitý, Milena se omlouvala, že mě tak náhle a bez ohlášení přepadli. Jeli pak dál, snad na Ukrajinu, to už si nepamatuji. Antonín mi udělal několik fotek, které mi pak poslal v podobě pěkných portrétů na CD. Právě jsem dokončoval korektury druhého vydání své knihy *Nie bój si' Cygana* (Neboj se Cikána, *Fundacja Pogranicze*, Sejny, 2004) a poprosil jsem Antonína o souhlas k použití jedné z jeho fotografií pro svou podobenku v knize. Ta samá fotka se pak objevila také na obalu slovenské verze této knížky (*Neboj sa Cigána*, Romani Vodži 2004). Chtěl jsem Antonínovi poděkovat za fotky slovenským vydáním knihy, ale nemohl jsem najít jeho adresu. Dotaz na ni jsem poslal Mileně na mail Romano Džaniben. Už ani nevím, proč ne jednoduše do její schránky. Odpověď jsem dostal až po dvou měsících a možná i později. V počítači jsem si uchoval ten její poslední dopis pro mne:

| V době naší společné cesty na návštěvě romské rodiny v Praze, 1983 | W. Dudziak |

— Original Message —

From: Milena Hübschmannová

To: Adam Bartosz

Sent: Sunday, September 04, 2005 8:47 AM

Subject: adresa

Milý Adame,
promiň, že odpovídám tak pozdě. Ale dostala jsem teprve nedávno Tvůj e-mail.
Bráchova adresa je Tonda Hübschmann ...

Brácha bude mít určitě z Tvé knížky velkou radost.
Já se ji snažila přelouskat kdysi v polštině – moc se mi líbila – slovenské vydání mám, ale ještě jsem se nedostala k četbě.

Teď je u nás úžasně zajímavá výstava: „Roma rising“ – fotky asi šedesáti romských umělců, vědců, lékařů, učitelů, politiků – dělal to Chad Wyatt – americký černošský fotograf (který je úplně bílý! Tak bílého černocho jsem ještě neviděla. Matka „bílá“ otec Afroameričan). Výstava byla v Muzeu romské kultury, teď je v Praze ve velice prestižní budově – Belvedere, Letohrádek královny Anny, na Hradě.

Moc Tě pozdravuju, měj se krásně

Milena

Měj se krásně

To bylo poslední, co jsem od Mileny obdržel. O čtyři dny později přišla informace o Milenině smrti. Jak náhlé a tragické. Několik měsíců před tím, když u mne byla s bratrem, prosila mne, abych nezapomněl poslat do redakce Džanibenu vzpomínku na Hanku Šebkovou. Což nás tehdy mohlo napadnout, že zakrátko budu psát podobné vzpomínky na Milenu? A nyní se obě – Hanka i Milena – radují ve společenství duší těch, kteří odešli dříve a čekali na ně. Budou společně čekat na náš příchod.

Z polštiny přeložil Zdeněk Kratochvíl

— My meetings with Milena

Thomas Acton

It is 26 years since I met Dr. Hübschmannová first in Hungary in 1979, and she was by then already one of the leading authorities in the world in Romani ethnography and linguistics. She had already been a friend and collaborator with my colleague Dr. Donald Kenrick for many years. She contributed a paper on Romani cuisine to the festschrift which I edited for him, which was at once truly scholarly, but also light-hearted, and even mouth-watering. The field of Romani studies is notable for the warmth and supportiveness of scholars and students towards one another, but even in such a friendly group, her helpfulness to other scholars, activists and students shone out as exceptional and remarkable. Her memorial is not only in her published works, but in the continuing writing and teaching of those whom she taught and inspired.

Thomas Acton, October 2005

Donald Kenrick

I first met Milena Hübschmannová in August 1968 – the day after Soviet troops arrived in Prague. I was travelling from country to country collecting material for the book *Destiny of Europe's Gypsies*. The intention was to travel with Milena to Slovakia and do some interviews with Roma who had lived through the Second World War.

I arrived in Prague from Poland to find a Soviet tank standing outside the railway station but set off anyway by tram to the suburb where Milena was then living. Older readers will remember that the Czechs had taken down all the road nameplates to confuse the invaders and were very doubtful about helping a foreigner to locate any individual's flat. However, I managed to leave a note saying I would go to the hotel nearest the station. Well past midnight I was in bed and who should arrive defying the curfew but Milena to take me to the family flat.

Clearly for me to travel to Slovakia was out of the question and – for the record – the interviews on Slovakia in that book were those made by my co-author Grattan Puxon earlier in the year. So, I stopped briefly in Prague and went on to Vienna.

Our friendship was established as we toured the turbulent streets and I later visited Prague several times and Milena came to England. We were working on translations of tales and songs from Czechoslovakia to be published in England but in the end could not find a publisher willing to take on the financial risk.

We did however later make a study journey together by car from Prague through Hungary and Romania to Bulgaria. On the way I was impressed not only by Milena's command of different Romani dialects but also the ease with which she was accepted by the Roma everywhere we stopped and how within minutes out came the heavy tape recorder (loaned by Prague radio) and the singing started. A song collected on that trip was included in the cassette tape *Vlaxi Roms* (Folktracks FSE-60-608).

The journey came to an abrupt end when I was arrested in Bulgaria in the town of Kotel for making scientific investigations on a tourist visa. While Milena was wandering around the Rom mahala I had been collecting the names of colours for *Atlas Linguarum Europae*, another project in which Milena had collaborated. I had to leave the country within 24 hours and Milena decided to return to Prague early dropping me off at Bucharest airport.

The political changes in eastern Europe made it easier for me to visit Prague – on one occasion I attended her language class at the University – and for Milena to go to international conferences. We met at many of these. My last memory is walking along the harbour front in Hamburg with some other linguists trying to find a restaurant for her that served vegetarian food.

Milena and her students had been collecting the stories of survivors from the Second World War in Slovakia for many years and had unearthed many previously unknown facts. From these she compiled an article for the third volume of the series *Gypsies during the Second World War*. Financial problems delayed the production of this volume but eventually the University of Hertfordshire in the United Kingdom agreed to publish it. Milena's article was translated from Czech, edited by me and sent back to Prague for checking. Milena was meticulous in getting every accent in the right place and rechecking the documentary references. I think that almost the last thing she did before that fateful journey to South Africa must have been to post the final corrected typescript back to me.

This will appear in 2006 in volume 3 of the series and will be a fitting monument to the mutual love and respect she had for the Roma of Slovakia.

Dr Donald Kenrick
London December 2005

Milena Hübschmannová
– pedagožka

— Milena Hübschmannová a romistika na vysoké škole

Paní doktorku Hübschmannovou jsem poznal na podzim v roce 1990. Studoval jsem tehdy na filozofické fakultě Univerzity Karlovy český jazyk a literaturu a dozvěděl jsem se o výběrových kurzech romštiny, které tam tehdejší učitelka urdštiny Hübschmannová pro zájemce pořádala. Od známé jsem na ni dostal telefonní číslo domů a hned při prvním telefonátu z ní sálalo nakažlivé nadšení: měl jsem určitě přijít hned na další hodinu, a nakažlivé nadšení pro romštinu pak pokračovalo každý týden. Hned v létě 1991 zorganizovala velikou výpravu všech zájemců o Romy na východní Slo-

vensko. Najala ubytovnu v Kropáčích, ve které se postupně kromě nás shromažďovali také její žáci „nulté generace“ z jazykové školy, romští i neromští novináři, Češi i cizinci, americká aktivistka sledující lidská práva, italský filmař atd. Většinou jsme se pohybovali po skupinkách, ale na jeden den dokonce paní doktorka najala autobus a osazenstvo ubytovny společně navštívilo většinu romských osad v okolí. Takovou masovou akci by si dovolil buď úplný ignorant, anebo naopak někdo, kdo je mezi Romy skutečně doma – a to byla právě Milena Hübschmannová.

Na místě kurzu romštiny pro zájemce skutečně v roce 1991 vznikl na tehdejším Indologickém ústavu řádný studijní obor romština. Já jsem si ho přibral jako druhý obor a postupně se stával mým prvním. Z romistiky se odchází obtížně... Na vysokých školách ve světě v té době existovaly pouze kurzy jazyka nebo etnologie zaměřené na Romy, ale romistika v tomto pojetí, jako pětileté magisterské studium soustředěné na romskou tematiku, to byl světový

| Zvolen, 1993, Milena Hübschmannová se svými studenty romistiky při putování za romskými pamětníky druhé světové války. Jan Červenka (autor tohoto článku) je vpravo dole
| foto Lada Víková |

unikát. Ještě řadu let poté byla naše fakulta jediným pracovištěm na světě, kde takové studium probíhalo.

V prvním běhu nás studentů bylo asi sedm. Věk nesourodé skupiny se pohyboval od devatenácti asi do čtyřiceti. Hübschmannová učila téměř všechny předměty sama, jak to ostatně na malých jazykových oborech bylo zvykem. Od začátku hledala způsob, jak celý obor vyučovat. Ve výuce převládala „integrální romistika“, z jazyka se přecházelo do reálií a zpět, a nezáleželo tolik na tom, jaký název má zrovna předmět na rozvrhu, nebo zda je vyhlášena přednáška anebo seminář. Byli jsme prostě žáci Mileny Hübschmannové. Občas s námi alespoň na některé hodiny chodili pravidelně jiní zájemci o romštinu nebo romistiku. Paní doktorka střídala přístupy k látce a střídala dokonce jazyky, ve kterých se přednášelo. Kromě romštiny to byla jeden čas angličtina, protože s námi dost soustavně chodil Američan. Jedna spolužačka tedy překládala celé hodiny dvěma dalším, které anglicky neuměly. Byla to obrovská škola i zážitek – neštěstím samozřejmě bylo, když měl někdo zájem o konkrétní pravidelnou přednášku z rozvrhu. Takhle později celkem pravidelně trpěli studenti tamilštiny, kteří se pokoušeli navštěvovat výběrovou přednášku „Náboženství Romů“: Jednou se doháněla gramatika, podruhé přišel romsky mluvící host a potřetí se dozvěděli, že jim jedna hodina utekla, protože se v úterý doháněla právě ta látka zameškaná kvůli romskému hostovi. Na výzkum do romských osad jsme jezdili společně (v tom množství stačila dvě auta a ještě se vešel i fotograf) a asi dvakrát také bylo soustředění na něčí chatě, kde se přepisovaly nahrávky a konzultovalo se. Když se na fakultě předělávala podlaha, učili jsme se u paní doktorky doma.

Jelikož jsme byli unikátním oborem a navíc u nás panovala otevřenost, chodilo k nám čím dál více nejrozumnějších hostů, zejména novinářů, a naši nejčastější odpovědi ve škole se stávalo vysvětlování, proč studujeme romštinu, a to v několika jazycích. Pod nápojem hostů se někdy ve druhém ročníku začalo paní doktorce variabilní vyučování už úplně drolit pod rukama. Nakonec návštěvy sama zrušila, chodili k nám už jen lidé přínosní pro vyučování, a samotný výklad se trochu zpravidlnil.

Charisma paní doktorky bylo mimo jiné způsobeno osobní pozorností věnovanou každému člověku. Držela v paměti velkou spoustu lidí, se kterými přicházela během života do styku, a dokonce i v době, kdy bylo studentů daleko více a jí už bylo sedmdesát let, zajímalo ji, kdo ze studentů s kým chodí, jaké má osobní problémy a podobně. Od našeho ročníku taky dostávala dárek ke každým narozeninám. Později na přijímacích zkouškách či konzultacích občas udivila studenta zjištěním, že zná jeho babičku nebo bývalého učitele. Po létech polosamělého boje za uznání Romů si vážila každé duše, která se zajímá o Romy a romství, a my, porevoluční studenti, jsme byli trochu nezaslouženě touto přízní zahrnuti. (Na druhou stranu je třeba říci, že zhruba do roku 1997 bylo romské téma v české společnosti podobně

podceňované jako před rokem 1989 a studentů romistiky na univerzitě nebylo o moc více než kdysi v pražské Státní jazykové škole.) U Hübschmannové bylo nepředstavitelné, aby někoho ze svých seabemě naučených „spolubojovníků“ vyhodila od zkoušky, nebo dokonce ze studia. Vždy si zakládala na pozitivní motivaci, a dle mého názoru to bylo někdy až demotivující. Zkoušení vůbec neměla ráda, a u ročníku, který jsme později učili už společně, mi ráda přenechala veškeré průběžné zkoušení romštiny. Věnovala ovšem obrovské úsilí tomu, aby nebyl nikdo vyhozen, byť jen napoprve, od státnice.

Hübschmannová se snažila Romům i pomáhat a vést k takovému pocitu odpovědnosti i nás. Když se například dělilo Československo a Romové měli známé problémy s občanstvím, chodili spolužáci s informačními letáky a radili se získáním českého občanství. Romistika nebyla v podání dr. Hübschmannové jen vyučovacím předmětem. Přestože nám samozřejmě chtěla předat co nejvíce informací o jazyce, etnologii a dějinách Romů, neustále se snažila nám zároveň předávat i svou lásku a úctu k nim, a svým způsobem bylo její pojetí až dost ideologické. Kriticky myslícímu člověku byla někdy nepřijemná určitá myšlenková kontrola, byť podložená přirozenou autoritou. Hübschmannová si dávala velmi záležet na tom, aby žádná informace, která od ní vyjde – nejen o Romech obecně, ale i o kterémkoli jednotlivém Romovi – nevznívala negativně. Myslím si však, že tento přístup byl v mnohém důležitý, že nebýt jeho, pochopili bychom z romistiky daleko méně a přirozená lidská tendence k přijímání unáhlených názorů založených na vlastní zkušenosti by nám zabránila pochopit hodně z romského světa. Navíc: kdo poslouchal pozorně, mohl se právě z jejího výkladu naučit různost přístupů a kritérií, která se zřetelem k celkovému vyznění kombinovala, souvislosti mezi velkou historií a mikrohistorií, mnohé poznatky ze sociolingvistiky, význam kritické práce s prameny apod.

Hübschmannová vždy toužila mít romské studenty, chtěla, aby Romové nebyli pouze objektem dění. Co nejvíce vodila romské hosty do vyučování a zapojovala je alespoň napohled jako partnery a konzultanty, všechny studenty vybízela k co největšímu kontaktu s Romy. Na mnohé otázky, kterými byla jako odbornice zasypávána, odpovídala: „Zeptejte se Romů, co si o tom myslí. Proč se na jejich názor ptáte mě?“ Myslím, že si vždycky uvědomovala nebezpečí „romistiky bez Romů“, která by se utopila v různě inteligentních, vnitřně logických dílčích hypotézách, jejichž autoři by – mnohdy i oprávněně – sklízeli úspěch u neromistické veřejnosti. Těmto hypotézám by však neměl kdo oponovat, protože romisty by se stávali pouze zvědaví, případně i moudří Neromové, kteří poznali „terén“ jen v míře nezbytně nutné.

Náš ročník skončil v roce 1996 a teprve tehdy se otevřel další běh studia, jak to bývalo zvykem u malých oborů. To už jsem dr. Hübschmannové trochu pomáhal jako doktorand.

Kromě jistých odborných „daností“ nebo dogmat komplikovaly mou spolupráci s paní doktorkou i organizační otázky, které jsem na oboru od konce devadesátých let postupně pře-

bíral. Vize, dobré nápady a vůle u ní měly odvrácenou stránku v nekonzistenci pokynů a postojů, což ji však bohužel nezbavovalo snahy mít všechno pod kontrolou, takže málokterý její spolupracovník to zvládl alespoň bez nervového vypětí.

Studentů přihlášených v roce 1996 už bylo přes čtyřicet, přijatých bylo dvacet sedm (studium nakonec z různých důvodů dokončila asi polovina). V té době začínala masivní romská emigrace a následný zájem o romské téma ve světě i doma. Romistika se stávala – alespoň teoreticky – důležitým oborem. Místo očekávaného rozvoje oboru však začaly problémy s existencí: jednou jsme se dozvěděli, že bychom měli přejít na jinou fakultu, pak zkrátili paní doktorce úvazek na polovinu, protože přestala splňovat věkový limit, a nakonec se zjistilo, že nemůžeme po dalších pěti letech otevřít studium, protože obor – mezitím akreditovaný nezávisle na indologii – nevede docent. Hübschmannová tedy musela sebrat své celoživotní dílo, obhájit ho jako docentskou práci, a romistika mohla pokračovat. Rok předtím jsme dokonce dostali samostatnou malinkou kancelář, ve které sídlí romistika dodnes, a formálně jsme se stali v rámci ústavu oddělením – Seminářem romistiky, i když pravomoci nejsou velké.

Navíc se konečně sešly vládní dotace a granty, a z půl úvazku se staly úvazky tři, i když zatím málo placené a nejisté. Na fakultu přichází Hübschmannové dlouholetá žákyně, kamarádka a očekávaná nástupkyně, PhDr. Hana Šebková. V letech 2002 a 2003 přijímáme dva ročníky za sebou, zvláště v tom druhém jsou vysnění rodilí mluvčí romštiny. S prvním z ročníků podnikne sedmdesátiletá Hübschmannová opět po letech velkovýpravu na Slovensko, do Bystran, a spí se tentokrát přímo v osadě.

S Hankou Šebkovou stále uvažujeme, jestli by si jako nástupkyně Hübschmannové měla formálně dokončit magisterské studium romistiky, a publikace, jejichž byla spoluautorkou, podat jako diplomovou práci, nebo si na nich udělat „velký“ doktorát, nebo je dokonce spíše rovnou podat jako docentskou habilitaci. Všechno je ale jinak: Hance diagnostikují rakovinu, a v roce 2004 umírá. Bylo jí 52 let.

V polovině roku 2004 přichází místo Hanky Máša Bořkovcová, nejnadějnější absolventka nástupního ročníku 1996. Ke dvěma ročníkům jsme přijali ještě třetí, a dokonce v dvojnásobném počtu, takže se musel na jazykové hodiny dělit na skupiny. Paní doktorka ráda prohlášovala, že jsem vyhlásil přijímačky proti její vůli, že tři ročníky hned za sebou nechtěla. Ve skutečnosti si však vymínila s každou skupinou aspoň jednu jazykovou dvojhodinovku týdně (takže v součtu učila snad nejvíc hodin) a už od přijímaček projevovala „nechtěnému“ ročníku osobní přátelský zájem. Celkem zapsaných studentů bylo přes osmdesát, a to už skýtalo obrovskou naději na rozvoj oboru. Dalo se i srovnávat a vybírat. Paní doktorka se mi dokonce s úsměvem pochlubila, že bych z ní prý měl radost: na zkouškách začala dávat i trojky, a několik studentů u ní dokonce muselo zkoušku opakovat.

ZÁPIS

o zkonšce — odborné kandidátské *)

Průběh a jeho průběh:

Milena Hübschmannová

Obor: * jazykověda konkrétních jazykových skupin

Specializace: romský jazyk

Školní pracoviště: Katedra Blízkého východu, Afriky a Indie

Školitel:

Místy do vědecké výchovy:

Průběh školky: romský jazyk a romská kultura

Průběh školky/komise: PaDr. Dušan Křiváček, Brno

Členové komise: doc. PaDr. Ota Janda, ČSČ
PaDr. Jan Marek, ČSČ

Průběh školky (včetně školky):

Průběh školky (včetně školky):

Průběh školky (včetně školky):

Účinky školky:

- Teorie o původu romů
- Migrace Romů
- Kasty v romské společnosti
- Etymologie názvů Rom a Cikán

Výsledky školky:

průběh

Podpis školky/komise:

Podpis školky/komise:

*) vyhláška č. 10/1991 Sb., popř. podle č. 10/1991 Sb.

V zápisu se doplní pouze vyhlášené školky (komise), z nichž je třeba, z důvodu, z příslušného školky/komise.

Ve školním roce 2005-6 už chtěla docentka Hübschmannová fakultní romistiku postupně předávat. Cítila únavu, možná měla už i trochu pocit, že to navzdory smrti Hanky Šebkové nějak zvládneme bez ní, respektive budeme muset. Netrvala na výuce jazyka, dokonce Máše Bořkovcové nabízela i své oblíbené etnologické přednášky o slovenských Romech, a do budoucna už si ze studentů vybrala nástupce na přednášku Indické sociokulturní zázemí Romů, což byla její snad největší doména. Bylo jí 72 let a chtěla ještě dodělat spoustu mimoškolní práce...

Summary

The author of this memoir, Jan Červenka, PhD, was an assistant of Milena Hübschmannová's from the late 1990's and is currently Head of the Section of Romani Studies, Institute of South and Central Asia, Philosophical Faculty of Charles University, Prague. Červenka was studying Czech language and literature when, in 1990, he took an optional course in Romani given by the teacher of Urdu, Milena Hübschmannová, for interested students. The following year Červenka joined Dr. Hübschmannová on a trip she organized, for anyone interested, to visit a number of Romani settlements in eastern Slovakia. Clearly Dr. Hübschmannová felt at home among the Roma.

In 1991 a Section of Romani studies was created in the former Institute of Indology in Prague. Jan Červenka made Romani studies his major. For many years, Prague was the only place in the whole world to offer a five-year study for a master's in Romani studies.

In the first course there were about seven students. In 1996, more than forty students applied. Dr. Hübschmannová taught almost all the subjects herself, as was customary in small language sections. She alternated her approaches to the material and even the language in which she lectured, depending on who was in her class. They went to Romani settlements together to do research.

Milena Hübschmannová's charisma was partly characterized by the personal care she devoted to each person. She remembered everyone. She was interested in which students went out with whom, what their personal problems were, etc. At entrance exams or consultations she surprised students with assurances that she knew their grandmother or former teacher. During her years of semi-solitary fighting for recognition of Roma she valued every soul who was interested in Roma and "Romness".

She tried to help the Roma and to invest her students with a sense of responsibility toward them. When, for example, Czechoslovakia was split and the Roma had the well-known problems with their citizenship, her students went with information leaflets and advised them on how to obtain Czech citizenship. Romani studies was never just a subject of instruction for her. She constantly tried to share with her students her love and admiration for Roma.

She always yearned to have Romani students. She was aware of the danger of "Romani studies without Roma"

There were problems, among them the possibility that the Section of Romani Studies would have to become part of a different faculty. Dr. Hübschmannová's load was reduced to a half-load because of her age. Then it was ascertained that they could not open the courses because the section – meanwhile accredited independently from Indology – was not headed by an assistant professor. Dr. Hübschmannová had to gather up her life's work and defend it as a thesis for a professorship, and Romani studies could continue.

Government subsidies and grants arrived and a half-load became three loads. Hana Šebková, Dr. Hübschmannová's long-time student and friend joined the faculty. Among the newest students were the dreamed-of native speakers of Romani. At the age of 70, Dr. Hübschmannová again undertook a big student trip to Slovakia and, this time, they slept directly in a settlement. In 2004, there were eighty students of Romani studies in three classes.

Dr. Šebková was expected eventually to replace Dr. Hübschmannová, but she was diagnosed with cancer and in 2004 she died at the age of 52.

In mid-2004, the most promising graduate of the 1996 class, Máša Bořkovcová, took Dr. Šebková's place. In the 2005-2006 school year, Dr. Hübschmannová wanted other teachers to take over Romani studies. She offered Máša Bořkovcová her favorite ethnological lectures on Slovak Roma. She chose a substitute for a lecture on Indian socio-cultural background of the Roma. She was 72 and still wanted to finish a great deal of her non-school work....

Valerie Levy

— Ladislav Goral na hodině náboženství

Jako hosta si na přednášku o náboženství Romů (v letním semestru 2000/2001) pozvala Milena Hübschmannová Ladislava Gorala. Romští hosté byli pevnou součástí studijního programu na romistice. Rozhovor, který s Ladislavem Goralem Milena Hübschmannová místo přednášky vedla, přepsala Adéla Lábusová a je výrazně zkrácen. Velmi trefně ilustruje nejen způsob, jakým Milena Hübschmannová vyučovala, ale také způsob, jakým rozhovory se svými romskými přáteli vedla.

| Milena Hübschmannová na fakultě, 1999
| foto MRK, Jana Horváthová |

O gadže nigda na denas peske čhavoren te bolel. O Roma ada kernas hjus. Lebo daranas, ča-
čes, daranas le Devlestar, te n'avel koja gul'i daj. Amen phenas gul'i daj. A te n'avel e gul'i daj,
te na len lenge le čhaven. Alebo te les na vimeñinel, le čhavores.

A gul'i daj – oda smiertka? Vaj ko hin koda gul'i daj?

Gul'i daj hin...*je smrtka.*

Ahaaa. Ta soske lake phenenas gul'i daj? ... Meriben.

No o meriben, ano. Ola džuvľake, so phirel vaš o manuša či lače či phuj, ta lake amen phe-
nas gul'i daj. Me kada na džanav. Me som už emancipovano manuš, ta me na džanav kada.
O Roma daranas te na len o Del marel vaš o hrjechos. Te vareko čorel, oda hin hrjechos. No
a oda na vaďinlas le Romenge.

No aľe Rom Romestar na čorla.

No Rom Romestar na, aľe oda hin jekh, či čorla gadžestar či Romestar. Čordo hino. Oda na-
šči kidas či hin Romestar či na. Aľe varekana sar čornas le gadžendar, ta oda has tiž binos...

Avka oda hin. Te pařav řařes le Devles, ta na phirava te řorel. Oda hin binos, na? Na kerav avreske phuj, bo oda hin tiř binos. Te pařav. Aře o Roma ehas ajse, hoj dikhenas, so lenge momentalno kampelas. Aře nařti phenav, hoj savore Roma avka...

O Roma daranas igen le mulendar akor. Me na. Me na darav. Me som stejře zvlařtno manuř. Emancipovano.

Na tak imar mek na somas... (*asal peske*) ... a na daravas.

...

O Roma adaj na keren, so keren o Roma Levořate, ře jo.

Napřiklad?

Napřiklad. Te merel o manuř andro kher, pro vichodos, ta pal řov kurke len kodi matraca vaj phus vaj so a řidřan pal o gav, a odoj la rozkeren.

Rozkeren? Na labaren?

Na, na. Rozkeren. A mukhen odoj. Jon phenen, hoj pal o řov kurke pes visarel pale koda manuř a furt hin les kaj te sovel.

Aspoř hin les kaj te sovel pal o gav. Kaj hin rozkerdo oda phus.

A sar kada na keren, ta o mulo phirel pro pados a durkinel a daravel.

A soske kada keren pal o řov kurke?

Oda hin ..., koda ajse *pověřti*. Sar varekana le mulen parunenas pal o trin řives. Oda hin palis pal o Del. No ta o Roma peske ile, na dřanav soske, kala řov kurke. Ař pal o řov kurke akada keren. Aře k'amende akada na keren.

No a so pes kerel kole gadenca pal o mulo. Koda pes labarel, vaj mukhen, vaj bikenen vaj urel kada vareko?

Uren. K'amende kada pes urel. K'amende so hin lařho, ta hin lařho, ta uren.

A the phure Roma?

The phure Roma.

Na daranas...

Na daranas. Na.

Aře avrether na?

Pro vichodos hin vareso aver. Ola zviki nane stejře. Vřadzik hin vareso aver. Avka sar o zvik pro bijav, pro bořa.

...

Daranas le bengestar?

Le bengendar avka na. O beng na has ajso nalařho manuř sar e guři daj. E guři daj has goreder. O beng, vareko phenenas, te bi avřas o beng, ta irinahas bi leske the miro nav, dahas bi leske miro nav, řa avka mange te pomořinel.

A ov pomožinlas?

No aŕe o beng has lačo. Paš koda, so pes ačhelas le Romenca andre guŕi daj.

Joj has nalači. A mek varesave bižuže has? Me šundom bižužo. Kada igen šundom maškar o Roma. Maškar kola vichodňara.

No me kada nav na šunav. Kada na.

Bižužo *znamená „nečistá síla“*.

„Nažužo manuš“ džanav, so oda hin. Nažužo manuš. Aŕe kada „bižužo“ na džanav.

...

Oda has ajse zviki. Te manuš vareso kerlas a čačes les vareko chudelas. Ta phenlas: „Me odoj na somas“, a lelas pre peste vera: „Te merav“. Ta imar kada starčinlas, kaj leske o manuš te paťal.

A te thovelas bangi vera? Tromandíla vareko te lel bangi vera pre peste? Vaj pro čhave?

The pro čhave lenas veri, vaj pre daj pro dad. „La da phuv avri te čhivel“. Kajse diliňipena has.

Te sas muŕi?

Te has muŕi.

Ježišmarja.

No a oda has igen bari vera te lenas. No aŕe či lelas hamišag vera, ňikaskes pes nič na ačhíla.

Imar na som terno. – A phuro mek na. Mek o beng hin phureder sar me. – A mek na šundom vaj na dikhlom, hoj pes varekaske vareso te ačhelas, ko ílas bangi vera.

A me but kada šundom. But kada šundom, hoj te íla banges vera, the pal o vichodos phenen: arakhŕla les e vera, arakhŕla les bangi vera. Vaj ča phenen: arakhŕla les.

...

A šun a mek pal o mule. Ta so pes del te kerel, kana phirenas o mule te daravel?

Me aleske na paťav, aŕe *prý* phirenas akor. A phirelas vaš oda, hoj vareso khere bisterďas, ozna-miňinel, hoj kas igen kamelas. Phenava: daj, so ulíla cikno čavoro a merel. Ta phirel peske le čhavores te dikhel. Ta phirlas a daravlas avren, hoj te džal kijo čavoro. Paŕis phirlas nalačhe manuša, kas na has andro ňebos vaj andro rajos, kas na has odoj than, sar pes phenel. Na has les odoj kaj te džal. No ta phirlas pale a daravlas a sa mangelas odpuščeňi pre phuv a kamelas vareso te kerel. No ta vaš oda phirlas, daravelas. Anebo phirnas pal e phuv o mule, ŕebo na kernas kola *úkony*.

Aha. A kampelas lenge te kerel?

Ano. Okola *věci*, so rado urlas, vaj so rado kerlas, leske na dine andro mochtó. Ta vaš oda o mule phirnas. A o Roma pre kada paťan. A daranas igen. Igen daranas.

Le mulendar? Hoj mukhna dar?

Ha.

A šaj murdarda o mulo?

Na.

Na, na, na. Aŕe šaj nasvalarda les?

Šaj nasvalarda. Phenenas, hoj dikhelas vareko le mules a činda leske o jilo.

Čhindila leske o jilo? Aha. Hoj mula?!

A mula. No. No.

Ta mula. Šaj mula!

Aŕe daratar.

...

A ko akor tavelas, kana e džuvli...?

O pheňa, bareder.

MH Abo o murša?

Ta oda naaa! E džuvli hin pal kajse věci džungali. Igen džungali.

Ta koda na? No aŕe adadives imar...

Adadives imar... oda imar nane Roma.

Oda imar nane Roma.

— Vzpomínky na Milenu Hübschmannovou v Rakúsích

Osada Rakúsy leží několik málo kilometrů od středoslovenského města Kežmarok. Místní Romové žijí převážně v dřevěných chatrčích. Přední část osady je zděná. Hned u hlavní silnice se tyčí dvě – za komunistické éry postavené – bytovky, ve kterých se však stále topí dřevem. Přízemní budova za nimi je mateřská a základní škola. Podle vyprávění pamětníků a podle vzpomínek Mileny Hübschmannové je zřejmé, že škola a vyučování dětí je záležitost posledních dvaceti let. Do té doby Romové buď docházeli do nedaleké vesnice Rakúsy nebo přímo do Kežmarku. V době, kdy Milena v Rakúsích pobývala, byla většina dospělých Romů negramotná, a také docházka dětí do školy nebyla pravidlem. Její neuhasínající touha Romům pomoci a vyrovnat jejich životní šanci ji pravděpodobně vedla k tomu, aby „založila“ místní školičku. V jednom zděném domku se tak dopoledne začaly scházet romské děti, aby se učily číst, psát a počítat. Se zapojením romštiny do výuky tenkrát Milena Hübschmannová předběhla dobu. V odpoledních či večerních hodinách se věnovala i dospělým Romům. Učila je alespoň základní dovednosti trivia, aby byli v běžném životě soběstační. Milena byla pravděpodobně první a možná i jediná, kdo v této osadě s Romy žil a pobýval delší dobu. A byla také jedna z mála, kdo nejen že Romy učil, ale také se učil od nich. Nahrála zde několik místních pohádek a příběhů, poznala místní zvyky a tradice, naučila se regionální jazykové odlišnosti. Mnoho lidí tu na ni vzpomíná jako na velmi milou, obětavou a moudrou ženu.

Smrt této vzácné ženy obyvatele Rakús zasáhla stejnou silou jako všechny, kteří Milenu Hübschmannovou poznali. Její velmi dobrá přítelkyně nebyla schopna slova. Když jsme ji navštívili, věděla, že se s Milenou muselo něco stát, neboť se prý jí i jejímu manželovi Milena zjevila v podobě „mula“. Naše zpráva jen nešťastnou předtuchu o její smrti potvrdila.

Milena však v srdcích místních lidí žije i nadále. Není a nikdy nebylo návštěvy, kdy by alespoň krátce nezmínili, co pro ně Milena udělala, jak s nimi žila a jak si ji velice vážili.

Martina Kolmanová je studentka ve čtvrtém ročníku romistiky. O logopedickém přístupu přízvušenému romštině, který prvně aplikovala právě v osadě u Rakús, napsala do Romano džaniben, říljaj 2004.

— Jak paní Milena ovlivnila moji pracovní dráhu

— Krátká vzpomínka na paní Hübschmannovou

| Tatjana Šišková se smíchovskými romkami, začátkem 70. let
| archiv Tatjany Šiškové |

Končila jsem studium sociologie a filosofie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v r. 1970, v začínající době reálného socialismu a tuhé normalizace. Nikdo z nás, pokud nebyl člen komunistické strany či svazácké organizace, nesehnal práci. Absolventi fakulty byli přeci tehdy dle oficiální politiky členové kontrarevolučního centra a mohli by velmi nebezpečně rozvracet republiku na místech, kde se rozhodovalo, plánovalo, schvalovalo. Zajímavé bylo, že myšlenka, že budeme pracovat v oblasti sociální práce, s lidmi v terénu, nikomu nevadila.

Vyhozený šéfredaktor časopisu *Reportér* dr. Eis mi doporučil práci s lidmi, s kterými pracoval od jisté doby po srpnové okupaci roku 1968 jako sociální kurátor: do oddělení Správy sociálních služeb, ke skupině oddělení zvláštní péče. Byla to státní instituce při Národním výboru hl.m.Prahy. Zde se poskytovala péče a pomoc lidem, kteří přicházeli z výkonu trestu, a „občanům cikánského původu-OCP“, jak se tehdy Romům oficiálně říkalo. Kdepak Romové, toto slovo jsme poznali až na našem výběrovém semináři právě od Mileny Hübschmannové v roce 1972. Od té doby nemám ráda, když se neužívá slovo Rom, Romni. Velmi mne potěšilo, že Ženevská konference později toto oslovení odsouhlasila oficiálně.

Nikdo z nás, kteří jsme do Správy sociálních služeb nastupovali, jsme neměli nejlepší kádrové posudky a velmi nám vyhovovalo, že tady byla velmi malá kontrola politické angažovanosti. Důležité pro nás bylo vytvořit si ostrůvek bezpečí a záleželo jen na nás, jak budeme s našimi klienty jednat. Vzpomínám na Pavla Pekárka, Slávka Ševčíka, Petra Klímu, Zdeňka Pince, Františka Vrbu, Jiřinu Vilímcovou a Aničku Smetanovou (později provdanou za Roma).

Lidé, kteří sem přicházeli a kteří po roce 1990 nastoupili na nejedno vysoké místo ve státě. Moc jsme toho o skupině našich klientů nevěděli, a tak jsme se pídili po expertech, kteří by nám něco bližšího vysvětlili a případně poradili co a jak dělat efektivně. Pro práci s touto cílovou skupinou ještě tehdy nebyly vypracované metodické návody, a tak bylo na nás, co budeme se skupinou dělat.

Pamatuji se, že od roku 1968 začal fungovat „Svaz Cikánů-Romů“ (ten byl v r. 1973 oficiálně rozpuštěn z politických důvodů.) Potkávali jsme se na jeho půdě s prvními angažovanými Romy a pustili se s nimi do nejedné akce a diskuze o možnostech a limitech naší práce, začali jsme sestavovat první statistiky, sledovali jsme také migraci Romů ze Slovenska. Zajímavá byla studie, na které jsme pracovali s dnes již nežijícím Pavlem Pekárkem: sledovali jsme příchod Romů ze Slovenska do Prahy. Potvrdilo se, že Romové přicházeli do Prahy v několika vlnách – po válce, dále v rámci akce rozptyl po roce 1965 a kolem r. 1968 – a to vždy na místo, kde byla usazena jejich původní rodina: celá obec se jakoby přenesla do dané pražské čtvrti. Rodiny se od sebe lišily, své původní prostředí, resp. atmosféru a řád si přenesly do Čech a svůj život k adaptaci, integraci či k ignoraci nového prostředí nastartovali podle práce, nastavení starších osobností a zvyklostí jejich původního života v dědině za městem.

Pamatuji i na první velké plesy a bály, které jsme organizovali s Romy společně a kde jsem si poprvé zatančila čardáš. Velký zážitek mám i z usazování kočovných olšských Romů, kteří přijížděli v maringotkách na kraj Prahy, a my byli prvními pracovníky, kteří mezi ně přicházeli (samozřejmě nám předpověděli budoucnost), zjišťovali počet, školní docházku dětí a sledovali jejich „zapojení“ do společnosti: policie jim sebrala koně, sociální pracovníci je ubytovali (40 osob) na kraji města a sehnali kopáčské a pomocné práce ve stavebnictví.

Mezi veliké experty z řad majority patřila paní Milena. Učila tehdy výběrový seminář na filozofické fakultě UK a my, sociální kurátoři, jsme se přihlásili na její kurzy romštiny (pro nás jednoletý kurz). Tehdy ještě nepracovala na katedře romistiky, ale působila na katedře Blízkého Východu na FF UK v Celetné ulici. Paní Milena byla pro věc velice zapálená, a protože to byla veliká humanistka, snažila se vedle jazyka pracovat i v dalších oblastech – etnografické sběry pohádek, písniček, sociálně-psychologické pohledy na romskou rodinu, apod. Spolupracovala tehdy také s Filozofickým ústavem ČSAV, kde se připravovala druhá část sociologického výzkumu, který by přinesl data o majoritě od samotných Romů (dokončena byla právě část dotazování majority o Romech). Výzkum byl po r. 1969 oficiálně zastaven, a tak paní Milena přišla s nápadem vytvořit tzv. anotovaný sborník – první příručku o literatuře o Romech. Každý z nás dostal určitý okruh odborné literatury a napsal o ní zprávičku, anotaci a doplnil odkaz s bibliografickými údaji. Kurz romštiny tak byl nejen poučný a zábavný, ale i velmi praktický – z toho jsme měli velkou radost. Anotovaný sborník nebyl z počátku povolen, protože

Pamatuji se, jak jednou paní Milena pozvala na naši hodinu Inda, který náš rozhovor začal větou: „Čhave kenen te jel sane.“ A my rozuměli! – „Dívky chtějí být štíhlé“. Tehdy jsem se dozvěděla i mnoho o řeči těla, která je u Romů nesmírně vyvinutá a o dalších kulturních specifikách. Mluvili jsme také např. o určitých značkách, které Romové na svých cestách krajinou zanechávali, a tím připravili půdu například dalším kartáčkám a hadačkám osudu, kteří na místo přišli po nich. Seminář byl díky komplexnímu přístupu paní Mileny zábavný a rychle nám otevřel dveře do terénu, přímo k romským rodinám, jejich písním, příběhům, problémům. Na samotný kurz mnoho Romů nechodilo, občas byli pozváni a my se jim pokoušeli klást první otázky, mluvit s nimi.

Jaká byla paní Milena? Milovala Romy, důvěřovala jim, měla o ně strach a měla mezi nimi velkou řadu přátel. Velmi nás svým entuziasmem nakazila. Kdo Romy poznal blíže – stejně jako my, začal oceňovat jejich upřímnost, spontánnost, citlivost a vysokou emotivní angažovanost. To nechalo stranou jen málokoho. Tento pocit se mi zaryl hluboko do srdce a vlastně mě přivedl k mojí pracovní dráze – práci s menšinami.

Paní Milena Romy velmi bránila. My jsme však byli sociálními pracovníky a zaujímali jsme pragmatický postoj, a protože jsme zažívali i řadu zklamání a pocitů bezmoci, mnohdy jsme se hněvali a nejednomu klientovi řekli: „Ne“. Pamatuji se, že paní Milena náš postoj kritizovala. Nejednou se stalo, že jsme měly na romskou otázku rozdílné pohledy. Nemyslím tím absolutně rozdílné názory, jen jsme na věc pohlížely z jiného úhlu: Milena pracovala s Romy, znala je, znala důsledky státní politiky vůči Romům (řešit je jen jako sociální otázku a nikoliv i jako etnickou skupinu s mnoha rozdílnými tradicemi, očekáváními, možnostmi). Pozice sociálních kurátorů byla trochu jiná: setkávali jsme se s celou skupinou Romů, jak těch, kteří se chtěli vymanit ze svého prostředí (a přestat být nahlíženi jako nejnížší) a něco pro to dělali, tak i těch, kteří jen čekali na podporu, patřili k neplatičům, absentérům, kteří místo diskuze používali pláč, křik a vyhrožování a nedali prostor druhé straně. Tedy k vrstvě lidí na nejnížší sociální úrovni, kde patologické vzory chování, alkoholismus a prostituce patří mezi možné vzory chování bez ohledu na příslušnost k nějaké specifické skupině. Zajímavé je, že vždy, když jsme s Romy mluvili o tradici, sledovali příběhy z historie a společně zpívali písně, prožívali jsme pozitivní, až úchvatné chvíle. V kanceláři to bylo přesně naopak. Možná, že Milena nikdy nestála v kanceláři a neřešila dilema přiznání podpory z hlediska státem nastavené normy.

Rozhodně jsme ale pochopili význam práce s Romy, pro Romy, o Romech a bez Romů. A myslím, že právě díky Milenině práci jsem si začínala uvědomovat, že existuje celá řada lidí, kteří se nevejdou do jedné normy, že každá skupina má právo žít, pobývat na světě, jen respektuje jiné tradice a normy. Není tedy patologická, protože normu nezná a tudíž nerespek-

tuje, ale je odlišná, jiná, reprezentuje jinou formu existence. Tehdy jsem tedy začala vstřebávat myšlenku multikulturního přístupu.

Práci sociálního kurátora jsem opouštěla těsně před koncem roku 1976, před podpisem Charty 77. V roce 1977 Chartu podepsalo i několik dalších sociálních kurátorů, mezi nimi Zdeněk Pinc a Tomáš Vrba. I když jsem ze sociální sféry načas odešla a věnovala se rodině, mnoho romských přátel mi zůstalo na další léta.

Po roce 1990 jsem se vrátila k práci s menšinami, protože se mi zdálo, že se česká majorita na počátku „nové“ doby nevydala vždy ideální cestou, nelíbilo se mi, že při hodnocení minorit se dopouští generalizace, chová se xenofobně, a tím velmi ubližuje jak minoritám, tak sobě samotné. V srdci mi vzplála jiskřička vzpomínky na semináře paní Mileny a vrhla jsem se směrem sociální psychologie, k interetnickému konfliktu a k práci, kterou dělám dodnes – k mediaci (tj. alternativnímu řešení konfliktu za pomoci nestranného prostředníka – mediátora). S paní Milenou jsem se později setkala mnohokrát a obdivovala její neutuchající energii, elán a pracovitost, nejednou jsme patřili do kolektivu autorů, který psal o romské minoritě v naší zemi. Dnes se ozývá ta jiskřička u srdce a ráda vzpomínám s vámi všemi, kteří jí děkují za vykonanou práci a vzdávají čest její památce.

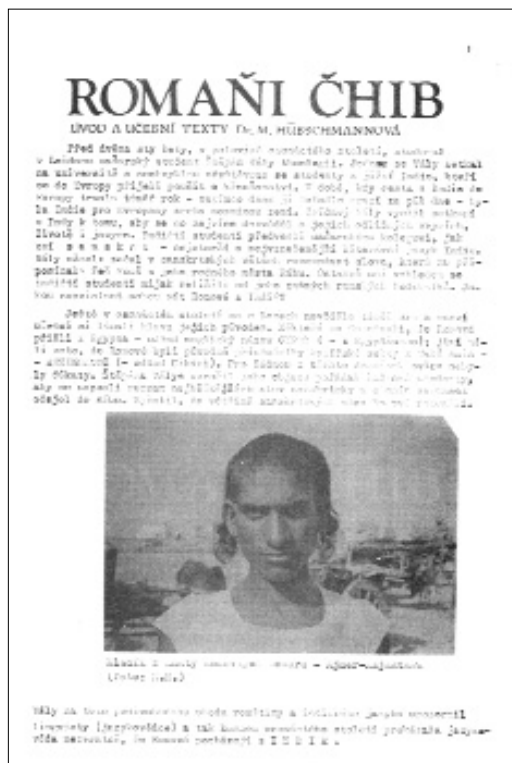
*Tatjana Šišková, bývalá sociální kurátorka,
dnes předsedkyně Asociace mediátorů České republiky*

— Milena dávala lidí dohromady

S Milenou jsem se poprvé setkala v roce 1980 na půdě tehdejší Státní jazykové školy na Národní třídě v Praze. V maličké místnůstce, paradoxně spadající pod oddělení románských jazyků, se tísnilo pár nadšenců, kteří se chtěli něco více dozvědět o jazyce a kultuře svých spoluobčanů Cikánů-Romů, jak se jim tehdy oficiálně říkalo. V čele malého stolku seděla žena s krásnými hlubokými očima, která mě okamžitě upoutala živou gestikulací svých rukou.

O možnosti učit se romský jazyk v tehdejším normalizačním Československu věděl jen málokdo. Cikánština žila v povědomí běžných občanů jako „hantýrka“ užívaná jen jako jakýsi subkulturní dorozumívací prostředek. O tom, že díky entuziasmu Mileny Hübschmannové a týmu zahraničních spolupracovníků docházelo již v sedmdesátých letech minulého století ke kodifikaci některých subetnických větví tohoto jazyka, věděli jen zasvěcenci. Vždyť oficiálním politickým kursem tehdejšího Československa byla násilná asimilační politika, se kterou Milena nesouhlasila a za své přesvědčení také přišla v roce 1974 o stálé občanské zaměstnání.

Do učebny na Národní mě tenkrát v osmdesátém roce přivedla kamarádka Radana Poubová, mladá nadějná kytaristka a zpěvačka, která si chtěla prostřednictvím kurzů jazyka rozšířit svůj repertoár romských písní. Bylo nám oběma osmnáct a poprvé jsme se díky Mileně dostaly do prostředí romských rodin. Naše první setkání tohoto druhu se odehrálo v Liliové ulici v Praze 1, kde nám Milena představila skvělého romského kytaristu Honzu Slepčíka s jeho tehdejší ženou Magdou, zpěvačkou. To byl počátek dlouholetého přátelství se Slepčíkovými, ze kterého se těším do dnešních dnů. Milena měla ohromný dar, jak „dávat lidí dohromady“. U Slepčíků se scházela celá řada romistů – především Hanka Šebková, Edita Žlnayová a Anička Žigová, které se staly nerozlučnými přítelkyněmi Honzy a Magdy. Erudovaní lingvisté, jako byly Hanka s Editou, ale mezi jinými například i Ruben Pellar, zvládali základy romštiny neuvěřitelnou rychlostí – my ostatní, bez solidní teoretické průpravy, jsme za nimi silně pokulhávali. To vše patřilo k počátkům romistiky v prostředí pražské Státní jazykové školy: začátečníci i pokročilí v jedné skupině. Lepší podmínky nebylo možné prosadit, a tak jsme byli vděční i za to málo, co bylo možné. Osmdesátá léta – to byl teprve počátek líhně nových a nových odborníků-romistů v podmínkách českého intelektuálního prostředí, jež Milena završi-

| Stručná učebnice slovenské romštiny

Mileny Hübschmannové vyšla jako příloha zpravodaje
SCR Romano lil 2/1970 |

mové práce, kterou pak odborně vedl Tomáš Haišman z Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV.

Milena mě ovlivnila nejen profesionálně, ale především lidsky. Byla to první skutečná intelektuálka, která mě v duchovně chudém normalizačním období okouzila nejen svou odborností, ale i svým altruistickým přístupem k lidem. Nejednalo se pouze o Romy, komu se snažila pomoci, ale mohlo jít o kohokoli z okruhu „jejich“ lidí, ať již strádali jakýmkoli způsobem. Mnohokrát mi dodala odvahy v době mých opakujících se nemocí a jednala vždy jako ryzí „manušňi“.

Za hlavní odkaz Mileny bude jistě považována její vědecká práce. Byla jednou ze zakladatelek české, resp. československé romistiky a svým širokým odborným zájmem obsáhla celé spektrum romistiky jako multidisciplinárního oboru. Statečně rozvíjela především ty obory romistického bádání, jež byly v rozporu s oficiální asimilační politikou v době normalizace – lingvistiku a s ní související folkloristiku a etnografii. Práce z tohoto období byly publiková-

la v letech devadesátých během svého působení v pozici vedoucí oddělení romistiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

Pro kurzy romštiny v osmdesátých letech byla typická setkání s různými, tehdy ještě neznámými romskými osobnostmi, jež se postupně profilovaly až v letech následujících. Již tehdy jsme měli možnost jako studenti Mileniných kurzů se seznámit s Rudou Dzurkem, Emilem Ščukou, Martou Bandyovou, Vlado Oláhem, Lubošem Horváthem, Jánem Rusenkem a mnoha dalšími. Většinu z nich jsme poznali v Milenině bytě ve Štěpánské ulici, neboť stísněné prostory školy podobná setkání neumožňovaly. Běžně se však za romskými osobnostmi vyraželo i do „terénu“, zpravidla Mileninou škodovkou. Vedle písní, pohádek, přísloví a vzpomínkových vyprávění ze života se v té době sbíraly také informace o romském lidovém léčitelství a způsobech obživy a stravování. Právě poslední téma mě díky Mileně oslovilo natolik, že se stalo tématem mé diplomové práce.

ny především v zahraničí. Přestože v sedmdesátých letech participovala i na některých sociologických výzkumech, záhy z nich odstoupila s ohledem na svoje anti-asimilační přesvědčení. Pevnost svého přesvědčení o nutné emancipaci a rozvoji národní identity romské menšiny u nás i jinde ve světě symbolicky potvrdila a vyjádřila aktem, jímž se oficiálně identifikovala s romskou národností při příležitosti prvního svobodného cenzu obyvatelstva v demokratickém Československu v roce 1991.

Milena jako badatelka přispěla svým rozsáhlým dílem neopakovatelně nejen do pokladnice české, ale – a to především – světové romistiky. Z její bohaté publikační činnosti budou čerpat celé generace budoucích odborníků-romistů, stejně tak jako ostatních společenskovedních specialistů. Odkaz této výjimečné a vzácné ženy začíná být zhodnocován již v současnosti celou řadou kulturních akcí pořádaných na její počest po celé České republice i na Slovensku.

— Setkání s Milenou Hübschmannovou

Jsou setkání, která určují přítomný okamžik, někoho potkáte, něco s ním zažijete... a pak ty osoby a děje pohltí čas a zavře se za nimi jak voda. Jsou však i setkání, která nenápadně prostupují skrze tentýž čas, jako by procházely zdí. Jsou to setkání, která trvale ovlivní váš život a někdy jej dokonce změni. Taková setkání, která se nestanou náhodou, ale mají podobu ukazatele na křižovatce, podmínky pro důležitá rozhodnutí, znamení, když s vámi má osud nějaký záměr.

Moje mnohaleté setkávání s Milenou Hübschmannovou patří k těm druhým. Kdy já jsem ji poprvé potkala? Bylo to někdy kolem roku 1978. Tehdy jsem začala pracovat jako kurátor, moje zaměstnání mělo nehezký a velmi dobový název „sociální pracovník v péči o cikánské obyvatelstvo“. Měla jsem za sebou čerstvé a ohromně zajímavé zážitky se svými klienty, Romy z různých pražských obvodů. Už jsem věděla, že to, co se mi odehrává v kanceláři a před očima, není jen defilé smutných sociálních problémů, ale že se setkávám s něčím velmi pozoruhodným, s něčím svěbytným a základně lidským. Že mám to štěstí, že denně hovořím s odlišnou etnickou skupinou lidí, kteří žijí v neustálém a oboustranně špatně pochopeném konfliktu s námi Neromy, s naší odlišnou kulturou, která je obklopuje a mění. Jenže tehdy (dnes už se tomu ani nedá uvěřit) byli Cikáni oficiálně považováni pouze za sociální skupinu, která „v důsledku svého života v minulosti žije ve zvláště obtížných poměrech“ – to je citát z dobových materiálů. To, že jsou etnikem, že mají svůj jazyk a kulturu, že mohou mít své etnické aspirace, bylo komunistickým režimem zakázáno rozšiřovat, natož tomu pomáhat. Skupina pražských kurátorů té doby, mezi které jsem měla čest po mnoho let patřit, se snažila svým každodenním drobným úsilím jednotnost tohoto zákazu rozleptat, zpochybnit a problém lépe pojmenovat. Tehdy jsme se všichni znali – dohromady nás kolem Romů a spolu s těmi, kteří nám pomáhali, bylo tak nanejvýš do stovky – sociální pracovníci, lidé pracující v kultuře, etnografové, úředníci, umělci, příznivci a dobrovolní pomocníci. Každý z nás slyšel o Mileně. Předcházela jí pověst charismatického člověka, který ví a říká, co my ostatní jen tušíme. V té době se s ní nedalo setkat prostřednictvím její veřejné práce. Neměla veřejný profesionální život. Nesměla publikovat, nesměla přednášet. Mezi tím, co byla její práce a soukromý život, nevedla žádná hranice. Nezkoumala Romy, žila s Romy a mezi nimi.

Je ještě jeden obor, který jsme nově zavedli v minulém školním roce v převážném, že tím posloužíme potřebám některých pracovníků, obzvláště pedagogických a ošetrových oborů. Je to rumština, které vyučuje Milena Hübschmannová. Prvními posluchači v loňském školním roce byli studující pedagogické fakulty v Praze, kteří se tak připravovali na své budoucí povolání učitelů ve třídách s romskými žáky. (Již předtím absolvovali speciální intenzivní krátkodobý kurz rumštiny, organizovaný z pověření ministerstva školství Krajským pedagogickým ústavem v Ústí nad Labem.) V letošním školním roce jsme otevřeli další dva kurzy rumštiny – večerní po třech hodinách týdně a dálkový se čtyřhodinovou konzultací jednou měsíčně. O společenské potřeby kursů svědčí složení posluchačů: kumtor sociálního oddělení ONV v Praze 8, dvě pracovníce Obvodního kulturního domu v Praze 6, oškolík náctek (z nichž jedna dojíždí z Nového Bohumína, druhá z Hřeslevi), historik, studená a další.

Cílem kursu je především naučit posluchače aktivním řečovým dovednostem – rumštině. Výběr Vyučovacího materiálu je zaměřen tak, aby se posluchači seznámili s romskou kulturou, folklórem, literaturou romských autorů a s tradičními zvyklostmi Romů. Značné problémy vznikají se sbíráním a rozuměním učebních materiálů, které nejsou publikovány. Při výuce je velmi klíčové důraz na různé nářeční odchylky rumštiny, která jako nehláskovaný jazyk není dostatečně zobecněna. Dosahujeme toho tím, že posluchači pravidelně ovičí přepisování romských nářečků (písní, pohádek, rozhovorů) z magnetofonu. Kromě toho posluchači pod vedením s. Hübschmannové navštěvují romské rodiny a sami zapírají některé jejich promluvy (romské zvyklosti, výchova dětí, tradiční zaměstnání, recepty jídel apod.). Většina pražských posluchačů rovněž spolupracuje s Obvodním kulturním domem v Praze 8, který začal pořádat pravidelné kulturní akce s Romy. Posluchači kursu dělají početatele a spolu s rumskými aktivisty se podílejí na přípravě pořadů. Pro potřeby kursu připravuje s. Hübschmannová antologii romských textů, nerozpočítanou oškolku však zůstává způsob jejího publikování.

Zorica Duhová

| Ze zprávy Československé společnosti orientalistické při ČSAV za rok 1977 |

Setkání první: sociálně zdravotní kurz pro romskou mládež ve Větrově na Frýdlantsku. Co že to bylo? Každoroční tábory pro romskou mládež, kam jsme jezdili s romskými dívkami a chlapci. Tam jsme poprvé a pokaždé s obtížemi u nadřízených brali cíleně jako vychovatele a poradce naše romské spolupracovníky, tam jsme je lépe poznávali. Po řadu let se tam po-

stupně objevoval každý, kdo ve snažení kolem Romů něco znamenal. A tak jednou přijela i Milena se svojí malou dcerou Terezkou. Naše první setkání se tedy odehrálo skoro před třiceti lety a Milena by se mě z té doby ani nepamatovala – vždyť já jsem byla začínající anonymní kurátorka a Milena byla už učitelka mnohých, někdo významný, mimořádný. Pamatuji si jen, že byla zajímavá a jak říkala něco velmi nového, odvážného, co jsme tak jistě nevěděli, ale tušili a současně jsme to potřebovali slyšet.

Setkání druhé: rok 1979, pavilon Rokytka, sborník Romské písně. Milena sedí v tomto dnes už neexistujícím divadelním sálku, v malé společnosti, která sborník původní romské poezie chystá. Mluví se o vznikající romské literatuře, o slovesném umění, které tvoří sami Cikáni, kteří si začínají pomalu a veřejně říkat Romové. I my Neromové kolem nich je tak začínáme označovat. Každým takovým oslovením vyslovujeme přesvědčení o právu těchto lidí vymezit svoji etnickou skupinu tak, jak si sami přejí, rozvíjet svoji kulturu a řeč tak, jak si sami přejí – takové samozřejmé věci, které byly v době, o které píši, úplně šokující. Myslím, že jsme tehdy všichni věděli, že nazýváme-li tyto lidi Romy, je to i o svobodě nás, Neromů. První sborník původní romské poezie u nás byl dvojazyčný, protože byla poprvé veřejně použita i psaná romština. V této útlé, dnes už historické knížečce říká František Demeter hned na začátku „...není to tak dávno, kdy veřejnost vůbec netušila, že se mezi Romy najdou lidé, kteří budou skládat verše nebo povídky, že by Romové sami byli schopni vytvořit vlastní literaturu. Obracím se na vás, chlapci a děvčata. Pište. Pište o všem, co máte na srdci. Všichni, nejenom Romové si to rádi přečtou, protože je důležité, abychom jeden o druhém slyšeli co nejvíce.“ Slyšíte ve slovech Františka Demetera Milenu? Já ano, vždyť tohle říkala celý život. Tehdy v Rokytce jsem poprvé slyšela jména jako Angela Žigová, Vojtěch Fabián, Tera Fabiánová, Elena Lacková, ale taky Ruda Dzurko, Hanka Koptová, Emil Ščuka a mnoho dalších, a to dávno předtím, než jsem se s nimi díky Mileně a většinou s Milenou osobně setkala.

Setkání třetí: pro některé z nás zcela určující – kurzy romštiny na jazykové škole v Praze někdy kolem roku 1980. Nikdy by mě nenapadlo učit se romsky, kdyby nebylo Mileny. Ostatně by nebylo ani učit u koho – nikdo jiný včetně Romů samotných to tak jako ona neuměl a zřejmě hned tak umět nebude. Tři roky jsme se týden co týden scházeli v její třídě, pár lidí, sociální pracovníci, úředníci, mladí lidé na volné noze. Milena byla skvělá učitelka. Její lekce nebyly jen o romštině, byly o Romech a o všem, co se o nich dozvěděla, co s nimi prožila, po čem pro ně toužila a co jim přála. Na hodinách romštiny jsem vlastně poprvé slyšela, že nelze Romům pomoci bez nich samotných. Zvala některé z nich mezi nás, abychom je slyšeli. Oni to musí být, kteří svoji situaci změní, my jim můžeme nejvýše pomoci. V době, kdy tato slova píši, to zní skoro banálně, všichni už našťěstí vědí, že to tak je. V těch „normalizačních“ dobách to však byly pravdy nové a tak úžasně osvobozující. Myslím, že všichni, kdo jsme

Imar e Milena, sar kamla te sikhavel andre Narodno třída, andre jazikovka, tak kodi rjad'itel'ka, so odoj sas akor, tak phenda la Milenake, hoj romaňi čhib nane ajsi, hoj pes te del sa te prethovel andre romaňi čhib. Na a e Milena lake phenlas, hoj pes del sa te prethovel. Tak oj lake diňa ajso vakeriben, so vakerlas kodi indicko premjerka Indira Gandhiova. Tak oj dalas lake ajso vakeriben, hoj te prethovel e Milena. Tak e Milena avila oleha ke amende, prethoda. A paľi lake povoliňa oja rjad'itel'ka, hoj šaj sikhavel. No a paľi chudla te kerel koda slovňikos, romsko-český slovňík. Tak kerahas e Hanka, e Edita, e Milena, me, e Magda, gondolinkerahas, irinkerahas o lavora, oda furt.

Když Milena chtěla učit na Národní třídě na jazykovce, řekla jí tehdejší ředitelka, že romština není jazykem, do kterého by se všechno dalo přeložit. Ale Milena na tom trvala, že vše se přeložit dá. Ona jí na to dala proslov, který měla indická premiérka Indira Gándhiová, aby to přeložila do romštiny. Milena s tím přišla k nám a přeložila to. Poté jí ředitelka výuku na jazykovce povolila. Tehdy jsme začali dělat i slovňík romsko-český. Spolu s Hankou, Editou, Milenou, mnou a Magdou jsme přemýšleli, zapisovali slovíčka, pořád dokola.

| Jan Slepčák o založení kurzu romštiny na Státní jazykové škole | z rozhovoru s Peterem Wagnerem |

na romštinu chodili, jsme Mileně uvěřili, nebo alespoň nikdy nezapomněli. Řada z nás Nero-mů by u své těžké práce nevydržela, nebýt Mileny. Řada ze vzdělaných Romů by nevydržela být Romy, nebýt Mileny.

Setkání čtvrté: díky Mileně jsem se dostala do slovenských romských osad. Viděla jsem ji při práci, kdy svojí čistou a pro Romy tak překvapivou romštinou s nimi mluvila o starých a polozapomenutých věcech a zvycích, které kdysi tvořily každodenní realitu těchto lidí. Zvláštní vzpomínka – Romové, kteří ji slyšeli mluvit romsky poprvé, se často z ohromení nahlas smáli. Všichni ji znali, všichni o ní někdy slyšeli. Příjít do romské osady s Milenou znamenalo být okamžitě vážený host. Nezapomenu na trpělivost, pokoru a nelíčenou radost, s jakou se věnovala každé maličkosti, kterou si Romové pamatovali o starých časech. Možná, že to bylo často příliš romantické, příliš viděné prizmatem přání ten starý svět znovu obnovit, ale bylo to nezapomenutelné.

Setkala jsem se s Milenou mnohokrát. Měla jsem příležitost vidět, jak její přesvědčení pomáhá vzdělaným Romům zvednout hlavu a nestydět se za to, čím byli jejich rodiče či prarodiče. Viděla jsem, jak dokázala obnovit jejich důvěru v krásu a možnosti vlastního jazyka. Jak je přesvědčila, že romština je jazyk, ve kterém stojí zato psát. Vždyť tito vzdělaní lidé většinou užasli, když viděli svůj jazyk poprvé napsaný na papíře. Neuměli romské texty číst,

slabikovali slova jako malé děti, které se teprve učí číst ve slabikáři. Netrvalo dlouho a někteří z nich v ní zkusili napsat své první literární pokusy.

Když jsme v R-Mostech otevírali Obchůdek Romen, také to mělo co dělat s Milenou Hübschmannovou. S ní jsem jednou o takové možnosti hovořila dávno před tím, než jsme krám otevřeli. Vlastně to byl její nápad – ukázat romskou kulturu někde, kde se nemusí krčit v koutě. Celou dobu také obchůdku zachovala přízeň, vodila k nám své návštěvy, nakupovala a dokonce s námi v roce 2002 jela do slovenských romských osad, aby nám pomohla najít a seznámit se s romskými řemeslníky. Jeli s námi noví lidé „kolem Romů“ a ona znova, neúnavně a od začátku vysvětlovala těmto „nováčkům“, co vlastně vidí a proč.

Když Milena tragicky zemřela, dozvěděla jsem se to druhý den poté prostřednictvím zprávy ve svém mobilním telefonu. Po prvním ohromení jsem se nemohla ubránit myšlence, že i to, jak umřela a kde se to stalo, tvoří s jejím životem dokonalou jednotu.

Kdyby nežila většinu svého života v totalitním režimu ale v jiné době, byla by slavným, obecně obdivovaným člověkem a nejen u nás. Myslím, že někteří z nás, co jsme ji znali, se ještě dočkáme doby, kdy bude považována za legendu. Každý nějak žijeme. Někteří z nás však žijí tak, že se jejich život, když se uzavře, ukáže jako sevřený celek, jako podivuhodná jednotu života a práce, záměrů a skutků, slov a činů. Žádné rozpadnutí takové osobnosti v čase, naopak čas se k takovým lidem chová uctivě a jako přítel. V Mileně nebylo nic temného, jen laskavost, víra v druhé a věrnost sama sobě. Takový člověk je maják, který ukazuje cestu. Kéž bychom dokázali ve svých životech vybudovat aspoň kousek takové jednoty, která by stála za to, aby si ji ostatní všimli nebo ji dokonce následovali. Slyším Milenu, jak mi jednou řekla: „Napiš mi něco do Romano Džaniben, ale s láskou, prosím tě.“ Tak to teď, pravda, trochu pozdě, dělám.

V Praze, dne 21.ledna 2006

— Mi bibi i Milena

Si but pharo te ramosarav mire gindorya vaš i Milena. Voj sas mange „bibi“. Kana ramosaravas lake lila, aj e-meilorja, me phenavas lake „bibijo“, aj voj ramosarelas mange „mro čhavo“.

Sas ando berš 1990, kana prindžandem man e Milenasa. Samas andi Roma, andi Italia. Sas kote jekh bari konferencija. Kote vi prindžandem aver manušen, sas o Tomas Acton, o Jean-Pierre Liegeois, vi miro amal o Jorge Bernal (Lolya) andar i Argentina.

Maškar mande, i Milena thaj o Lolya astardilo jekh but šukar amalipe. I Milena sas kodi kaj ramosarelas amenge lila, bičhalelas amenge romane paramise andar Čexija thaj Slovakija, thaj phenelas amenge vi ame te kidas paramise, gilja thaj te sikhavas amari kultura aver manušenge – e gadženge.

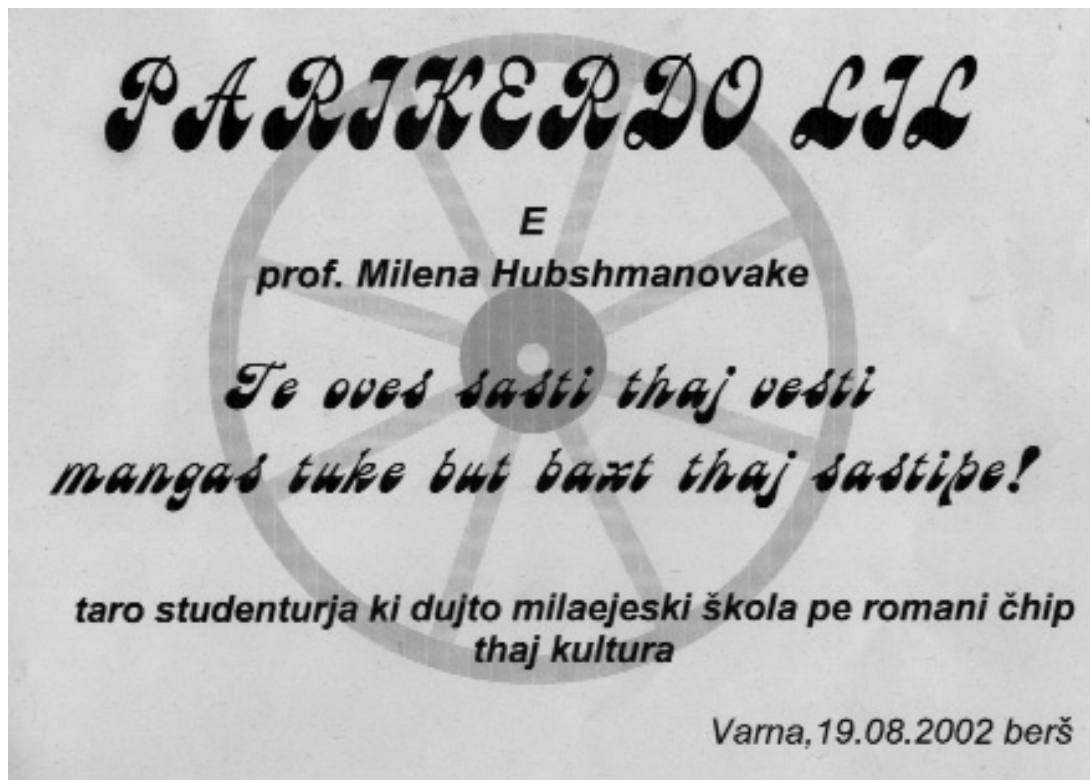
Kana semas ando Stockholmo, aj pala lestar ando Amsterdamo kaj ramosaravas miro doktorato, voj ramosarelas mange lila, samas lasa ando kontakto. Gasavi sas i Milena, sako jekh drom, kana ame dikhasas amen ando Amsterdamo, andi Praga aj andi Sofija dasas duma pe Roma, pe romanipe, thaj latar maj anglal šundem o koncepto „romipen“.

Sas berša kana keravas buki andi Budapešta thaj but phiravas ande thema, sas man but projektorja ando Kirgizstan, ando Xoraxanipe (Turkija) thaj me kidavas but paramisja, gilja, istorikani informacija, thaj kana phenavas lake, save Romen reslem, savi nevi paramisi sikhli-lem, voj sas but lošali.

Jekh drom semas andi Praga, thaj gelem te dikhav la ando lako kher andi Štepanška. Phendem lake kaj semas andi Turkija thaj kidem but gilja, paramise, aj voj sikhadas mange kasete romane paramisenca, kaj voj kidelas andar i Turkija 20-30 berš palpale. Das man kopie adale kasetendar, thaj akana ando miro arxivi si man pandž kasete katar i Milena kaj voj kidas e paramise andar i Turkija.

E palutne panž berš ame jekhetaneste lasa astardam te ramosaras duj artikulja. O jekhto si „Asking in Romani“, aj dujto si „Thanking in Romani“. O jekhto artikulo agorisardam lasa, no o dujto našti – me trebuj te agorisarav les korkoro.

Butivar i Milena avelas andi Bulgarija te del lekcije mire studentonge. Sa von prindžanenas la thaj but, but kamenas la. Voj sas lenge sar jakhengo phutarimos. Kana keravas mila-

| Poděkování Mileně Hübschmannové z letní romistické školy ve Varně, pořádané Ch. kjučukovem
| archiv Mileny Hübschmannové |

jeski škola pi romani čhib i kultura, voj sikhavelas mire studenton jekhetaneste e profesoren-
ca sar o Mozes Heinschink, i Nadježda Demeter.

Ando oktobro 2005 berš, voj trebulas te avel ando Universiteto ando Veliko Tarnovo,
andi Bulgarija te sikhavel e neve studenten. Me vorbisardemas e manušenca ando Universite-
to te den la i titla „doctor honoris causa“. Akava trebulas te ovel ando majo 2006 berš, no....but
bari bibaxt..... Semas andi Turkija andi vakanca, kana šundem kaj i Milena muli. Sas mange
but pharo. Ni džangle so te kerav. Rodavas informacija aver manušendar, aj but manuša ni
džangle kaj Milena sas muli.

Gasavi ka ačhel i Milena ande mire gindorja – jekh baroileski žuvli kaj das sa pestar te
sikhavel e Romen andi Evropa lengi kultura, historija, tradicije, te na ladžan pestar peski his-
torijatar.

Palikerav tuke Bibijo kaj sas man šansa ando miro trajo te prindžanav tut, te sikhljovav
tutar, thaj loki te ovel ti phuv!

Milena Hübschmannová
– redaktorka

— Milena Hübschmannová a kánon romské literatury

Vzpomínám si, jak jsem přišla za Milenou Hübschmannovou s jedním ze svých prvních pokusů o umělecký překlad z romštiny – Hlaváčovou básní „Romaňi blaka“. Vcelku se jí líbil (a já jsem se tím pochopitelně cítila nadmíru poctěná), ale přesto měla jednu výhradu: „Víte, tam, jak se píše *‘e kal’i raňi bare balenca, kale jakhenca, anel zumin andre čikuno čar*‘ – ono by tam přece jenom mělo být, že ta žena je *dáma*!“ Tenhle malý detail mi utkvěl jako natolik charakteristický, že v něm s odstupem času nacházím jeden z klíčů k otázce, jakou roli vlastně Milena Hübschmannová přisuzovala romské literatuře a jak se tento postoj promítal do její redaktorské a překladatelské práce. Na neúhybnost, se kterou spatřovala dámu v chudé Romce z Hlaváčovy básně, totiž narážím snad v každém jejím textu, názoru i počínu – v podobě vytrvalého úsilí uvidět, vyzdvihnout a obhájit jedinečnou důstojnost každého jednotlivce z romské krve.

Milena Hübschmannová opakovaně připomínala, že za její celoživotní volbou stálo okouzlení tradiční podobou romské kultury, do které v mnoha ohledech vplynula. Je však zřejmé, že současně zůstala v jistém smyslu mimo ni, nad ní, a mohla ji tedy – také díky své mimořádné erudici a pronikavému myšlení – zároveň prožívat i promýšlet. Uvědomovala si tak spontánně řadu zákonitostí, na které jinak narážíme hlavně v antropologických teoriích – především velice záhy vycítila nebezpečí, že „se ztratou jazyka, na který byla vázaná veškerá slovesná tvorba dennodenně připomínající [romské] humánní hodnoty, s rozpadem komunity, která bděla nad tím, aby byla dodržována úcta a etika, budou Romové vehnáni do kulturního a etického vakua, odkud nevede cesta jinam než do nápravných zařízení“, i to, že „odnětí jedněch hodnot neznamená automatické přijetí hodnot jiných.“¹ Nemohu se zbavit pocitu, že – ač měla romskou literaturu zjevně ráda i samu o sobě a rozhodně k ní chovala značný obdiv – pro ni byl následně vždy o něco důležitější význam psané literatury jako platformy a tezauru romského jazyka a potažmo tradičních kulturních hodnot. Také její často citovanou myšlen-

1 Hübschmannová, M. Předmluva. In *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Lacková, I. Praha: Triáda, 1997, s. 13.

| Štěpánská, 2003 | foto Antonín Hübschmann |

ku, zda „duše romské pohádky nevchází do rodící se romské literatury“, nebo neméně známou tezi o „průniku vzniku a zániku“ v romské slovesnosti² nakonec čtu spíše jako výpověď o funkcích slovesnosti v životě komunity než jako ryze literárněanalytické dotazování. Tomu ostatně nasvědčují i mnohé další Mileniny myšlenky, v nejpřednější řadě její výklad zrodu romské autorské tvorby jako momentu, kdy se prolnula možnost tvořit a publikovat s naléhavou potřebou nahradit dosavadní způsoby komunikace novými formami.³

Analogicky přistupovala zhusta k literárním dílům nikoliv jako k autonomním světům umělecké fikce, ale jako k odrazům/ obrazům skutečnosti (např. při práci na překladu Peštovy povídky „Roza“ můj rozlet často strážlivě usměrňovala připomínkami typu „takhle to ale nechodilo“, „takhle by to nikdy neřekla“ a podobně), a tudíž si na textech – samozřejmě vedle jazykové propracovanosti a etnického uvědomění – cenila zpravidla obsažnosti a autenticity: v tomto ohledu není bez významu, s jakou přesností si pamatovala inspirační zdroj i pozadí vzniku nejrůznějších romských povídek a básní. Třetím výrazným kritériem přitažlivosti díla pro ni pak často byla etická orientace: na jmenované povídce „Roza“ si Milena cenila mj. toho, s jakou samozřejmostí se v závěru celá vesnice bez rozdílu etnika postaví za zkoušenou romskou hrdinku; naopak neúprosně antigádžovská povídka Franty Demetera „Kaskero Del feder“⁴ v ní přes své nesporné vypravěčské kvality vyvolávala rozpaky. Lituji, že nevím nic bližšího o tom, podle čeho hodnotila práce v literárních soutěžích, na kterých se občas podílela jako porotkyně; je však možné, že jsme se základních principů právě dotkli.

Tato východiska spatřuji také v základech Mileniny překladatelské práce: texty jsou obvykle překládány bohatým, živým jazykem (Milenino jazykové nadání se vztahovalo v plné míře rovněž na mateřštinu, což mohou doložit i její povídky, vydané v roce 1965 pod názvem *Spokojení lidé*, jejichž jazyková mnohotvárnost a virtuosita zdaleka převyšuje obsahovou stránku), který však zahrnuje četné „romismy“, a českému čtenáři tak směle zpřítomňuje dosud ne-

2 Hübschmannová, M. Romové a jejich pohádky. In *Romské pohádky*. Praha: Fortuna, 1999, s. 8.

3 Hübschmannová, M. Slovesnost a literatura v romské kultuře. In *Černobílý život*. Ed. E. Davidová, Z. Jařabová. Praha: Gallery, s. 139, 145 apod.

4 Viz Romano džaniben 1-2/1997, s. 24-28.

známé kulturní realie a jazyková schémata. V tom spatřuji jeden z projevů Milenina úsilí – o kterém ostatně kdesi výstižně napsala, že je jím přímo „posedlá“ – jak zprostředkovat Nero-mům co možná nejvíc poznatků o romské realitě. Důraz na obsažnost, sdělnost, informační hodnotu textu pro příjemce neznalého tradiční romské kultury pak často převáží ostatní alternativy. Během překládání „Rozy“ jsme se několikrát dohadovaly, jak vyřešit romská citoslo-večná zvolání v přímé řeči: zatímco já jsem se přikláněla k variantám typu „jezusmarjápanno“ (které mi v českojazyčném textu připadaly přirozenější a méně rušivé), Milena bědovala: „Ale to ona nemůže takhle říct, to přece není žádná slovenská selka!“, a nakonec rozhodla: „Všechno to ojajujte a odevlujte, a bude to v pořádku!“

Mohlo by se tedy zdát, že se Milena Hübschmannová vždycky snažila bez kompromisů prosazovat romskou kulturu, a tedy i literaturu, i v jejich méně srozumitelných aspektech a důrazem na jejich imanentní i vnějškovou jinakost přimět neromské příjemce k rozšíření jejich horizontu. Při konkrétním pohledu však docházíme k méně jednoznačnému názoru. Soustředíme-li se například na změny, kterými procházely vydání od vydání některé básně, jež Milena redigovala, nelze vedle jiného nepozorovat hledání, jak opracovat tvar textu tak, aby byl literárnější podle obecného kánonu, a zároveň co nejsdělnější. Kupříkladu strofa z básně „Lačo jilo mira babakero“ už připomenutého Franty Demetera se v průběhu let měnila následovně:

O papus lavutaris
the chartas has,
jov motiki kerelas,
tu leske phurdehas,
ola motiki lehas,
pal o gava bikenehas.
(*Romano lil* 2/1972)

O papus lavutaris
the o chartas sas,
tu leske phurdehas,
zajďica pro dumo
gav gavestar phirehas,
chanľa bikenehas.
(*Romane gila*, 1979)

O papus sas lavutaris
the chartas sas,
tu leske phurdehas,
zajďica pro dumo
gav gavestar phirehas,
chanľa bikenehas.
(*Romano džaniben*, jevend 2003)

Pomineme-li charakteristickou, avšak v tento okamžik irelevantní záměnu přejatého výrazu „motiki“ za původní romské „chanľa“, stále je patrný posun k rytimizaci verše a k zajímavější metaforice: od víceméně statického, konvenčního zobrazení romských manželů – kovářů, odpovídajícího nejspíše mluvené řeči, k barvitému básnickému portrétu upracované kovářovy ženy (který daleko lépe vyjadřuje předmět básně, jímž je tato žena sama), v němž každý řádek přidává novou kulturní informaci (žena muži dmýchala měch, pak si dala na záda zajdu, chodila po vesnicích a prodávala mužovy výrobky – totéž, avšak suchým vědeckým jazykem, shrnují také etnologické příručky!). Navíc dvojverší „gav gavestar phirehas/ chanľa bikenehas“ samotným svým rytmem přímo evokuje představu klopotné chůze s těžkým nákladem. Jsem přesvědčena, že Milena vybírala z rukopisných verzí i s vědomím právě napsaného.

Podobně potom vyznívají také různé verze překladu téže básně. Ve čtyřverší „vaš o chan-
la love/ vaš o love maro/ mi chan o čhavore/ bo tuke len pharo“ Milena obětovala paralelis-
mus prvních dvou veršů i celkovou sevřenost ku prospěchu naléhavosti vyznění. Znalá dobo-
vé reality konkretizovala „love“ jako nepatrnou almužnu a upřesnila okolnosti takové podomní
směny: jako narativní protichůdkyně ponížené romské matky se v překladu básně objevuje sel-
ka. Srovnání obou dostupných překladů prozrazuje rovněž dvojí formální i významový pohyb:
nejprve je jednoduchá písňovost originálu zcela upozaděna důrazem na slovo, podruhé je vzá-
jemný poměr vyrovnanější.

Po koruně, za korunu,
kousek chleba líběj dát,
mám doma pět drobných dětí,
nevíte, jaký mají hlad.
(*Romane gila*, 1979)

Pár halířů nebo chleba
líběj, selko, dát!
Je mi líto těch mých dětí,
pořád mají hlad.
(*Romano džaniben*, jevend 2003)

Nápadné významové rozvolnění (jež je při překládání do značné míry legitimní) není samoú-
čelné. Tak jako v dalších a dalších překladech Mileny Hübschmannové má svůj smysl jako zvo-
lený způsob, jak při převádění literárních projevů z jednoho kulturního prostředí do jiného
zprostředkovat vždy co nejširší kontext. Proto v Hlaváčově verši „pro kašt e momeli labol“ ne-
hoří v Milenině překladu svíčka na dřevě, ale „na kousku dřeva“, a proto v básni Tery Fabiá-
nové „Raťate avľom“ místo prostého „Běž, holka, tchyně čeká/ běž vařit, péct, zadělávat!“ (Av,
čhaje, e sasvi užarel/ av te tavel, te pekel, te ušanel!“) novomanželka slyší: „Tak, holka, tu máš
věno -/ a utíkej za tchýní/ dělej, ať na oběd je uvařeno!“⁵ Pro přesnost připomeňme, že tímto
kontextem Milena vždy rozuměla především souřadnice zanikajícího světa romské etické a kul-
turní tradice.⁶

Redakční prací a překlady však přínos Mileny Hübschmannové romské literatuře zda-
leka nekončí. Nejde jen o to, že byla bezesporu jejím „prvním hybatelem“, jak ji příležitostně
označila dr. Jana Horváthová, ani o to, že vymyslela a zavedla pro romskou literaturu kánon
překladatelských postupů, ale především romskou autorskou tvorbu průběžně refleктоvala, hle-
dala její místo a svými postoji a komentáři vytvořila pro českou romistiku i literární vědu
v tomto bodě základní předporozumění. Na tomto místě opět nenacházím uspokojivou

5 Viz Hübschmannová, M., ed.: *Romane gila/ Romské písně*, Praha: OKD Praha 8, 1979, s. 38-39.

6 Průzračným dokladem je Milenina dětská čítanka *Amari abeceda* (Praha: Fortuna, 2002), ve které říkádla, přísloví a pohádky čerpající z romské kulturní tradice navíc doplňují historizující ilustrace Luby Končkové-Veselé.

le přemýšlením a garafas ten ande křivěti.
Ma daru, vačenias kije Roza, se les linar
na funelas, the ke pteie. Sake rat phirena,
sake rat! Ma na marelis tele? Mstřinav ta
te dochadil. Jaj, sakes hili aji šakar?
Dochadava la! Nij oveta katera rom ktere,
sake me te na phire pol lare?
Džalas pašel o paši, jektřine tatke
demašas ande pašl! So te čhinko
kumakci Fil, hoj ktero rom ačhfas
mardasle ande maribon? Rad žagotar
džalšas te šakati pteie o gifi.

Aja ne o žhen hantafelas upal o paši se
pašl papie. Pašal o paši mžikar o virbi
oveta phoro vartatšas, pašica leake ande
sajt, huro garkine upre leake ande. O
Mško les na džikha, ta nar chas pašerej
paš lare. „Jaj, dancifion kumakci,
pharjal! Afe chas šakar, tafi rat, hoj ra?“
„So tu sakes rat kadžag v drom džinone,
Mško!“

„Afe, na kumel pes minge te sove!“ Aji
šakar rat chas, ta ču ovka minge phire.“
„D Del tat te anadil, hoj tat te chutire paš
a šori! Me tat primidare.“

„Jaj, pharja, linar mne chodil paš a šori?
Ma chodil mne oš na chodila.“

„Mško, ta ču ovka na phire!“ Tu mase ko
Roza! Avotšer našl ušal. Na phire ta
paš kaje šakar Roza?“

„Jaj, pharja!“ Ifas o Mško te am, afe
mštes leake na m. Džikha, kaj se
jekidigader pes te čhink le vartatšas.

„Lažli rat, pharja.“ Ifas pas, pašas ktere.
Džalas pharipna the vartatšas.

O phoro vartatšas džalas pašere dancas,
džalas pašal o paši kaje Roza. Jektřine
džikha paš o ktere vartu džal ande
paši vartas. K'oda taj ande? So kerel ovni
paš japaš rat? Sem oda e Roza! Tefol tel e
fala. O phoro predal pordal e leinai.

vřitne! „Roza, Roza, so kerel ovni? So na
ovet? Ušarce vartas?“

„Kas taj ušarce? Mo rom čhik ču ande
maribon. Kado bi ovie, te ovie ktere. Jaj,
mne Delara, ču de, hoj te džal ču te na
ved mardasle ande kote maribon! Trine
čhuvare minge ovkofas pes mne šara, nar

a bumborani o džesal ho do křine. Had
křinai, pašal o paši se jektřine Roza!
kteru ta ho nedžela. Mašas nar chodil noc
o no! Mške nar chodil! Mstřin ji mš. Afe
mške, proč jenom je taková pčena?
Dostan ji! Naš sa ji vřiti maribon, ov křine
za si nar chodil ji?
Přel k pteie, a na ho napadil: Ču
křibylas napal tšakel pteie, že jeji mž
ve vilas pašl! Mstřin si našal
povřednost.

Tě noci se mške vřitil nad vodou jako
Mške (jaj). Kolem řeky mše
vřitil křel starý pčena v ruce
ovkovi, na vřit jektřine křel. Mške si ho
nashil, dokad nebyl křel u řeky.

„Jaj, te mne se vřitil, dšdo! Ale je je
taková pčena křel noc, vřit?“

„A se ty tady křel noc horeš.
Mške?“

„Ale, nechce se mi spít! Je taková pčena
noc, ne, tak si tu křel.“

„Vřit chodil křel. Paš Běh si ti našel!
Vřit ji do křel vřit.“

„Ale dždo, ovie jektřine mške mške.
Mške, a mš se křel nar chodil.“

„Mške, jektřine tak mške nar chodil! Tyt jektřine
Mške. Kado jektřine nar chodil. Že ty chodil
za tou křel Roza?“

„Ale dždo!“ dš se Mške do mške, ale
křel mš při tom nar chodil. Mške, aby se
povřednost o nejrychlejši mš.

„Dobro mš, dždo.“ nar chodil se a šel domi.
V šakel mš mš, ale i našel.

Starý pčena pčena svou ovku,
kolem pteie džal k mš. Najednou si
vřit, že u jedné domku stoji mš
v mš. Kado je mš? Co dždo o
pčene vřit? To je pčena Roza! Pčena
mš mš. Mške pčel pteie a nar chodil.

„Roza, se třept vřit? Co mške? Čekaj
mške!“

„Kado mške džal? Mš mš je mške na
vřit. Ten křel přel domi, te by se mš
ulevka. Afe Běh, dej, oš to pčel!“ Afe
mš ho v šakel nar chodil! Tě dždo mš
nar chodil se křel, jak je mš mš?

? [Mške - nar chodil
mš mš]

Mške, a mš se křel nar chodil.

Mške, a mš se křel nar chodil.

je,

Mške hore,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

Mške,

odpověď na otázku, zda Milena Hübschmannová v konečné instanci nepokládala za podstatnější tento metaliterární diskurz, tedy ty aspekty umělecké tvorby, které přesahují meze literatury a působí v celospolečenských souvislostech.

Stejně jako napomáhala kanonizaci „příběhu“ romské historie s jeho zásadními mezníky, načrtla také reprezentativní představu vývoje romské literatury včetně toposů, jež následně mohou být přejímány z jedné následovnické práce do druhé – metaforické označení porevolučního boomu romské tvorby za „explozi“, postřeh o dobovém „ohromení nad možností psát romsky“, pojetí romské literatury jako niterné, intuitivní záležitosti „nespoutan[é] apriorním poučením o formálních konvencích“⁷ atp. Zhusta v jejích literárněkritických úvahách cítíme potřebu romskou literární tvorbu a priori obhajovat a bránit; ta se pak uplatňuje s určitou ambivalencí. Odlišnost romské literatury (především její bezprecedentnost, funkční zatíženost a specifické požadavky na literární hodnotu) Milena Hübschmannová častěji jaksi omlouvá nebo vysvětluje pomocí neromských paralel, než by ji jednou provždy jednoduše prohlásila za danou.⁸ Zároveň se však nebojí konstatovat, že „Čech s úplně jiným estetickým a kulturním zázemím nemá právo do toho mluvit a říkat ‘takhle pište, takhle nepište’. To ať posoudí Romové sami“,⁹ jinakost romského slovesného umění na mnoha jiných místech akcentovat (např. s ohledem na jeho žánrovou diferenciaci) a vyzdvihnout ji jako jeho klad.¹⁰

„Posedlost úsilím sdělit co nejvíce“ prolíná i metatextovou rovinou. Vlivem tohoto zaujetí je každá (nejen) literárněhistorická práce Mileny Hübschmannové v podstatě malým kompendiem, shrnujícím znovu a znovu bezmála všechny rozhodující momenty romské kultury a historie. Jelikož Milena nemohla vyloučit, že ta která stať není první, případně jedinou nezaujatou informací o Romech, kterou dostává neromský čtenář do rukou, integrovala např. do předmluvy k obdivuhodné publikaci *Po židoch cigáni* (Praha: Triáda, 2005) celou řadu doplňujících údajů, samozřejmě včetně citátů v romštině, anebo zahájila studii o slovesnosti ve sborníku *Černobílý život* (Praha: Gallery, 2000) obšírným výkladem pojmu kultura. Ani posledně jmenovaný počín však není žádným planým hnidopištvím, a to hned ze dvou důvodů: jednak díky Milenině neoddiskutovatelné schopnosti uvažovat o věcech netradičně přináší i inter-

7 Romano džaniben 1-2/2002, s. 67.

8 Za tímto postojem lze vytušit nepřijemné zkušenosti z minulých dob (kdy ještě Romové, a tím méně jejich literární tvorba, ani náznakem nebyli „trendy“, jako je tomu dnes), pod jejichž vlivem vnímala neromskou kulturu často jako plytčí a nepřátelštější, než se může jevit jiným. Rozhodující úlohu však nespíš hraje její přání, aby neromští čtenáři Romy co nejlépe pochopili a aby tak obě strany získaly možnost překonat „dědičný hřích vzájemné neochoty a neschopnosti se dorozumět“. Hübschmannová (1999), c. d., s. 11.

9 Hübschmannová, M.: „Počátky romské literatury“. In: *Žijeme spolu, nebo vedle sebe? Sborník z konference o literatuře a kultuře národnostních menšin v České republice*. Praha: Obec spisovatelů, 1998, s. 66.

10 Viz pozn. 6.

pretace tak zprofanovaného pojmu, jako je kultura, nové podněty; jednak Milena poměrně často ve svých odborných textech vychází z poněkud odlišného, nesamozřejmého předporozumění, na něž velmi vhodně považuje za nutné předem upozornit.

V rozhovoru pro Romano hangos 7/2002, přetištěném znovu po jejím tragickém úmrtí, Milena Hübschmannová k tématu říká: „Je mi líto, že už v sobě nemám tolik síly, chtěla bych pokračovat ve své práci dál. Chtěla bych pozvednout romskou kulturu, aby ji poznali nejen Romové, ale i Češi tak, jako jsem ji poznala já.“ Ve své skromnosti a ve svém perfekcionismu by nejspíš neuznala, přinejmenším ne nahlas, že pro tento cíl vykonala snad ještě víc, než je v možnostech jediného člověka: kromě mnoha a mnoha jiných (a snad skutečně významnějších) věcí vyvolala v život celý jeden literární proud a způsobila, že vzbudil ohlas přesahující své domovské hranice; zmapovala celý jeho prostor; a zároveň na této mapě ponechala dostatek lákavě bílých nebo jen nahodile zanesených míst, která pro její odborné následovníky znamenají vábné pozvání.

Zusammenfassung

Milena Hübschmannová und der Kanon der Roma-Literatur

Milena Hübschmannová war unter anderem auch als Redakteurin und Übersetzerin von Roma-Literatur tätig. Der Schwerpunkt ihrer Arbeit in diesem Bereich besteht in ihrem Bemühen, in jedem Rom dessen einmalige Würde hervorzuheben.

Sie wurde von der traditionellen Kultur der Roma verzaubert und obwohl sie diese als ihre eigene annahm, behielt sie gleichzeitig einen bestimmten Abstand. Sie war sich der Gefahr bewusst, dass die Roma mit ihrer Sprache auch ihre Kultur und ethischen Werte verlieren würden. Denn „das Ablegen der einen Werte bedeutet nicht automatisch die Annahme der anderen“.

Für Milena Hübschmannová stellte die geschriebene Literatur ein Medium für die Roma-Sprache dar. Die einzelnen literarischen Werke waren für sie Abbilder der Realität und sie schätzte es, wenn der Text umfangreich und authentisch war.

Für die Übersetzungskunst von Milena Hübschmannová war es typisch, dass sie mit allen Mitteln versuchte, den Nichtroma Wissen über die Roma zu vermitteln anhand von „Romismen“. Doch obwohl für sie an erster Stelle der Informationsgehalt eines Textes stand, bemühte sie sich mit der Zeit immer mehr um eine Ausgewogenheit von faktischem Inhalt und literarischer Form. Die Entwicklung dieser Tendenz demonstriert uns Alena Scheinostová an drei Beispielen eines Gedichtes von Franta Demeter, das sich innerhalb von 31 Jahren unter Milenas Hand von einer informativen zu einer gleichzeitig poetischen Bearbeitung wandelte. Dieselbe Entwicklung können wir auch bei der Übersetzung des Gedichtes ins Tschechische vorfinden. Dabei war für Milena immer wichtig, einen möglichst weiten Kontext mit einzubeziehen, z.B. in einer Strophe von L. Hlaváč brennt z.B. die Kerze nicht auf dem Holz (wie im Original steht), sondern auf einem Stück Holz...

Der wichtigste Beitrag von Milena Hübschmannová besteht aber darin, dass sie die Literatur der Roma reflektierte und einer neuen literarischen Strömung Leben einhauchte. In dieser Hinsicht sind ihre literaturhistorischen Arbeiten und vor allem ihre bewundernswerten Einleitungen von großem Wert, in denen sie immer wieder die wichtigsten Momente aus der Kultur und Geschichte der Roma erwähnt, damit sie einmal wie selbstverständlich von der Gesellschaft angenommen werden.

Eva Zdařilová

— **Poznámka ke sběru romských pohádek Mileny Hübschmannové** (s ukázkou dosud nepublikované pohádky)

V archivu Mileny Hübschmannové existuje ještě mnoho přepisů pohádek, které dosud nebyly zveřejněny. Většinou se jedná o nahrávky a přepisy z období po vydání odeonské sbírky (Odeon 1973, Fortuna 1999), respektive pořízení korpusu přeloženého v této sbírce (podle poznámek v citované knize jsou poslední nahrávky z r. 1970).

V těchto poznámkách rovněž Milena Hübschmannová odděluje období psaných záznamů (1953 a 1954, celkem 13 pohádek zařazených do sbírky) a období, ve kterém při pořizování písemné podoby romského originálu vycházela z magnetofonových záznamů (1967-1970, 56 pohádek; dvě pohádky zařazené do sbírky zapsali sami vypravěči).

Lze si jistě snadno domyslet, proč tento údaj dává čtenářům k dispozici - zápis pořizovaný simultánně s vyprávěním a zápis vzniklý až posléze z poslechu magnetofonového záznamu se liší v míře věrnosti vlastní autorské performanci. Pomiňme to, že psaný text ztěží zachytí nonverbální část vyprávění (intonaci, gesta) - tento rozpor se Milena Hübschmannová snažila čtenáři alespoň částečně vynahradit popisem pohádkových seancí v předmluvách, edičních poznámkách a teoretických textech.

Ani přepisy z magnetofonových pásek ale nemusejí být úplně jazykově věrné originálu. Specifika nářečí a projevu daného vypravěče podléhala u Mileny Hübschmannové jistě míře standardizace. Tuto skutečnost bude jinak posuzovat lingvista, jinak čtenář originálu, kterého zajímají literární kvality textu, čtenáře jakéhokoli překladu pak tato debata naprosto mine.

Snad v souvislosti s vývojem svého názoru na standardizaci psané romštiny (viz článek Viktora Elšíka v tomto sborníku) chtěla Milena Hübschmannová přistoupit ke korekturám přepisů na základě archivních nahrávek. Prvním krokem mělo být získání elektronické podoby původního přepisu, po dohledání příslušné nahrávky pak jeho korektura, někde na konci tohoto procesu měla snad vzniknout další (bilingvní?) sbírka romských pohádek...

Když jsme spolu hledali magnetofonový záznam příběhu, který v roce 1977 vyprávěl Mileně Hübschmannové pan Ladislav Mirga z Rakús, narazili jsme na jiný kotouč, který dosud přepsaný nebyl. Dostal jsem jej za úkol přepsat. Shodou okolností byly i zde nahrány dvě pohádky.

Jednu z nich zde uvádíme jako obdobu toho, co Milena Hübschmannová nabídla již v ediční poznámce ke knize *Romské pohádky* – totiž uveřejnění jedné pohádky v hrubé, co nejméně redakčně opracované verzi – a tím připomenout i její redaktorskou práci na romských pohádkách.

Pavel Kubaník

Pohádku vyprávěl Šaňi Dzurko (původem z Pavlovců, okr. Prešov), bratr výtvarníka Rudy Dzurka. Magnetofonový záznam pochází patrně z roku 1977. V portrétu Šaňiho Dzurka (Lačho lav 12/90) uvádí Milena Hübschmannová, že od tohoto vypravěče nahrála asi 20 pohádek, většinou dlouhé Viteziko paramisa. Zde uvedená pohádka patří mezi charne/pherasune paramisa (krátké/humorné pohádky).

Motivicky téměř shodnou, ovšem kratší verzi pohádky nalezneme i ve sbírce *Romské pohádky*. V pohádce „Pan Škrpálek z Troubova“ je ovšem hloupý Rom nejdříve typickým pohádkovým chytrákem, teprve potom se vyprávění láme, hrdina vylézá na strom a začne sekat... Magnetofonový záznam této verze pochází z května 1970, vyprávěl ji Matěj Zíma, původem z Kopčan, okr. Senice. Slyšel ji od nejznámějšího vypravěče v okrese, Šalamouna Daniela – Diliňáka (pocházejí od něj další čtyři pohádky zařazené do sbírky).

Příběh je znám i mezi Lováry v Rakousku. Vyprávění Karla Nitsche „O čoro Rom taj i ketana“ bylo vydáno ve sbírce *Tusa ande akhoren khelos ... – Lovarengen paramiči* (Petra Cech a kol., Romani-Projekt/Romano Centro, Klagenfurt/Celovec 2000: Drava). Domnělý Bůh je u něj voják, takt „smrtných hodin“ udává kůň, a hlavní postava je představena jako „O čoro Rom“, později v textu jako „Rumungro“.

...Rom. Sas jekh Rom. No a sar darekana o Roma esas na kernas pro jevend kašta abo angara bo oda aňi na džanenas s'oda hin angara, aľe kašta. Ou avka džal andro veš, anlas, labarlas a palis džalas, no a tež jekh Rom auka na sas les so te labarel no tak gejl'a andro veš. Avľa andro veš, dikhel pro stromos, lačhe konara, šuke, ta gejl'a opre, terďila peske pr'oda konaris ada kodej čhingerel andr'oda konaris (úlek). No a jekh kajso manuš dža-

...Rom. Byl jeden Rom. No a jak to dříve chodívalo, Romové si nedělali na zimu zásoby dřeva nebo uhlí, protože to ani nevěděli, co to uhlí je, ale chodili na dřevo. On prostě jde takhle do lesa, nanosí si, spálí a znovu jde, no a takhle taky jeden Rom neměl čím topit, tak se vydal do lesa. Přišel do lesa, obhlíží strom – dobré haluze, suché, vyleze si tedy na strom, stoupne si na tu větev, začne ji řezat (úlek). No a jde tamtudy jeden člověk a říká mu, to už

las odarig a phenel leske auka, oda na sas imar Rom, gadžo, phenel leske auka: „Ty cigan, ty spadneš.“ A ou leske phenel: „A ty Boh, že ty znáš že kedy, že já spadněm?“ Aau, Rom, o gadžo pes iľa u geľa het. O Rom aňi so ajci odgejľa kajse biš metri, o Rom pejľa. Pejľa, pes prekidňa, prekerďa pes, phenel: „Koda manuš mange phenda hoj perava, ou mušinel te jel o Del, ou džanel hoj kana merava,“ tak prastalas pal leste. Dochudňa les, phenel leske auka : „Čoveče, keď ty znal, že kedy ja spadněm, tak ty musíš znať, kedy umrem.“ Ou leske phenel, ou dikhľa hoj o Rom ajso dilino, ta phenel : „Jak tri raz perdněš, tak umreš.“ No a o Rom imar aňi na iľa o kašta, denašel kher, avel khere, phenel la romňake : „Romňije, sidar,“ phenel „de mange o gono,“ phenel „la pšenicaha,“ phenel „bo mange phenel o Del hoj te trival khaňarava, merava.“ No tak, Romňi dikhel pre leste. La romňake rakinda, iľa o gono pro dumo a džal. Prastal andro malmos, avľa odoj, takoj kij’oda mlinaris a phenel leske: „Mmě musíš perše bo, ja už umrem.“ No tak iľa leske peršo, skerďa, aľe ou avľa andro mlinos tak ov ľikerlas le dromeha kaj kamel pes te khaňarel, ov ľikerlas, aľe kaj doavle ode, ode khaňarda. „Oj“, phenel peske, „imar nane man ča duj.“ No a sar has kas kerďa oda aro, savoro, iľa o gono, avľa avri pre ko vudar, odoj palis khaňarda, phenel : „Joj, imar nane man ča jekh,“ phenel „ko džanel či man dodžava khere.“ Ta ou le goneha prastal, doprastaďa kauka andre kajso kher, anglo kher, odoj bešelaso baro raj, ou kšeftinlas le lenca, le balenca, odej

tedy nebyl Rom, ale gadžo, povídá mu: „Ty cigan, ty spadneš.“ A on mu na to: „A ty Boh, že ty znáš že kedy, že já spadněm?“ Aau, Rom, gadžo se sebral a šel dál. A neušel snad víc než dvacet metrů, Rom spadnul. Spadnul, probral se, vzpamatoval, říká: „Ten člověk mi řekl, že spadnu, to on musí být Bůh, on určitě ví, kdy umřu,“ tak pelášil za ním. Dohonil ho a povídá mu: „Čoveče, keď ty znal, že kedy ja spadněm, tak ty musíš znať, kedy umrem.“ On mu říká, bylo mu jasné, že Rom je takový přihlouplý, tak říká: „Jak tri raz perdněš, tak umreš.“ No a Rom už ani dřevo nesebral, utíká domů, přijde domů, říká ženě: „Ženo, pospěš si,“ říká „dej mi pytel,“ říká „pšenice,“ říká, „protože mě říká Pánbůh, že když si třikrát uprdnu, umřu.“ No tak, žena se na něj dívá. Vyplísnil jí, vzal pytel na záda a jde. Utíká do mlýna, přijde tam, rovnou k mlynáři a říká mu: „Mně musíš perše, bo ja už umrem.“ Tak mu vzal prvnímu, namlel, ale on jak přišel do mlýna, teda on se cestou držel, když se mu chtělo prdět, on to držel, ale jakmile tam došli, tak tam si uprdnul. „Oj,“ říká si, „už mám jenom dva.“ No a jak to bylo, když byla hotová ta mouka, všecko, vzal pytel, vyšel ven a hned před dveřma, tam si zase prdnul, povídá: „Joj, už mám jenom jeden,“ říká, „kdo ví, jestli vůbec dojdu domů.“ Tak utíká s tím pytlem, doběhne do takového domu, před dům, tam bydlel velkohošpodář, on kšeftoval s těma, s prasatama, tam si prdnul potřetí, padnul na cestu a už je mrtvý, už se nehýbe. No ale co, byl tam pasák a on zrovna vyháněl prasata, vyháněl je do lesa na

khaňarda trito, pejl̥a pro drom a imar hino mulo imar pes na čalavel. No aľe so, odoj sas koda pastiris a ou le balencis auka tradelas avri, pro luftos andro veš len tradelas no a sar mukhl̥a avri le balen ta o bale mindar ke leste, les opachinkernas hoj s'oda oda hin. A ou furt le bales čhivlas pal e piskos a phenlas : „Kši!“

M.H.: Phenel o mulo...

Hi, phenel, „ja už mertyv“ (smích). No a džal o pastiris ke leste, phenel leske: „Cigán, vstávaj!“ Ov phenel : „Němožem bo ja už mertyv.“ A on vřaj: „Vstávaj cigán, bo uvidziš!“ A ou na kamel te uštel. Ou iľa koda batohos, iľa precirdňa pro Rom. O Rom chučila opre, gravkinda les pro phiko, phenel: „Dzekujem tzi, že si mě privez z toho šveta, z tamtoho šveta na ten švet.“ Iľa o gono u avľa khere.

M.H.: ___o bararis

Sar o bararis.

M.H.: Na a oda nane romaňi, oda o gadže kavka pal o Roma vakeren, na? Pal le Romanca pherasa keren, na?

Ta the oda kernas le romendar, bo hin kajse paramisa kaj hin the ke le Romenge prospešná, o Rom godaveder sar on hine a palis phenenas kajse paramisa kaj le Romes poňizen.

vzduch, no a jak ty prasata vypustil, tak prasata hnedka k němu, očuchávaly ho, co že to je. A on furt to prase lepá po rypáku a říká: „Kši!“

M.H.: Říká ten mrtvý...

No, říká: „Já už mertyv.“ (smích). No a ten pasák jde k němu a spustí na něj: „Cigán, vstávaj!“ On říká: „Němožem, bo ja už mertyv.“ A on vřaj: „Vstávaj cigán, bo uvidziš!“ Ale on nechce vstát. A tak on vzal ten batoh, vzal jej a přetáhnul jej přes Roma. Rom vyskočil, poplácal ho na rameno a říká: „Dzekujem tzi, že si mě privez z toho šveta, z tamtoho šveta na ten švet.“ Vzal pytel a šel domů.

M.H.: ...*bararis*/?/

Jako *bararis*.

M.H.: A to není romská, tu si povídají gádžové o Romech, ne? Dělají si z Romů srandu, ne?

No i tak to bylo, že si dělali z Romů srandu, protože jsou takové pohádky, že jsou k Romům vlídné, kde je Rom chytřejší jak oni a pak povídali takové pohádky, že Roma shazují.

Milena Hübschmannová a romská literatura

— Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou Ilony Lackové

Ve své disertaci na Univerzitě Leopolda Františka v Innsbrucku z května r. 2005 se věnuje Beate Eder-Jordan tématu „Býti člověkem. Konstrukce identity v literatuře Sintů a Romů.“ Dochází v ní k závěru, že ve své literatuře a v pohádkovém fondu konstruuji Romové a Sintové svou lidskost. Tím předkládají protiváhu k běžné dehumanizující prezentaci ze strany Neromů. Šíření této literatury může proto výrazně zlepšit pochopení a dialog mezi etniky a snížit xenofobní tendence. Svoji tezi dokládá na textech romské literatury z celé Evropy, obzvlášť pak na příkladu životopisného vyprávění Ilony Lackové „Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou“ (v anglickém překladu: „A false dawn“).

Kapitola 3.2. se zabývá právě tímto dílem prezentovaným jako ústředním. Jsme rádi, že můžeme otisknout alespoň jádro analýzy románu Lackové, který byl i v rámci práci Mileny Hübschmannové výjimečný.

V únoru 2004 proběhla médii zpráva, že Romové na východním Slovensku rabovali obchody. Při devadesátiprocentní nebo ještě větší nezaměstnanosti v dané oblasti jim byly drasticky zkráceny sociální dávky, jednalo se tedy o určitou formu hladových bouří. Zhruba ve stejnou dobu vydalo nakladatelství Zsolnay-Verlag knihu rakouského autora Karla Markuse Gauße *Pojíždějí psi ze Svinie*. Autor ve své zprávě z cesty líčí tristní situaci Romů na Slovensku – všimá si především slumů, v nichž tamní Romové žijí a které jsou pro zbytek obyvatel neviditelné. Knížka je velmi přínosná, ale na to, aby zprostředkovala skutečný pohled za kulisy, nestačí. Ač Gauß není Rom, situaci Romů osvětluje velmi kriticky a diferencovaně. Zprostředkovat náhled na jejich život „zevnitř“, se mu nicméně nepodařilo a podařit mohlo jen stěží. O něco podobného se přitom s úspěchem pokusili i někteří neromští autoři, například Jan Yoors v knize *Cikáni* z roku 1967. Jan Yoors pochází z Belgie a v letech 1934 až 1944 jako dítě, resp. teenager, putoval se skupinou Lovarů několika evropskými zeměmi. Ve své knize nabízí velmi poučný pohled na život Romů, zejména z etnologického hlediska.

Výše zmíněný obraz Romů, revoltujících proti drastickému zkrácení sociálních dávek, je jen jeden z možných. Daná situace je navíc nová a netypická, neboť Romové se bouří zřídka. Obraz ale zapadá do povrchního pohledu na Romy jakožto na Cikány-zloděje. Označení Cikán,

Česko R. S. 170

Antena, chudina bira l'il, ale naci la be vid
vion, to ilon nange pre mior ior but but
4. 9. Krasa Pravoate pre anstakos, Jai samy
Kalluy "le kano la ao. "Ea ataj o nabrais
Sol, Kramlar, Otene, Olavito. - Polonay, l'he
o Pagnados "Cocher." Jai nange by atang fin
o addokig o artemis a ci o kuno koul mab
ke lounde, abo viondin nange pre 5. 43661 ke
gari. te me nacas khou la mab ke gar o ad-
bis. vionlos?

Phases are the same as kanoas o kano e kano-
iq. ta aobes, but nacas o kano but but kaban-
has, ale e kanoing ke lounde ihas but dices. te
but samyig imas jevne pokes ke garig jevne
vion o thad, o vion, l'he o mabas. Jai nange pr-
kunas bolala, amon ehas but la jevne kano jev-
nas ke anade. Jai day linge khouas amon pr-
jab e dikhelas kaj linge o bolala vionto. Jai nange
vionig imas day dices abo l'he jevne kano
br has fion vion, Jai day nat a dices linge jev-
las. Jai nange kanoas nacas vion l'he kabo, o pr-
vion lounde lounde, la day dices linge kano kabo
br amon vionas kabo e kanoas vion o kabo
dikhelas, br ci o l'he jevne dices.

který mnozí Romové a Sinti pocítují jako diskriminující, může u Neromů evokovat celou řadu dalších asociací: muzikanti, jasnovidci, lidé, táhnoucí krajinou s vozy a kupou dětí, tmavovlasé ženy v pestrých sukních. Tyto i některé další asociace mají mnohdy kořeny v literárním a hudebním zobrazování. Například Carmen z Bizetovy opery, Esmeralda z románu Victora Huga Zvoník u Matky boží a nebo Cervantesova novela La Gitanilla–Cikánečka.

Jak je tomu ale naopak? Jak vidí Romové a Sintové „Necikány“ nebo sami sebe? Co jsou jejich radosti? Co je zraňuje a ponižuje? Dát obecnou odpověď na tyto otázky je obtížné, protože romskou populaci tvoří různé skupiny, které mají velmi odlišnou historii, zvyky i dialekty. I přesto mají mnoho společného.

Kniha Karla Markuse Gauše *Pojídači psů ze Svinie* se dle mého názoru ideálně doplňuje s jiným dílem, jež zaujímá přední místo v romské literatuře – *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* Ilony Lackové. Román, který dosud nevyšel v německém překladu, nabízí vhled do života Romů tak, jak ho člověk má šanci získat jen málokdy.

Lacková navštěvovala osady především v padesátých letech minulého století, Gauš počátkem toho našeho. V centru mého zájmu bude stát text Lackové, zmíním se však i o některých pasážích Gauše.

Elena/Ilona Lacková se narodila 22. března 1921 v Šariši na východním Slovensku a zemřela 1. ledna 2003. Editorkou románu je Milena Hübschmannová, přední romistka, působící na Karlově univerzitě v Praze. Kniha vyšla v roce 1997 česky a v roce 2000 anglicky. Autorka ji dokončila v roce 1996, nemohla ji však dlouho publikovat. Nepojednává o dnešní situaci Romů na Slovensku, nýbrž především o dvacátých až cca sedmdesátých letech. Život Ilony Lackové probíhal často jinak než život mnoha ostatních romských žen. Ilona například jako devítinásobná babička absolvovala univerzitní studia žurnalistiky v Praze.

Životní příběh Ilony Lackové je v knize líčen chronologicky. Volbu a strukturování materiálu vzešlého z rozhovorů provedla Milena Hübschmannová. Kniha je kromě její předmluvy, kterou se budu zabývat především, poznámek překladatele a dovětku, členěna do sedmi kapitol: „Moji příbuzní“, „Dětství a mládí v Šariši“, „Nápadníci, svatba, u tchyně v Kapušanech“, „Druhá světová válka“, „Jak jsme hráli naše romské divadlo“, „Na KNV v Prešově a práce pro Romy v osadách“ a „Do Ústí nad Labem a studium na vysoké škole“.

Ve svém textu Ilona Lacková nešetří ani gádže, ani Romy, mluví o problémech a nepravostech ve vlastních řadách. Mnohým vypravěčům z řad Romů a Sintů je zatěžko být takto otevřený. Mají obavy, že by se tím stávající negativní obraz, který má mnoho lidí o Romech, jen posílil. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* však kritickými pasážemi na hodnotě získává.

Proč považuji román *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* za velmi povedený, ba dokonce za jakýsi klenot romské literatury?

| Ilona Lacková a Milena Hübschmannová, 1984
| foto Iren Stehli |

Kritika etnografie podle Doris Bachmann-Medickové vyjadřuje v teoretické rovině to, co Ilona Lacková v praxi svým textem. Mnoha etnografiím se nezdařilo postihnout „široké spektrum sebevyjádření jednotlivých členů společnosti. Prezentace cizí kultury je vždy zkreslována našimi vlastními, nám důvěrně známými pojmy, a pohledem západní vědy“. (Bachmann-Medicková 1998, 32n.) Zde je možné, podle Bachmann-Medickové, hledat počátky nových způsobů literárního zobrazení. Román *Narodila jsem se*

pod šťastnou hvězdou, vzniklý ve spolupráci Ilony Lackové a Mileny Hübschmannové, takovou novou literární formou je. Nový je zde především nehierarchický vztah obou žen, který usnadňuje sebe prezentaci.

Ale zpět k naší otázce: jak se podařilo napsat takto výjimečný román? Jedná se o spolupráci, která probíhala po dlouhou dobu více než osmi let. Příběh je vyprávěn původně v romštině. Jde o mluvený text, který byl později převeden editorkou do psané formy, chronologicky seřazen a strukturován. Příběh sám je pozoruhodný. Vyprávění se rozvíjí v rámci rozhovoru, umělý prvek představuje mikrofon, ale zdá se, že Lackovou ovlivňuje pouze zpočátku, a sice tak, že se snaží obzvláště „krásně“ mluvit: slovensky, nikoli romsky. Na prosbu Hübschmannové začne Lacková vyprávět romsky.

Atmosféra, ve které spolu ženy mluví, je důvěrná, příjemná a otevřená. Lacková ví, že Hübschmannová sice není Romka, ale je to žena, která Romy zná tak dobře, jako málokterý gádžo. A co je nejdůležitější, má je ráda a váží si jich. (Mezi vypravěčkou a editorkou je úzce důvěrný vztah, což ovlivňuje vyprávění.) Tím se dá zdůvodnit místy až ohromující otevřenost Lackové. Svou roli hraje také věk obou žen, jejich dlouholeté přátelství a – jak zdůrazňuje Hübschmannová – také okolnost, že Lacková je vdova. Kdyby žil její manžel, patrně by nemluvila o násilí v manželství, nebo by toto téma jen naznačila.

Hübschmannová proces vzniku díla netají, naopak ho přesně popisuje. Při společném autorství většího počtu osob často nevyjde jasně najevo, jak kniha vznikla. Text budí dojem, jako by fakt, že byl nejprve vyprávěn a pak teprve zapsán, měl zůstat čtenáři skryt.

Za to, že vyšla tak zdařilá kniha, vděčíme především následujícím skutečnostem:

- Jazykem narace je autorčina mateřština.
- Rozhovory probíhaly po dlouhou dobu (osm let).
- Vztah mezi vypravěčkou a editorkou je důvěrný: Ilona Lacková vypráví svůj příběh přítelkyni.
- Zázitky vypravěčky stojí za vyprávění. V obsahové rovině se text vyznačuje velkou otevřeností. Lacková zobrazuje sebe i ostatní z mnoha různých úhlů pohledu, v textu najdeme i negativní sebezobrazení (autoimage). Vypravěčka se dívá na věci z nejružnější perspektivy a zajímá se o souvislosti i detaily.
- Autorka je vynikající vypravěčka. Vyprávění, do značné míry ovlivněné jejím zaujetím pro divadlo a zkušenostmi na divadelním poli, tak probíhá velmi obrazně a dramaticky. Text se místy čte jako scénář (přímá řeč, hodně dialogů, výstavba napětí děje) atd.
- Editorka má nesmírně bohaté znalosti o životě Romů a je s mnoha z nich úzce spřátelená.
- Editorka má ty nejlepší předpoklady k převodu textu z romštiny do češtiny: je schopna překonat jazykovou i kulturní bariéru.
- Roli hraje věk obou žen: vypravěčka se dívá zpět na svůj prožitý život.
- Vypravěčka je vdova. Tato okolnost, stejně jako faktor důvěrného vztahu s editorkou, umožňuje hovořit o tabuizovaných tématech. V textu dostává hodně prostoru genderová problematika.
- O čem text vypráví? Co zamlčuje? Srovnáme-li *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* s ostatními texty Romů, které vnikly ve spolupráci s Nerodem, nápadná je zejména větší otevřenost.
- Protože budou v následujících kapitolách zmiňována mnohá místa, kde Ilona Lacková žila a pracovala, přikládáme k textu mapku, kterou vytvořila Milena Hübschmannová (viz Lacková 1999, 214).

| Ilona Lacková a Milena Hübschmannová, 1999
| foto Adéla Lábusová |

3.2.1 Předmluva Hübschmannové: zhuštěný popis (thick description)

V následujícím se budu blíže zabývat prvky, které byly významné pro vznik knihy. Odkazy na ně najdete v předmluvě, kterou napsala Milena Hübschmannová ke knize *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Osm stran této předmluvy představuje v nejlepším slova smyslu „zhuštěný popis“ podle terminologie Clifforda Geertze. Americký kulturní antropolog Geertz aplikuje tento pojem, který definoval Gilbert Ryle, na etnografii: etnografie je zhuštěný popis (Geertz 1995, 15).

Etnograf pracuje s rozmanitými, komplexními, často na sobě fundovanými nebo vzájemně se prolínajícími strukturami, které jsou nesourodé, neuspořádané a zakryté zároveň, a které musí nejprve určitým způsobem pochopit. Geertz srovnává práci etnografa s pokusem přečíst cizí rukopis, který není zapsán konvenčním znakovým písmem, nýbrž ojedinělými a pomíjivými šoty na naučené chování (Geertz 1995, 15). „Naše data“ jsou ve skutečnosti naše výklady toho, jak jiní lidé vykládají skutky své i jiných lidí (Geertz 1995, 15).

Hübschmannové se podařilo to, co Geertz ve své knize *Zhuštěný popis, příspěvek k porozumění kulturním systémům*, požaduje po etnografovi: „Porozumění kultuře daného národa by mělo vést k tomu, abychom odhalili jeho normalitu, aniž by jeho zvláštnosti přišly zkrátka. To činí kulturu národa uchopitelnou, v kontextu každodennosti mizí nesrozumitelnost.“ (Geertz, 1995, 20). Toto mizení nesrozumitelnosti v důsledku odhalování normálnosti se uskutečňuje nejen v předmluvě Hübschmannové, ale v celém textu knihy.

Geertzův semiotický pojem kultury vychází z konceptu Maxe Webera: „Spolu s Maxem Weberem jsem toho názoru, že člověk je bytost, zavěšená do pavučiny významů, kterou si sama upředla. Považuji kulturu za tyto pavučiny a její analýzu tudíž nikoliv za experimentální vědu pátrající po zákonu, nýbrž za vědu interpretativní, pátrající po významu. To, co hledám, je vysvětlení, interpretuji sociální projevy, jež jsou na povrchu záhadné“ (Gertz 1995, 9). Za cíl etnologie považuje Geertz rozšíření lidského univerza.

Hübschmannová je především lingvistkou, etnoložkou se stala až v průběhu své praxe. Svými pracemi však přispívá k rozšíření lidského univerza. Na pozadí vlastních zkušeností s Romy vyzdvihuje vyprávění Ilony Lackové do vyšší roviny, uvažuje o významu jazyka a kultury a následcích asimilační politiky a popisuje jevy, které jsou pro ni samu zcela nepochopitelné, jako například skutečnost, že dokonce i vášnivá aktivistka Ilona Lacková někdy popírala, že je Romka.

Clifford Geertz se ve své knize zabývá tím, jak je obtížné pochopit cizí kulturu. Problémem je nedostatek důvěrných znalostí o zkoumaném světě, v jehož rámci je třeba interpretovat jednotlivá jednání. Geertz odkazuje na Wittgensteina, který říká, že člověk v cizí zemi lidem nerozumí, ani když ovládá jejich řeč. „Neumíme se do nich vcítit.“ (Wittgenstein, citovaný Geertzem 1995, 20). Podobný výrok najdeme také v práci finské Romky Sagy Weckmanové, v kapitole pojednávající o nechuti být zkoumán: Jak zřetelně pociťují domorodci, že někteří vědci z nich činí objekt zkoumání! Jenže Romové nejsou nikde domorodci, všude jsou pouze cizinci.“

Geertz je přesvědčen, že s domorodci se nemají jen vést obecné řeči, ale je třeba se ponořit do skutečného rozhovoru, v tak širokém slova smyslu, který přesahuje pouhé každodenní tlachání a v němž dojde k *výměně*. A právě takový rozhovor se podařilo vést Mileně Hübschmannové s Ilonou Lackovou.

3.2.1.1 První setkání

Spisovatelku Ilonu Lackovou a editorku Milenu Hübschmannovou pojilo důvěrné přátelství. Osm let (1976–1984) nahrávala Hübschmannová rozhovory, přepisovala je a překládala z romštiny do češtiny. Jejich přátelství však začalo již o desítky let dříve, v 50. letech 20. století. Jako mladá studentka indologie byla Hübschmannová fascinovaná podobností romštiny a novoindických jazyků, navštěvovala východní Slovensko a r. 1954 se zde seznámila s Ilonou Lackovou. Jméno mladé Romky tehdy proběhlo médii, protože napsala pozoruhodnou divadelní hru o osudu Romů za války a spolu se svými příbuznými ji i uvedla. První setkání obou žen bylo pozoruhodné.

| Ilona Lacková a Milena Hübschmannová, Prešov, léto 2000
| foto Pavla Kříženecká |

Vypravila jsem se stopem do Prešova. Dorazila jsem za tmy. První skupinka Romů, které jsem uctila romsky vykoktanou prosbou, aby mi ukázali, kde bydlí Lacková, mě zavedla pod okna jejího bytu. V přízemním okně starého baráku se svítilo. Moji noví známí zaklepali na okno. „Přivedli jsme ti holku,“ řekli na otázku „K’oda?“ (kdo je?) a odešli. Přišla mi otevřít mladá, velice tmavá žena, která mi připadala nesmírně krásná. Pozvala mě dál, do kuchyně. Jejich tehdejší byt byl kuchyňka a pokojík. V pokoji spaly čtyři děti. Muž nebyl doma.

Na kuchyňském stole měla Ilona rozložená lejstra. Neptala se mě kdo jsem, co jsem, proč jsem přišla. Její první otázka byla: „Na sal bokhaľi?“ (Nemáš hlad?), nezbytná součást romského uvítacího ceremoniálu. Aniž čekala na odpověď, začala škrábat brambory. A pak: vidím se jako dnes – jsem zcela najiisto šla ke kredenci, vyndala nůž a loupala brambory s ní. Ilona si na tento okamžik také pamatuje. Jednou jej komentovala: „Akorestar sam amare“. (Od té chvíle jsme svoje.)

(Hübschmannová 1999, 1f.).

Obě ženy se setkávaly jako sobě rovné, Milena Hübschmannová přicházela jako začka a podle pravidel romské kultury a tradice byla pohostinně přijímána. Její znalost jazyka měla patrně veliký význam. Po celém světě funguje znalost jazyka jako klíč, který otvírá dveře a odbourává nedůvěru. Mělo by se vyzkoumat, zda v případě Romů není tato úloha jazyka vzhledem k jejich specifické situaci ještě významnější. Romové nemají vlastní zemi ani národ, patří k diskriminované menšině. Není obvyklé, aby příslušníci většinové společnosti mluvili romsky. Hübschmannová by však byla přátelsky přijímána, i kdyby romsky nemluvila. Občas se jedná o zcela prosté, samozřejmé věci, které mohou vést ke zdařilé komunikaci. Jak zmiňuje Hübschmannová, jedním z tajemství, která jí otvírala dveře u Romů, byl respekt, který lidem prokazovala.

Kolik kontaktů mezi Romy a Neromy se vyznačuje tím, že se vědci a publicisté omezují na kladení otázek, a jak často mají přitom Romové pocit, že se nejedná o rovnoprávnou situaci?

A jak častým jevem je, že tazatelé očekávají rychle zúročené výsledky! Způsob kontaktování a záznamu rozhovoru určuje jeho průběh a ovlivňuje informace, který neromský tazatel získá. Důvěra mezi Romkou Ilonou Lackovou a vědkyní Milenou Hübschmannovou

umožnila, že o desítky let později Lacková otevřeně a kriticky hovořila o svém životě a o životě Romů na Slovensku a dokonce zmínila i tabuizovaná témata jako násilí vůči ženám.

Je ale třeba zmínit, že v době rozhovoru se ještě nepomýšlelo na jeho publikování. Zdá se, že magnetofon nerušil důvěrnou atmosféru.

Konečně jsem se bála, co řekne Ilona, až si rukopis přečte. Nebude nic namítat proti zveřejnění informací, které mi sdělila soukromě? Kámen mi spadl ze srdce, když Ilona s rukopisem souhlasila.

(Hübschmannová 1999, 9).

Kniha *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou* pojednává o vztahu, který trval desetiletí, a o který obě ženy pečovaly. Milena Hübschmannová strávila bezpočet nocí jako host v bytě Ilony Lackové. Otázky, které kladla, sice nejsou v textu obsaženy, jsou však jeho podstatnou – neviditelnou – součástí.

Přeložila Jarmila Straková

— Amari pheñije Mileno

— Naše sestro Mileno

Amari pheñije Mileno

Milena,
Tu amen kerelas, kaj te irinas. But džene sovahas u na džanahas, hoj andre amende hin talentos.
U tu andre amende les ušťaďal.
E Ilona Ferkovo, e Elena Lackovo. Tu len ľikerehas, tradehas, kaj te irinen romanes.
Tera Fabianovo, o Andrejis Giňas...
U the me.
Me pes andre tute dikhavas.
Arakhľal amenge amari identita.
Sikhaďal amenge, hoj na musaj pes vaš peske te ladźal.
Hoj sam khatar o nacija, so hiňi bares voďaha upre.
Andre amende smiros, kamiben, kije savore manuša.
U tu amenge kada savoro sikhaďal.
O škariben la romaňa čhibakero, o paramisa, o pheñibena, vakeribena pal oda, so sas.
Sikhaďal amenge o drom andal o čoripen, andal o kaľipen, the o drom ko sikhľuviben.
Sikhaďal amenge, hoj sam NACIJA BIJO PHANDLIPENA – andre sako thema.
Sikhavehas amen, hoj sam šadzík pre luma.
Hoj savore Roma sam kija peste,
maškar amende nane savoro ča lačo, no sam kija peste, hin maškar amende komunikacija,
u džanas pes te dovakerel.
Hoj hin amen amare bare manuša, so len das paťiv.
Sikhaďal amenge amaro kamiben kijo čhave, kijo phure manuša.
Phirehas vatra vatratat u hazdehas amen upre, hoj sam nacija.
Arakhľal predal amende, predal o Roma, amari kultura.
VAŠODA PRE TUTE, MILENO, ŇIGDA NA BISTERAHA!
Kerďal amenge andre amare jila bari riha, andre late kamiben the gulo užaripen.

Ačhiľal jekh amendar. Amara pheňake. Romňake.
Sar amen marenas, řunehas amenca.
Hazdehas tire saste vasta, tire burňika, sar e daj hazdel pre peskere řhavore.
Na salas řa amari sikľard'i, no tu salas the amenge amari daj.
But dženenge mařkar amende sikhadal, save dromeha te dřal amaro dřivipen.
ŇIGDA PRE TUTE NA BISTERAHA!
U keraha, kaj tiro dřivipen te dřal dureder, so les dřivehas, predal amende dřivehas les u tu les
predal amende mukľľal.
KAJ TUT O DEL TE BACHŤAREL,
KAJ TIRI VOĐI PES TE CHUDEL KODOJ, KAJ KAMEL!
Mařkar amare Roma, so lenge diňal calo peskero dřivipen.

Tiro sikľlardo the tiro amal o Vlado Oláh

Naře sestro Mileno

Mileno,
Ty jsi nás povzbudila ke psaní. Mnozí spali a nevěděli o svém talentu.
A Ty jsi v nás náš talent probudila.
Ilona Ferková, Elena Lacková. Ty jsi je povzbuzovala, aby psaly romsky.
Tera Fabiánová, Andrej Giňa...
A také já.
Já jsem Tě velmi obdivoval.
Objevila jsi nám naši identitu.
Ukázala jsi nám, ře se nemáme za co stydět.
Ře pocházíme z kulturního národa, který je duchovně velmi na výři.
V našich genech je pokoj, láska ke všem lidem.
A Ty jsi nám to všechno ukazovala.
Krásu romského jazyka, pohádek, přísloví, pověstí.
Ukázala jsi nám cestu z bídy, temnoty a cestu ke vzdělání.
Ukázala jsi nám, ře jsme **NÁROD BEZ HRANIC** – všude ve světě.
Ře k sobě patříme.
I navzdory různým rozporům jsme schopni komunikace mezi sebou a umíme se domluvit.
Ře máme svoje osobnosti, kterých si vážíme.

Ukázala jsi nám naši lásku k dětem, ke starým lidem.
Chodila jsi z osady do osady a probouzela v nás vědomí, že jsme hrdý národ.
Objevila jsi pro nás, pro Romy, naši kulturu.
ZA TO NA TEBE, MILENO, NIKDY NEZAPOMENEME!
Vryla jsi nám do srdcí velkou brázdu lásky a naděje.
Stala ses jednou z nás. Naší sestrou, Romkou.
Když nám ubližovali, cítila jsi s námi.
Bránila jsi nás jako matka chrání svoje děti.
Byla jsi pro nás nejen učitelkou, ale i matkou.
Mnohým z nás jsi nasměrovala náš život.
NIKDY NA TEBE NEZAPOMENEME!
A budeme pokračovat Tvůj život, který jsi tu pro nás zanechala.
NECHŤ TI BŮH ŽEHNÁ,
NECHŤ TVOJE DUŠE SE DOSTANE TAM, KAM CHCE!
Mezi naše Romy, kterým jsi oddala celý svůj život.

Tvůj žák a oddaný přítel Vlado Oláh

— Amari pheñije

— Naše sestřičko

Amari pheñije

O manuš, kana uľol, rovel, e daj the o dad lošanen.
Barararen les šukar, paťivales, avka sar kampel.
Tu, amari pheñije Milen, tu tiž amenge sikhadžal,
pre savo drom te džas.

Savi giľi te giľavas, amari romaňi čhib te guľaras.
Tiri buti, tiro dživipen, tiri caťi zor diňal amare
Niposke, le Romenge. Phirdžal them themestar,
Romano dživipen sikhľiľal.

Sar te dživel, sar jekh avres rado te dikhel.

Amaro šukar romipen sar te ľikerel.

Tu Milen, salas amari čačikaňi romaňi dajori.

Tu salas amaro vudud pre kada šilalo, šititno svetos.

Tu amenge sikhadžal o drom, amen pre ada drom džas the dživas.

„Vakeren romanes, na gadžikanes, ma ladžan pes vaš e дума romaňi.“

Ola tire lava sar brišind andre bari truš, sar balvaj andro baro keradžipen.

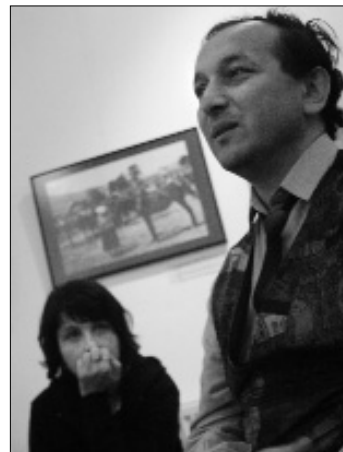
Sal paš o amaro somnakuno Devloro, u amen dživas u tuke soľacharas:

„Amara guľa čhibaha vakeraha, romanes дума daha.

Amaro romipen bararaha, šukar romane giľa giľavaha.

U pre Tute, amari bari romaňi pheñije the dajori šoha

Napobisteraha.

| J. Horváth na křtu knihy *Po židoch cigáni*, MRK, leden 2006 |
foto Přemysl Havlík |

Naše sestřičko

Když se člověk narodí, pláče, rodiče se radují.
Vychovávají své děti hezky, poctivě, tak, jak se patří.
Mileno, naše sestro, ty jsi nám také ukázala,
po jaké cestě se vydat,
jakou píseň zpívat,
o svůj romský jazyk pečovat.
Své úsilí, svůj život, veškerou svou sílu,
jsi dávala našim lidem, Romům.
Prochodila jsi mnoho zemí,
naučila ses, co to je romský život.
Jak žít, jak mít jeden druhého v lásce.
Dále živit naši krásnou romskou tradici.
Mileno, ty jsi byla naší skutečnou romskou matkou.
Byla jsi naším světlem ve studeném, šedivém světě.
Ukázala jsi nám cestu,
teď po té cestě jdeme,
žijeme.

Mluvte romsky, nemluvte česky,
nestydte se za svoji romskou řeč.
To jsou tvoje slova, jako déšť na poušti,
jako vánek za parného dne.

Jsi teď u našeho zlatého Boha,
a my žijeme a přísaháme ti:
Budeme mluvit naším sladkým jazykem,
budeme mluvit romsky.
Budeme pěstovat svoje tradice,
budeme zpívat romské písně.
A na Tebe,
naše nejdražší romská sestřičko a maminko,
nikdy
nezapomeneme.

Překlad Helena Sadílková

- **Chudl'om te gondoli'nel pal o romipen,
kana me man zgejl'om la Milenaha**
- **Začala jsem uvažovat o romipen,
když jsem se setkala s Milenou**

Ilona Ferková (nar. 1956) patří mezi nejuznávanější romské spisovatele v České republice. Její krátké prózy byly publikovány časopisecky (Gendalos, Romano l'il, Romano džaniben), většina z nich pak vyšla ve dvou sbírkách – „Mosarda peske o dživipen“ (Romaňi čhib, Praha 1992) a „Čorde čhave“ (Společenství Romů na Moravě, Brno 1996). Milena Hübschmannová charakterizuje její tvorbu v předmluvě k poslední zmíněné sbírce takto: „...Ilona Ferková přenáší na papír opravdové, typické, charakteristické „divano“ (výraz rumunských kalderašů pro vyprávění ze života, které slouží také jako sociální korektiv komunity; pozn.red.) ze současnosti anebo z nedávné minulosti Romů, poznamenané socialismem a realitou jejich nového domova v Čechách /.../ Ilona neudělala nic jiného, než že začala zapisovat to, o čem se vypráví...“

O pracovním, ale hlavně přátelském vztahu k Mileně Hübschmannové vypráví Ilona Ferková v rozhovoru, který vedli Peter Wagner a pracovnice Muzea romské kultury v Brně, romistky Helena Sadílková a Jana Kramářová.

Rozhovor přepsal a přeložil do češtiny student romistiky Pavel Kubaník.

Anglunestar kamav te phučel, kastar sikhľilan pal o dživipen, kastar sikhľilan sar pes te like-rel, sar te dživel? Ko sas baro manuš andro tu-marro dživipen?

Andro miro dživipen sas baro manuš miro dad. Amen samas le dadeha khere, ta jov amenge vakerlas, sar pes akor dživelas pre Slovensko, so kerlas jov, so sa predžidľila. No a e daj amenge vakerlas tiž pal peskero dživipen. Ta igen čorikanes dživelas e daj miri. O dad aňi kavke na sar e daj. No a me rado šunavas, me igen rado šunavas, sar vakernas. Mange oda avka sas sar paramisi. Me na džanavas, že on čačes kada sa predžidľilan. No a andr'oda t'avelas e baba, e baba vakerlas tiž, vakerlas e baba pal peste, pal o čhave vakerlas. No palis sar somas bareder, ta phiravas andre kada sar phenelas koda gheto, bo odoj man has kamaratki, čhaja, no a odoj bešenas o phure Roma a odoj ňilaje o phure Roma tiž džanas pre dvora. Sas bare lavutara adaj. Bašavenas, bičhavenas peske pre paľenkica, pre lovina, no a kavke avri bešenas, vakernas, pijenas, no a me tiž rado šunavas kada. A miro dad odoj džalas tiž kavka te pobešel, vaj e daj džalas te pobešel. No a me odoj džavas pal o čhaja, ta o čhaja man cirdenas: „Av het, džas het,“ a me na, me rado šunavas, so vakeren.

Pal soste vakernas?

On vakernas ajse pherasa, so pro Slovensko sas, abo kajse... so pes darahas, kajse pal o mule. Oda až darahas te šunel amen, bo peske phenahas: „Čačes? Kavke phirnas o mule?“ No, ta kavka on vakernas. Pal savo-

Na úvod bych se chtěl zeptat, kdo byl pro váš život důležitý? Kdo vám ukázal, jak správně žít, čím se řídit?

Pro můj život byl důležitý můj táta. S tátou jsme byli doma, tak nám vyprávěl, jak se žilo dříve na Slovensku, co dělal, co všechno zažil. A máma nám zase vyprávěla o svém životě. Máma žila v hrozně chudobě. Táta ani ne v takové, jako máma. A já jsem ráda, moc ráda poslouchala to jejich vyprávění. Já to brala jako pohádku. Nevěděla jsem, že to všechno doopravdy prožili. No a do toho přijela babička, babička taky vyprávěla, o sobě, o dětech. Když jsem pak byla starší, tak jsme chodili tam, jak se tomu říká gheto, protože jsem tam měla kamarádky, no a tam bydleli staří Romové a v létě se tam tihle staří Romové scházeli na dvoře. To byli výborní muzikanti. Hráli, posílali si pro pálenku, pro pivo, seděli venku, povídali si, pili, no a to jsem taky ráda poslouchala. A můj táta si tam taky chodil takhle posedět, máma taky. Já jsem tam chodila za holkama, holky do mě hučely: „Pojď už, jdeme pryč,“ a já ne, já jsem ráda poslouchala, co vyprávějí.

O čem si povídali?

Říkali si vtipy, takové ještě ze Slovenska, nebo... takové ty, že jsme se báli, takové o mulech. To jsme se až báli poslouchat, protože jsme si říkali: „Fakt?“, takhle chodili ti mulové. Tak takhle si povídali. O všem. Vyprávěli

reste vakernas. Vakernas paramisa. Paľis imar čino popijenas buter, ta paľis vakernas, savo feder lavutaris. A vječinou kavka, hoj pal o mule vakernas, abo so pes ačhiľa... A koda jekh Rom vakerlas, hoj džalas andal jekh gav andre aver, kada mange pametina, bo daravas, a džalas raťi a mušinda te džal perdal o veš, andr'oka aver gav. Phenel: „A džav tuke, džav a dikhav andre kajsi huščavina ajsi sar jagori, na? A pal mande sas e pipa, me kamľom te zalabarel a na has man švabľiki, no a ta džav a phenav, ča kode jagori, ta džav mange te zalabarel.“ No a džalas ke koja huščavina, dogeľľa odoj a na has odoj nič. Ta phenel: „Ta bud mange zdelas, no, bo popijľom, ta može mange suno džalas.“ Ta džalas durer, no a kavke sas kajsi varesavi jarkica, kamel po koja jarkica te predžal, no a dikhel, pre aver sera kajso varesavo muř, gerekos les has baro, no a pijel pipa, na? „Ta me phenav: ‚Aaa, ta kada mange labarel.‘ Ta vičina: ‚Hěj, počkaj, chcem zapaliť pipu.‘ No prechuťľom kaja jarkica, chudav, no ačhiľa mange o gerekos andro vast.“ A me rado šunavas kajse. Paľis daravas a o dad mange phenel: „Ma dara, oda ča kavke vakeren pes, sa chochaviben.“ Kajse phure Roma džanenas igen mišto te vakerel kajse paramisa. No a me igen rado šunavas kajse paramisa.

Ta kana dikhlľan, hoj na san sar gadžo?

Joj, ta kada amenge imar phenenas ciknovar-bastar. O raklore pre amende vičinenas: „Cikáňata, černý vrata,“, ta imar amen džana-has, hoj sam Roma.

pohádky. Pak se trochu připili, tak se špičkovali, kdo z nich je lepší muzikant. Většinou ale vyprávěli o mulech, nebo o tom, co se kde přihodilo... A to třeba vyprávěl jeden Rom, že šel z jedné vesnice do druhé, to si pamatuju, protože to jsem se bála, šel v noci a musel to do té druhé vesnice vzít přes les. Říká: „Tak ti jdu, jdu a v takové houštině vidím něco jako ohýnek, ne? Měl jsem s sebou fajfku, chtěl jsem si připálit a sirky jsem neměl, tak teda jdu, říkám si, vždyť tam je ohýnek, tak si tam zajdu připálit.“ No a šel k té houštině, došel tam, a tam nic. Povídá: „Tak se mi to asi zdálo, popil jsem, tak se mi možná něco zdálo.“ Tak šel dál, tam byl takový potůček, chtěl ho překročit, no a na druhé straně vidí jakéhosi chlapa, má na sobě dlouhý kabát, no a kouří fajfku. „Tak říkám: ‚Aaa, tak ten mi připálí.‘ Volám: ‚Hěj, počkaj, chcem zapaliť pipu.‘ Tak jsem překročil ten potůček, chytím ho a v ruce mi zůstal jenom kabát.“ Takovéhle jsem ráda poslouchala. Pak jsem se bála a táta mi říkal: „Neboj, to se jen tak povídá, to je všechno vymyšlený.“ Tihle staří Romové uměli takové příběhy skvěle vyprávět. No a já jsem je hrozně ráda poslouchala.

Kdy jste si všimla, že se lišíte od gádžů, že jste jiná?

Jé, tak to nám říkali už od malička. Gádžovští kluci na nás volali: „Cikáňata, černý vrata,“, takže jsme už věděli, že jsme Romové.

A kana ačhilan te gondotinen pal o romipen, vaj pal o romane sokaša?

Džanes, kana me chudlŕom kavka te gondotinenel? Kana me man zgejlŕom la Milenaha. No, keci mange sas? Vaj kajse tranda, šaj mange uřila kavka. Kerlas pes ajso sar festivalos, avle te bařavel o Roma andal aver fori.

Kaj sas, Prahate?

Adaj has, Rokicařate. Ģilavenas he bařave-las odoj e cimbalovka a Ģilavenas mange odoj miro suboris, man has suboris „Amare neni“. La Milena vičinde avke sar te andre porota. A jon Ģilavenas, Ģilavenas, no a palis Ģilavenas mire čhaja, na mire čhaja, ale so pernas ke mande, no a on Ģilavenas jekh Ģil i a la Milenake pes igen zapačinda o lava. No a jon sa Ģilavenas a joj dikhla, hoj me len likerav. Ta avila pař mande a phenel: „Kaja Ģil i, so jon Ģilaven, khatar kala lava?“ A me phenav: „No, me len irindŕom.“ A joj phenel: „Ada kajse čačikane lava. Oda pes varekaske ačhila kada?“ Phenav: „Me džanav, pisindŕom kavkes, hoj,“ *jak se to řekne... aby to mělo smysl, džanes, hoj...*

...te řukar...

...no, hoj te jel řukar, hoj te pasinel pař pes-te. Hoj te jel varesavo d'ejos. Ta joj phenel: „Ale mange pes igen pačisařol. Šaj mange pisines kala lava?“ Phenav: „Akana?“ Phenel: „Jo, akana mange len irin.“ Avke gejlŕam pař aver skamind, no avke me lake pisindŕom len, no a joj phenel: „No ale oda igen řukar, igen

A kdy jste začala přemýřlet o romipen, o romské tradici, zvyčích?

Víš, kdy jsem o tomhle začala přemýřlet? Když jsem se setkala s Milenou. To bylo... No, kolik mi bylo? Takových třicet mi mohlo být. Pořádal se takový festival, řijeli na něj hrát Romové z řiných měst.

To bylo v Praze?

Tady, v Rokycanech. Vystupovala tam cimbálovka a mě tam zpíval můj soubor, měla jsem soubor „Amare neni“. Milenu řizvali do poroty. A tak se zpívalo, zpívalo, no a potom zpívaly moje holky, ne tedy moje, ale co patřily ke mě, zpívaly jednu písničku a Mileně se moc líbil text. No a tak dozpívaly a ona si všimla, že je vedu. Tak ke mě řišla a řiká: „Ta písnička, kterou zpívají, odkud jsou ty slova?“ A já na to: „No ty jsem napsala já.“ A ona: „Ty jsou takový pravdivý. To se někomu řihodilo?“ A já řikám: „Co já vím, napsala jsem to tak, aby,“ jak se to řekne... aby to mělo smysl, víř, aby...

...aby to bylo hezký...

...no, aby to bylo hezký, aby to k sobě pasovalo. Aby to mělo nějaký děj. Tak řiká: „Ale mně se to moc líbí. Můžeř mi ty slova napsat?“ Říkám: „Teď?“ A ona: „Jo, napiř mi je teď.“ Tak jsme řli k druhému stolu, já ři to napsala, ona řiká: „No ale to jsou krásný, moc krásný slova.“ Takhle jsme se my dvě seznámily. Dala

šukar lava.“ No a avke pes amen dujdžeňa skerďom. Diňa mange e adresa takoj, telefonos, a pale diňom lake me miri adresa, phenel: „Te kampela vareso, ta me tuke pisinava, abo tu mange vičín,“ bo man has telefonos a he la has, ta phenel „vičín mange a mange bi pes igen pačisaľolas te bi tu vareso mek napisinehas.“ A phenav: „Joj, kaj,“ phenav, „mena, oda ča kavka, hoj kampľa odi giľi o lava, hoj te na avel furt stejno, ta kerďom aver.“ Ta phenel: „Na, mange pes igen pačisaľola.“ No avke paľis oj avľas asi pal o berš a phenel mange: „Šaj giľaven o romňija ando rozhlasis?“ A me phenav: „Ta sar te na?“ – „Ta me avava aver kurko le gadženca a jon natočinea ando rozhlasis.“ – „Tak mi aven.“ A phenel: „Hin tumen varesavo than?“ Phenav: „Ta džaha kadaj andre škola a phenava, kaj amen te mukhen andre telocvična te giľavel.“ No ta odi kavke kerďa, avle o rozhlasis, o romňija

mi adresu, telefon, já jí dala zase svou adresu, říká: „Když bude něco potřeba, tak ti napíšu, nebo mi zavolej,“ protože já jsem měla telefon a ona taky, tak říká „zavolej mi a mě by se moc líbilo, kdybys ještě něco napsala.“ A já: „Jé, kdepak,“ říkám „já ne, to bylo jenom tak, že bylo potřeba napsat nějaký slova na tu písničku, aby to nebylo pořád stejný, tak jsem napsala jiný.“ A ona říká: „Ne, mě by se to moc líbilo.“ Znovu potom přijela asi tak po roce a říká: „Můžou ženský zpívat v rozhlasu?“ Tak říkám: „Jak by ne?“ – „Tak já přijedu za týden s gádžema a oni vás natočí do rozhlasu.“ – „Tak ať přijedou.“ Říká: „Máte kde zpívat?“ A já na to: „Zajdeme do školy a řeknu jim, aby nás nechali zpívat v tělocvičně.“ Tedy jsme to tak dohodli, přijeli z rozhlasu, ženský začaly zpívat a zpívaly krásně, jí se to moc líbilo...

chudle te giľavel, giľavenas igen ťukares, lake pes igen pačisaľilas.

No a paľis e Milena avkes kerďa, hoj Prahate pes zgeľlam savore, so pisinas – e Elena Lacková, e Tera Fabiánová, e Margita Reiznerová – ča džuvľija samas. Me man odoj lenca skerďom savorenca, me len na džanavas angľal. Akor geľľa avri la Margitake „Kale ruži“, koja poezija. No avke odoj bešahas a vakerahas, a e Milena amenge genda kole „Kale ruži“ a pes mange igen pačisaľila kada. No a joj mange phenel: „No dikhes, sar oda ťukar. Irin vareso a dikheha, hoj ela ťukar tiž.“ A me phenav: „Kaj!“ Phenel: „Ča ma dara, ča ker a bičhav mange.“ No ta me paľis pisinďom koja jekh charňi, oda andre koja parňi (knížka) geľľa avri, „Jekh daj viľikerla ťel čhave a ťel čhave na viľikerna jekha da.“ A kada me pisinavas, irinavas, ta avke mange sas čudno romanes te pisinel. Bo koda sas ča sar giľi, ta koda mange avke na avľa, aľe kada akana te pisinel, e paramisi? Ta rodavas o lava, te na ela gadžikane, te ela romane. Te oda pasinel odoj lava, sa. No avke skerďom, savoro, diňom te genel le čhavage, le romeske. E čhaj mange has bari, ta phenel: „*Jéé, mami, co mi to dáváš číst, já tomu vűbec nerozumim, jak si to psala?*“ Ta phenav mire romeske: „No, ča le, gen, dikh, čí mište.“ Aka-na jov genel a oda avke sas ajsi čudno: „Ooo džži...“, avke, sar te na džanelas te genel. Ta me iľom: „Pregenava a tu ťun, čí mište.“ Ta me leske pregendom a ov phenel: „Ta mište, no, varesavo diliňipen nane, no ta...“ – „Hej, diliňipen, ta oda has pal o džživipen!“ Pal miri

No a potom uspořádala Milena v Praze takové setkání těch, co píšou – Elena Lacková, Tera Fabiánová, Margita Reiznerová – jenom ženy. Já jsem se tam s nima se všema potkala, předtím jsem je neznala. Tehdy vyšly Margitě „Kale ruži“, ta poezie. Tak jsme tam seděly, povídaly si a Milena nám přečtla ty „Kale ruži“ a mě se to moc líbilo. Říká mi: „Tak vidíš, jak je to krásný. Napiš něco a uvidíš, že to bude taky krásný.“ A já říkám: „Kdeže!“ A ona: „Neměj strach, prostě se do toho pusť a pošli mi to.“ Já jsem potom napsala jednu krátkou, ta vyšla v té bílé (knížce), „Jedna matka vychová stovku dětí a sto dětí se nepostarají o jedinou matku.“ Psala jsem ji a přišlo mi to takové divné psát romsky. Tamto byla jenom písnička, to mi ani tak nepřišlo, ale teď najednou psát povídku? Tak jsem hledala slova, aby nebyla gadžovská, ale romská. Aby do toho ta slova dobře seděla. Tak jsem to všechno dodělala a dala jsem to přečíst dětem a manželovi. Holka už byla velká, říká: „Jéé, mami, co mi to dáváš číst, já tomu vűbec nerozumím, jak si to psala?“ Tak říkám manželovi: „Vem si to, přečti si to a mrkni se, jestli je to správně.“ Tak on čte, ale tak divně: „Ooo džži...“, takhle, jako by neuměl číst. Tak jsem to vzala: „Já to přečtu a ty poslouchej, jestli je to dobře.“ Přečtla jsem ji a on říká: „Tak dobrý, no, nějaká blbost tam není, tak...“ – „Já ti dám blbost, vždyť to bylo ze života!“ To bylo o mojí mámě. Tak říkám: „No není to pravda? Nevychovali nás máma s tátou všechny? A vidíš, že se děti k rodičům nechovají tak, jako se máma chovala k nim.“ Tak jsem to po-

daj oda has. Ta phenav: „Ta nane čačo? Ta na avri bararda amen e daj o dad savoren? A dikhes, hoj o čhave nane kavkes ke daj ko dad, sar e daj has ke lende.“ No avke bičhadom la Milenake, e Milena phenel: „Joj, igen, igen šukar, dikhes, sar oda džal, te kames?“ E Milena kerda palis ajso sar aver vorkšopos, oda sas imar baro, varekaj paš o Libercis oda sas. Odoj samas imar calo banda, o Rusenko, o Cinas, o Demeter, e Margita...

He o Andrej Giňa odoj sas?

Na, ov odoj na has. No a imar amenge e Milena phenlas sar kamlas te pisinel, sar so. Me lake bičhavavas charne (paramisa), ta joj phenel: „Akana d'indardeder pisin.“ Ta imar keravas kajse d'indardeder. No a jon imar džanenas te pisinel, jon imar has spisovatela savore, ča me mek nič. No mek na džanavas kavke sar jon, na? No, avke palis odoj kerdom ajse duj, no avlom khere a dokerdom, bičhadom lake, no a joj kada vidiňa mange, la Margitake...

Kada sas andr'oda nakladatestvo „Romaňi čhib“? ...

No no no. Oda pal koda vorkšopos, so samas, tak sakoneske vigejla palis e knížka. Imar kodoj pes la Milenaha avke sar buter skerdom. No a oda has kajsi miri Madona! Joj man džanelas te cirdel, avkes, hoj mange phenelas vareso a imar me somas ajsi, joj man delas ajsi energija, ajso sar zor, sa man delas joj. Phenel: „Ker, ma dara, ča kavkes sar vakeres mange, kavke napisin, ma mišlin pre aver veci.

slala Mileně, Milena říká: „To je moc, moc krásný, vidíš, jak to jde, když se chce?“ Milena potom uspořádala takový druhý workshop, ten byl už velký, bylo to někde u Liberce. Tam jsme byli už všichni, Rusenko, Cina, Demeter, Margita...

Byl tam i Andrej Giňa?

Ten tam nebyl. A to už nám Milena říkala jak psát, co a jak. Já jsem jí třeba posílala krátké (povídky), tak říká: „Teď piš delší.“ Tak už jsem psala takové delší. No a oni už všichni uměli psát, to už byl samý spisovatel, jenom já ještě nic. Ještě jsem to neuměla jako oni, ne? Potom jsem tam napsala takové dvě, přijela jsem domů, dodělala jsem je, poslala je Mileně, no a ona to vydala mě, Margitě...

To bylo v nakladatelství „Romaňi čhib“?

No no no. Po tom workshopu, na kterém jsme byli, vyšla každému knížka. Tam jsem se už s Milenou seznámila víc. No, to byla taková moje... já nevím... to byla taková moje Madona! Ona mě uměla nadchnout, něco povídala a já už byla taková, dávala mi energii, sílu, všechno. Řekla: „Pusť se do toho, neboj se, prostě tak, jak mi to vyprávíš, tak to napiš, na nic jiného nemysli. Jak vyprávíš, tak i piš.“

Kavke sar vakeres, kavke he pisin.“ A phenav: „Joj, ta kavke sar vakerav te pisinava...“ Phenel: „No so, avke, ma dara!“ Ta phenav: „Ta mište. Ta akana me tuke pisinkerava pal o trastune benga.“ A joj phenel: „A!e kerla baren, dindardeder.“ Andro Rakousko has festivalos romano, ta phenda, hoj la odoj bičhaveha. Ta me la napisindom, no joj bičhada la odoj. No a odoj pes lenge igen pačisa!i!a, igen, hoj amen odoj vičinde. Avke gejlá – Milena, me he e čhaj miri.

A kana sas ande savo berš?

La čhake, šestnáct roků lake sas. Adad'ives lake třicet. Asi kavke varesar. I!a e Milena motoris, gejlám motoriha. Ta man cho!i pal late, na? Phenav: „Joj, Milen, terđuv, mange kampil te pijel cigaret!i.“ Phenel: „Naš!i terđuvav.“ – „Ta thovav o šero avri a me pijava cigaret!i.“ A joj phenel: „Joj, tu kale cigaretlenca, dobře, terđuvava tuke.“ Ta joj terđol motorija. Phenel: „No dža sigo!“ Ta kavka mange terđi!a vaj duj abo trival a me sigo pijavas o cigaret!i. No t'avilam odoj. Joj, ke lake has mištes pro jilo, hoj amen peske vikikidle, le Romen pal o Čechi. Odoj has but Roma, andal o but thema. A peske vikidle amen. Avke sar laha vikheldom avri kalaha, pal o „Trastune benga“. Phenel: „Oda nane miri, koja tiri pocta.“ No a me phenav: „Oda nane miri, to na, oda tu, tu...“ Phenel: „Na, oda perel tuke.“ No a tak samas odoj, andre Vidňa, na? Oda calo d'ives sas amen kada, hoj amen avka sar vistupinahas – me genavas, kotororo gendom romanes a odarig andal

A já: „Jé, to jako mám psát tak, jak mluvím...“ Říká: „No co, takhle, neboj!“ Tak říkám: „Dobře. Tak teď ti napíšu o železných ďáblech.“ A ona: „Ale napíšeš to delší!“ V Rakousku byl takový romský festival, tak řekla, že ji tam pošle. Tak jsem ji napsala a ona ji tam poslala. No a jím se moc líbila, tak moc, že nás tam pozvali. Jeli jsme Milena, já a moje dcera.

V kolikátém to bylo roce?

Dceři bylo šestnáct. Dnes je jí třicet. Takže tak nějak. Milena vzala auto a jeli jsme. Já jsem na ni byla našťvaná, ne? Říkám: „Joj, Milen, zastav, potřebuju si zapálit.“ A ona: „Nemůžu zastavit.“ – „Tak já vystrčím hlavu a zapálím si.“ A ona: „Jéžiš, ty pořád s těma cigaretama! Dobře, já ti zastavím.“ Tak zastavila: „Tak šup, rychle!“ Takhle mi dvakrát třikrát zastavila a já jsem si rychle zakouřila. Tak jsme tam přijely. Hrozně ji hrálo u srdce, že si vybrali nás, Romy z Česka. Tam byla spousta Romů, z mnoha zemí. A vybrali si nás. A já to s tou o „Železných ďáblech“ vyhrála. Říká: „To není moje pocta, to je tvoje.“ A já zase: „To není moje, to ty...“ A ona: „Ne, to patří tobě.“ No a byli jsme v té Vídni, ne? Celý den jsme měli vystoupení – já jsem četla, přečetla jsem kousek romsky a herečka odtamtud z divadla četla německy. A to bylo celý den, pak jsme ještě šli do takové kavárničky a tam jsme dál povídali a povídali, Milena musela mluvit německy, anglicky, tlumočila mě to, tak byla

o d'ivadlos herečka genlas němci-ka. No a calo d'ives samas, mek gejlám andre kajsi sar ka-varníca a kodoj mek vakernas a vakernas, akana e Milena mušindá te vakerel sa němci-ka, angličika, kana mange tlumočinlas, ta igen unavimen has. No a aver d'ives akana džas andro Innsbrukos, džahas mašinaha. A has amenca odoj e Magda, he o Slepčik, o Aču. Ta samas e Magda, o Ačus, e čhaj miri, e Milena he me. No akana oda has dur te džal la mašinaha. A kavke bešahas andro kupičkos a vakerahas, na? No a e Milena phenel: „Ma rušen, aľe me džav andre aver kupičkos, džav mange čino te sovel, bo me som igen igen strapimen.“ Ta phenav: „Dža, dža, dža, no, dža peske te posovel.“ No amen kavka vake-rahás, mek vakerahas, no akana e Magda zasuta, o Ačo zasuta, e čhaj zasuta a me ačhi-ľom. Ta phenav: „Jaj, ta so bi keravas kadaj.“

hrozně unavená. A na druhý den jedeme vlakem do Innsbrucku. Byla tam s námi i Magda a Slepčik, Ačo. Takže jsme tam byli Magda, Ačo, moje dcera, Milena a já. A vlakem to byla dlouhá cesta. Seděli jsme takhle v kupé a povídali si. No a Milena říká: „Nezlobte se, ale já jdu do jiného kupé, jdu se trochu prospat, protože jsem hrozně hrozně unavená.“ Tak říkám: „Jen jdi, jdi si schrupnout.“ No a my jsme si povídali a povídali, no a teď Magda usnula, Ačo usnul, dcera usnula a já zůstala vzhůru. Tak říkám: „Jéjda, no co bych tady dělala.“ No a jdu za Milenou a Milena spí taky. Otevřela jsem, jdu dovnitř, ne, sednu si a říkám jí: „Spíš?“ A ona: „Nuu. Mmm, mmm.“ A já říkám: „Jé, nespi!“ A ona: „A co mi budeš vyprávět?“ Tak já: „Budu ti vyprávět o tom, jak jsem se narodila.“ Tak se v tu ránu probírala a byla čerstvá, říká: „Počkej,“ jakože

No a džav pal e Milena a e Milena tiž sovel. Phundraďom o kupičkos, džav andre, na, akana bešav kavke a phenav lake: „Soves?“ Akana joj: „Nuu. Mmm, mmm.“ A me phenav: „Joj, ma sov!“ A joj phenel: „A so mange vakereha?“ Ta phenav: „Ta me tuke vakerava, sar me ul'ilom.“ Ta avke pes prekerďa a has čerstvo, ta phenel: „Užar,“ *jakože kazeta*, na? Phenel: „No a vaker! Aaa, dikhes? No vaker!“ No tak chudav te vakerel, mire kršćini, na, vakerav, vakerav, vakerav. Koja unava, koda sa latar pejľa tele, na, šunel, šunel, šunel, šunel. No akana he joj asalas odoj a me asavas fest, na? A jon užile, avila e Magda: „Tak so tumen adaj asan?“ A e Milena phenel: „Magdo, av, beš a šun. Bo kada, so mange vakerel e Ilona, ta mange avke dičhol, hoj joj has imar bari pre peskri boňa. Joj avke vakerelas, sar kodoj akana pale ulahas.“ E Magda phenel: „Ta keci tuke has?“ Ta phenav: „Ta me na džanav keci, kajsi čhon?“ – „Tak tuke has čhon a tu kavka vakeres?“ A e Milena phenel: „No oda kajso zajimavo, mange avke čačes dičhol, hoj joj odoj akana kavke bešelasa sar šunel, ta mange vakerel.“ A e Magda: „Ta sar džanes?“ Phenav: „Šun. Ta miri boňa sas igen bari boňa,“ phenav, „a te hin vareso fejs baro, ta pes pal oda furt vakerel, na? No ta me kada šundom kajse može dešvar abo bišvar abo na džanav kecivar kada šundom.“ No a pes lake pačinda kada, so lake vakeravas. No a palis avle savore: „A so tumen kade, amen mukhlán kodoj, tumen džan te odpočivinel, te sovel a tumen peske kade keren pherasa.“ Tak andal kada kupičkos andre aver. Tak bešahas,

kazeta, ne? Říká: „No a mluv! Aaa, vidíš? No povídej!“ Tak začnu o mých křtinách, ne, povídám, povídám, povídám. Ta únava, to všechno z ní spadlo, ne, poslouchá, poslouchá, poslouchá, poslouchá. No a teď se smála ona a já se taky pořádně řehtala, ne? Oni se vzbudili, přišla Magda: „Tak co vy se tady smějete?“ A Milena povídá: „Magdo, pojď, sedni si a poslouchej. Protože to, co mi Ilona vypráví, to mi přijde, jakoby už na svých křtinách byla ohromná. Ona to vyprávěla tak, jakoby tam zrovna byla.“ A Magda říká: „A kolik ti bylo?“ Tak říkám: „No já nevím kolik, tak měsíc?“ – „Tak tobě byl měsíc a ty takhle vyprávíš?“ A Milena: „No, to je zajímavý, mě to připadá, jakoby tam teď seděla a jak to slyší, tak mi to vypráví.“ A Magda: „Tak jaktože to víš?“ Povídám: „Poslouchej. Moje křtiny, ty byly velký,“ povídám „a když je něco moc významného, no tak se o tom pořád vypráví, ne? Takže já jsem o tom slyšela aspoň desetkrát dvacetkrát nebo kolikrát.“ Jí se moc líbilo, co jsem vyprávěla. A potom přišli všichni: „A co vy tady, nás jste tam nechaly, vy si jdete odpočívát, spát a přitom tady máte zábavu.“ Takže z jednoho kupěčka do druhého. Tak jsme seděli až do toho Innsbrucku a bylo dobře. A Milena mi povídá: „Ty moc dobře víš jak na mě. Ty o něčem začneš a už víš, že mě to bude zajímat.“

imar avlam kode andre koda Innsbruck, no, has mište. A e Milena mange: „Tu džanes, tu mindig džanes, sar man te chudel. Tu chudes vareso a tu imar džanes, hoj man imar kada zajiminla.“

Kana dikhlán la Milena peršovar? Andre oda festivalis, sar sas?

Oplně popersširas la dikhlóm, kana muľa miro dad. O Andrejis, kada o bačis miro, la andá pro pohrebos. Ale mek na vakerďam nič, ča la dikhlóm.

So šundan pal e Milena?

Ta oda vakernas kavke, hoj hiňi dochtorka, hoj džanel romanés te vakerel. Ča kada džanas. No a palis až pre kada festivalos, kana pes lake pačisaľila koja giľi. Akorestar imar kavke furt. Ta dikhlám pre koda jekh vorkšopos, palis sas aver, no a palis pisinlas nebo telegramos mange bičhavlas – pisin, kampil mange, andre kada, andre kada, te bičhavel, pal soste... Ta me ča pisinavas, kavke oda bičhavavas lake. No palis imar džavas ke late, ke Praha, tiž kavke te pobešel džavas, vakerahas calo dıves, no palis avavas khere. Abo oj avelas ke mande.

Ta pal soste vakernas tumen?

Amen? Joj, amen vakerahas savoro, sa prekidahas. Pal o dživipen, pal e čhib, paramisa, sar dživen o Roma, sar dživenas akor, či man hin neve paramisa, sar dživav akana, sar e fameľija, kavke... Amen imar ajse sar pheňa samas. Me lake igen sa paťavas a joj mange sa

Kdy jste viděla Milenu poprvé? Na tom festivalu?

Úplně poprvé jsem ji viděla, když umřel můj otec. Andrej, můj strýc, ji přivedl na pohřeb. Ale ještě jsme spolu nemluvili, jenom jsem ji tam viděla.

Co jste o Mileně slyšela?

Říkali, že je dochtorka, že umí mluvit romsky. Věděla jsem jenom tohle. A potom až na tom festivalu, když se jí zalíbila ta písnička. Od té doby jsme se vídaly pravidelně – na tom workshopu, potom byl další, no a potom mi psala nebo poslala telegram – napiš, potřebuju, do toho, do tamtoho, poslat, o čem... Takže já jen psala a posílala. Pak už jsem jezdila i za ní do Prahy, posedět, celý den jsme povídaly a potom jsem se vracela domů. Nebo přijela ona za mnou.

O čem jste si povídaly?

My? Jéjda, my jsme si povídaly o všem, všechno jsme probraly. O životě, o jazyku, pohádky, jak Romové žijí, jak žili dřív, jestli mám nové povídky, jak zrovna žiju, co rodina, takové věci... My už byly jako sestry. Já jsem jí ve všem důvěřovala a ona zas mě. Nelhaly

| Ilona Ferková, únor 2006
| foto Jana Kramářová |

paťalas. Peske na chochavahas nič. Me la strašne rado dikhavas, he mire čhaja la rado dikhenas. A miro rom tiž, sar phenavas, hoj e Milena man vičinel abo kajso vareso – ta kaj, ta dža. Na phenlas mange nigda nič – ta dža, dža.

*Ta phirelas korkori, vaj avelas Pepikoha vaj Terezaha, vaj varesave kamaratenca vaj studen-
tenca?*

Peršo avelas korkori, abo mange pisinlas, hoj te avav, hoj džaha kodoj nebo kodoj džaha varekaj. Abo sar la has kajso reporteris abo vareso, tak imar leha avelas pal mande, no a imar so phenavas leske, imar he lake. Ta mušinas oda romanes te vakerel, hoj peske te natočinel sa. Ta bija lake me na kerđomas nič. Bije Milena. Kajso vareso, so pes te pisin-
nel, ta bija lake me na kerđom nič. Has amen maškar amende igen lačo vztahos.

jsme si. Měla jsem ji strašně ráda, i moje dce-
ry ji měly rády. A můj manžel taky, když jsem
řekla, že mi volá Milena – co by ne, jen jdi.
Nikdy nic nenamítal – jen jdi.

*Chodila sama, nebo přijela s Pepíkem, s Terezou
nebo s nějakými kamarády, studenty?*

Nejdříve jezdila sama, nebo mi napsala, abych
přijela, že někam pojedeme. Nebo když u ní
byl nějaký reportér nebo něco takového, to
s ním hned vyrazila za mnou, no a co jsem
povídala jemu, tak i jí. Musela jsem to vyprá-
vět romsky, aby si to všechno natočila. Bez ní
bych nic neudělala. Bez Mileny. Nic, co se
týče psaní. Měly jsme mezi sebou moc pěkný
vztah.

Ta vakerlas the pal peste? Pal e fameliĵa vaj pal o Pepikos?

E Milena? Na, kajso na vakerlas man. Vakerlas pal o čhave, pal e Terezka...

Kana chudĵan te džal andre Anglija, taj so phendas kodoleske, hoj džan?

Joj, me lake na phendom. Me lake na kamas te phenel, bo džanavas, hoj lake ela namištes. Me lake na phendom a phenav, sar avava odoj, ta lake zavičinava. No a tak avke sar odoj avlom, ta na has mek man časos pre kajse veci, no a'e palis imar, sar kamavas te zavičinel lake, ta oda Prahate aver čisli kerde, džanes? Kerde aver čisli, no a kada čislos avke sar mange – nič, phen, nič. Ta phenav – abo la nane telefonos, abo me na džanav so. Ta imar pre lake Prahate na dovičindom.

A so phendas, kana gejlās e Margita andre Belgija?

Amen pal kada aňi na vakerahas, sar gejlā e Margita andre Belgija. Džanavas, hoj gejlā andre Belgija, phenlas mange, hoj gejlā caľi familĵa. Kavkes na rozkidahas.

Pharo sas lake?

Pharo lake sas, hoj gejlā het. No a'e mange oj priphenlas: „Na hoj džaha tu tiž varekaj!“ Phenav: „Ta kaj, me na džava űikaj.“ Has lake pharo, a'e na rozkidahas, na džanahas, soske gejlā het.

So diňan jekh avrake?

E Milena mange diňa igen but, e Milena mange diňa zor, energija, sikhada mange miri

Mluvila i o sobě? O rodině nebo o Pepíkovi?

Milena? Ne, to mi neříkala. Mluvila o dětech, o Terezce...

Když jste se rozhodla jet do Anglie, co na to říkala?

Já jí to neřekla (*smích*). Já jsem jí to nechtěla říct, protože jsem věděla, že bude nešťastná. Neřekla jsem jí to a povídám si, že až tam dorazím, tak jí zavolám. No a když jsem tam přijela, tak jsem na takové věci ještě neměla čas a potom, když jsem už chtěla zavolat, tak zrovna v Praze změnili čísla, víš? Změnili čísla a tamto číslo – nic, hluché. Tak říkám – buď nemá telefon, nebo já nevím co... Tak jsem se jí už do Prahy nedovolala.

A co tomu řekla, když Margita odjela do Belgie?

My jsme o tom Margitině odjezdu ani nemluvíly. Věděla jsem, že odjela do Belgie, říkala mi, že odjela celá rodina. Moc jsme to nerozebíraly.

Bylo jí smutno?

Bylo jí líto, že odjela. No ale mě zaříkala: „Ne abys taky někam odjela!“ Říkám: „Kdeže, já nikam nepojedu.“ Bylo jí to líto, ale nerozebíraly jsme to, nevěděly jsme, proč odjela.

Co jste dala jedna druhé?

Milena mi dala hrozně moc, dala mi sílu, energii, naučila mě můj jazyk. Můj vlastní ja-

čhib. Miri čhib mange joj sikhada! Hoj peske la te likerav, džanes, sar tut te ceñinel... Mange sas miri čhib avke sar normalno a joj furt phenlas, hoj savi oda šukar čhib: „Dikh, o lava, save šukar lava hin romane.“ Igen but man kaleha vazdla. A me lake vaš kada igen but palikerav. The palikerava lake niš te dživava, bo joj man diňa igen but.

Ta jekh vjeca – so gondolinen, hoj šaj keras amen o studenti te džal dureder lakeri buči?

Jaj, kada igen mište, hoj te tumen džana lakre dromeħa, lakri buči kerna, so joj tumenge sikhavlas, so joj tumenge phenlas. A tumende hin kada andro jilo, hoj kamen te kerel. Tumen san gadže a tumen keren kada romanes savoro, ta me kavke duminav, hoj amari čhib na merla niĝda, hoj džala mindig dureder, dureder... A oda lakri buči kada sa, kaj tumen andre kada scirdla a joj tumenge sikhadaš, hoj rado te dikhen kaja čhib.

Ta so kampil najbuter? So kampil te kerel?

Nekbuter – kada, so tumen keren, oda igen lači vec a kampil but, kaj o Roma te šunen, so pes kerda, so pes kerel, kaj o Roma te genen. A me duminav, kaj o Roma akana but genen kale časopisi, novini, knižki. No a me kavke duminav, kampil te kerel kada Romano džaniben, kada igen lači vec, te genen o Roma, o čhave o čhaja. Kaj te genen kajse paramisa, kaj te džanen, sar has o dživipen, savo has, savo hin. A tumen keren lači buči, kaj keren andre kada Muzeum a the kodoj reprezentinen kada savoro. A na phiren odoj ča

zyk! Abych si ho vážila, jak si vážit sebe... Já jsem nebrala svůj jazyk jako něco zvláštního a ona pořád říkala, jaký je to krásný jazyk: „Podívej, ta slova, jáká jsou krásná ta romská slova.“ Moc mě tím povzbudila. A já jí za to moc děkuju. Budu jí děkovat do konce života, protože mi dala hrozně moc.

A ještě jedna věc – co podle vás můžeme dělat my studenti pro to, aby se v její práci pokračovalo?

Je moc dobře, když půjdete její cestou, budete pokračovat v její práci, v tom, co vás naučila, co vám říkala. A vy to máte v srdci, chcete to dělat. Jste gádžové a děláte to všechno romsky, proto si myslím, že náš jazyk nikdy nezemře, že tady bude dál a dál... A to je všechno její zásluha, že vás pro to nadchla a naučila vás lásce k tomu jazyku.

Co je nejdůležitější udělat?

Nejdůležitější – to, co děláte, to je moc dobrá věc, je důležité, aby se Romové doslechli, co se udělalo, co se děje, aby Romové četli. A já si myslím, že dnes Romové hodně čtou noviny, časopisy, knižky. Myslím, že je potřeba vydávat Romano džaniben, to je moc dobrá věc, aby Romové, kluci a holky, četli. Aby četli ty příběhy, aby věděli, jaký býval život a jaký je dnes. A vy děláte potřebnou práci v tom Muzeu, kde to všechno taky reprezentujete. A nechodí tam jen Romové, ale i gádžové! Já vám řeknu jednu příhodu. Když vyšla ta kniž-

Mila Milena!

Děkuji Ti za pohled i za vzbuzení se povídky. Teď ti posílám dvě
směs se Ti budou líbit. Krvoha piše románské v čestiac je ^{románské} krásné
čtení asi i/ kapitál možná i víc. Ty příběhy piše taky. Já te budu
mít napsané tak ti to posílám. Napiš co je nového sdílel.

Romani Čib. Pozdravuji Margitu něco se mrazí, že jsem nemohla
na te školou vyrazit. Moc tě pozdravuji přeji Ti hodně zdraví.

Premiá mi to psaní piše za velice Starém stroji ešte pučenja.

Psi mužeš něco udělat pro Veru Bileu je velice nešťastná

Ahoj ilena

| Dopis Mileně Hübschmannové | MRK, písemná pozůstalost M. Hübschmannové |

Roma, ale he gadže! Bo me tumenge phenava jekh. Kana gejlá avri kaja knížka, me diňom te genel mira ředitelkake andre školka, joj genda a joj mange phendás, hoj...hoj džanelas le Romen ča kavkes, hoj na phiren andre buťa, hoj o čhave avri, hoj pijen, hoj bavi-nen kaja... Mange phendá: „*Já jsem neznala tu druhou stranu, až teď, když jsem si přečetla tvoji knihu, tak znám i druhou stranu, to je tam všechno – bolest, láska – všechno tam je. Život, jak jste žili, jak žijete, já jsem si to nikdy nedovedla představit, až jsem si přečetla. Takže jsem pochopila i tu druhou stranu, že vy se taky bavíte jinak, že vy žijete jinak.*“ Hoj sam tiž manuša, hoj na sam džviri, džanes? Ta me kavke duminav, hoj kana o gadže tiž kavke dodžana kija a genena, ta tiž lenge vareso phenla.

ka, dala jsem ji přečíst své ředitelce ve školce, přečetla si ji a řekla mi, že...že znala Romy jenom tak, že jsou to ti, co nechodí do práce, děti se jim potulují venku, že pijou, hrajou... Řekla mi: „Já jsem neznala tu druhou stranu, až teď, když jsem si přečetla tvoji knihu, tak znám i druhou stranu, to je tam všechno – bolest, láska – všechno tam je. Život, jak jste žili, jak žijete, já jsem si to nikdy nedovedla představit, až jsem si to přečetla. Takže jsem pochopila i tu druhou stranu, že vy se taky bavíte jinak, že vy žijete jinak.“ Že jsme taky lidi, že nejsme zvířata, víš? Takže si myslím, že když se k tomu gádžové dostanou a přečtou si o tom, tak jim to taky něco řekne.

— La Milenake — Mileně

Amari sal amari,
sar šunas andre odi giľi romaňi.

Drom dromestar, so tu prephirdal,
gav gavestar,
paramisi, vod'i manušeskeri
andro jilo tu peske garudal.

Žaľaha genas tire lava romane,
bari ke amende dukh.
Lakero esas: „Ča romaňi čhib
ma omuk.“

Sikhľariben: paťiv ke avreste,
so tu berša sikhavehas,
ke tuke amen vaš savoro
savoreha paľikeras.

Naše jsi, stále naše,
jak zní to v písni cikánské.

Ty všechny cesty, co jsi prochodila,
ode vsi ke vsi, a všude jsi byla,
jak pohádku a duši lidskou
jsi ve svém srdci zabydlila.

S bolestí čteme prostá tvoje slova:
Na romskou řeč nezapomeň
– opakuji znovu.

Léta jsi učila – být čestným člověkem.
K tobě my všichni vzhlížíme s povděkem.

(říjen 2005)

— Amen džanas pal soste te vakerel

— My si máme o čem povídat

Rozhovor se spisovatelkou Agnesou Horváthovou natočili 8. ledna 2006 Peter a Margita Wagnerovi v rodinném kruhu na přechodném bydlišti na pražském Spořilově. Nahrávku přepsal Michal Miko, rozhovor přeložil Peter Wagner.

? Sar pes prindžardan la Milenaha?

Amen duj džena pes arakhľam, me na džanav, či ko Rusenko¹. He, ko Rusenko, ko Ladus. Ko Ladus andro kher odoj pes arakhľam.

? Naj phen mange akánik, mır kezďindal, taj ko phendas te skiris e romane paramiča vaj e básně, či žanav sar te phenav románes, e d'ja kecave, taj ko andas tuke pi goud'i te skiris?

Kada mange sas mek pre god'i paš o komunisti. Sdžahas pes, vakerahas e Margita, me the e Hulka a e Helena. Kala savore bešahas the vakerahas the vakerahas, so pes ačhila. A me phenav: Pisinaha a thovaha kniška. No a sar avila kodi demokracija, ta pale ke koda avilam. A oj phendas, e Margita: Čhaje, pisinaha, sem furt phenahas hoj pisinaha, thovaha kniška. Joj perši chudňa a pašis me chudňom te pisinel, perši kole basnički, kajse verše, o lava no a pašis chudňom te pisinel kodi kniška.

? Jak jste se poznaly s Milenou?

My jsme se poznaly, možná u Rusenka. Jo, u Rusenka, u Ládi v bytě jsme se seznámily.

? A proč jsi začala psát romské povídky či básně, kdo tě k tomu vedl, kdo tě přivedl na tu myšlenku?

To bylo ve mně už za komunistů. Scházely jsme se a povídaly spolu, Margita, já, Hulka a Helena. Všechny jsme seděly spolu a povídaly jsme si, co se děje. Řekla jsem si: Napíšeme to a sestavíme knížku. Když pak přišla revoluce, jsme se k tomu vrátily. Margita řekla: Holky, budeme psát, pořád jsme si přece říkaly, že budeme psát a vydávat knížky. Nejdřív začala ona, a pak jsem začala psát i já, napřed básničky, verše, rčení, a potom jsem začala psát knihu.

¹ Ladislav Rusenko byl bratranec Agnesy Horváthové. Zemřel v belgickém exilu krátce po rozhovoru.

? Taj e Milena žutindas tu variso vaj niči?

Protože me te pisinav, ta pisinava. Kavka sar vakerav, avka pisinav. Sikhadom lake a oj mange phendas: „No mištes pisindal, šukares, sa lačhes, aľe me mušinav te thovel kavka, kaj o gadže oleske te achalon.“ Me lake phenavas: „Keren tumen, sar tumen džanen.“ Paľis joj mek vičinelas: „Šaj kerav, Agnes, kavka?“ a me lake phenavas: „Keren sar kamen, ča mi jel mištes.“ Ta joj mange thovelas kavke sar kempel te jel, genelas, prekerlas mange, no a paľis thovelas andre čechiko čhib, takže jepaš hin romanes a jepaš čechika. Joj mange pomožindas but, našti phenav.

Po perširas oda has kavkes. O Ščukas kerlas kola kniški andre peršo trieda a kamelas kodoj kola romane basnički, sar le Čechen hin: jedno, dvě jablka. Kajso sar slabikaris. Tak kampenas leske kola basnički. Pisinahas a diňam la Milenake. Na džanav či thode, bo koda slabikaris mek na gendom aňi na dikhlom les. Kodoj thovenas a andro novinki thovelas e Milena. A furt mange vičinelas: „Pisin, pisin, pisin, mište pisines, ta pisin!“.

Paľis kerahas koda romano kaľendaris. Aľe oda samas imar andre Belgija. Kodoj amenge pisinda e Milena, oda majindom te kerel me, o Frantas the e Margita, amen trin džene. Na džanav sar dopejľa, bo samas andre Belgia.

? Savi sas e Milena?

E Milena – no nekfeder, so džanav le gadžendar. Me aňi našti phenav, hoj joj sas gadži, oj ča dičholas sar gadži, oj sas opravdu sar romaňi Romňi, romane jileha. He šaj manuš

? Milena Vám při tom pomáhala?

Když se pustím do psaní, píšu. Píšu, jak mluvím. Ukázala jsem jí to, načež řekla: „Dobře píšeš, krásně, perfektně, ale musím to upravit tak, aby tomu gádžové rozuměli.“ Odpověděla jsem jí: „Dělejte to, jak umíte.“

Později mi zavolala: „Agneso, můžu to upravit takto?“. Řekla jsem jí: „Dělejte, jak chcete vy, hlavně aby to bylo dobré.“ Ona mi to tedy upravila podle potřeby, četla a redigovala to, a potom to přeložila do češtiny, takže polovina je romská a polovina česká. Ona mi hodně pomáhala.

Poprvé to bylo takto: Emil Ščuka připravoval knihu do první třídy a chtěl do toho dát i básně, jaké je mají Češi – jedno, dvě jablka – takový slabikář. K tomu potřebovali rčení. Sepsal jsem nějaké a dala Mileně. Nevím, jestli pak vyšly, protože slabikář jsem nečetla ani neviděla. Tam, ale i do novin a časopisů dávala Milena básničky. A pořád mě vyzývala: „Piš, piš, piš, piš, ty píšeš dobře, tak jen piš!“ Potom jsme zpracovali romský kalendář, ale tehdy jsem byla už v Belgii. Psala nám do Belgie, měli jsme to dělat ve třech spolu s Frantou a Margitou. Nevím, jak dopadl, protože jsme byli v Belgii.

? Jaká byla Milena?

Tak Milena je nejlepší gádžovka, kterou znám. Ani nemohu tvrdit, že byla gádžovka, jenom tak vypadala, byla opravdu jako romská Romka, měla romské srdce. Dalo by se

phenel, hoj sas romaňi, oda o manuš laha šaj vakerlas pal soste kamelas. Ča jekh veca, pre soste pes našti dovakerahas, bo oj furt phenelas, kaj amen sam andal e Indija.

Khatar sam, na džanas. Vaš oda kodoj pinav, hoj na džanav khatar avilom, khatar me som, bo amen na džanas, khatar sam. Stoprocentně ňiko našti phenel, kaj amen sam andal e Indija. Hin amen kola lavora, kajse, kola jekhetane, o nakh, jakha, bala the kajse veci. Aľe ňiko stoprocentně na phenla, hoj kala Roma hine adarik, našti. ňiko na džanel, kaj amari phuv.

Aľe mištes, adaj vakerahas pal kada, savi has e Milena manušni. Me phenav, hoj joj sas nekfeder manušni, so me andro miro dživipen dikhľom a šundom. Oda nekfeder manušni sas joj. Či sas romaňi, či sas gadži, ale nekhfeder manušni pro svetos – *něco podobnýho jako Matka Tereza*. Lačhejileskeri, la kamelas sako, sar čhavore, ta phure, sako la rado dikhelas. Manušeske kavka ňigda na phendaš špatno lav.

Oj furt phučelas: „Džanes kada abo dikhľal kada?“ A me lake phenavas: „Ha, kada me mange pametinav.“ But dživelas maškar o Roma a džalas maškar kajse Roma, že me na džanav či varesavi džuvľi bi džalas ke kajse Roma, sar phenelas. Hoj rikonen chanas, darekana grajen. Takže joj sar vakerlas, ta me ča pre late dikhavas.

Varekana avelas mek ke ma jekha gadžaha. Amen vakerahas romanes a me phenav: „Oda na mištes, joj bešel a na ačalol ňič so amen vakeras.“ Aľe joj phenel: „Oda jekh, joj

řićt, že byla romská, vždyť se s ní dalo povídat o čemkoli. Jenom v jednom jsme se nikdy neshodly, protože ona pořád tvrdila, že pocházíme z Indie.

Nevíme, odkud pocházíme. Proto tam i píšu, že neznám svůj původ, odkud jsem, protože nevíme, odkud pocházíme. Nikdo nedokáže stoprocentně dokázat, že jsme z Indie. Máme společná slovíčka jako „nakh“, „jakha“, „bala“ a podobně. Ale nikdo to nedovede stoprocentně tvrdit, nikdo neví, kde je naše země.

Ale my jsme se bavili o tom, jaký člověk Milena byla. Podle mě byla nejlepší člověk, kterého jsem v životě viděla a slyšela. Jestli byla Romka nebo gádžovka, to je jedno, ona byla nejlepší člověk – něco podobného jako Matka Tereza. Byla dobrosrdečná, každý ji miloval, i děti, i staří, každý ji měl rád. Nikomu neřekla křivého slova.

Stále se ptala: „Znáš to, viděla jsi to?“ Odpovídala jsem: „Jo, to si pamatuji.“ Hodně žila mezi Romy a mluvila o návštěvách u takových, že nevím, která žena by tam šla. Že jedli psy, a někdy koně. Když toto povídala, jen jsem na ni zírala.

Jednou přišla se mnou s gádžovkou. Povídaly jsme si romsky, říkám: „To není dobré, ona sedí a nerozumí ničemu z toho, co si tady říkáme.“ Ale ona na to: „To nevadí, ona při-

ča avľa te focinel. Aľe amen duj džeňa majinas amenge te vakerel.“ Amen džanás pal soste te vakerel. Phenav: „Joj ča dikhel pre amende! Nič na vakerel, oda na mištes, na?“ „Aľe de smirom, amen peske povakeraha, ko džanel kana amen pes dikhaha.“ The čačo sas.

A jekhvar avľa pal mande angle karačoňa duj d'ives. Phenel: „Me mušindom te avel, te dikhel tut.“

? A na ačhila pes vareso, sostar asand'ılan?

Pal koda na džanav. Oj sas phureder amendar, oda o manuš laha našti vakerlas ča kavka. Sas amen respektos anglal late. Joj te vakerlas, ta vakerlas amenge pal oda, sar phirelas pal o svetos, sar sas andre Indija. Sako bešelás, calo suboris, savore has cicho a šunahas sar paramisi. Jekhvar k'amende and'a jekha Indka, kaj te dikhas savi phen la hin andre Indija. Ča'i joj sas. Pherasa mandar kerenas, hoj e phen mange avilas.

? So kamen, kaj te keras amen o študenta la Milenakere, so te keras vaš o Roma?

Koda so kerlas joj. Me duminav, hoj kampel te keren lake pomňikos. Me duminav, kaj kampel te džal durededer andro lakero lav. Te sikhavel romaňi čhib the romaňi historia. Sem ko sikhadas le kuratoren paš o komunisti romanes, ča e Milena. Sem joj sikhadas buter sar šel dženen romanes.

šla jen fotit. Ale my dvě si máme hodně co povídat.“ Měly jsme si co říct. Řekla jsem: „Ona se na nás jen kouká! Nic neříká, to není dobré, ne?“ „Ale dej pokoj, my si popovídáme, kdo ví, kdy se zase uvidíme.“ A měla pravdu.

Jednou přišla ke mně dva dny před Vánocemi. Práví: „Já jsem musela přijít, abych tě viděla.“

? A nestalo se něco, čemu jste se smály?

To se mi nevybavuje. Ona byla starší než my, nemohli jsme s ní mluvit jen tak. Měli jsme před ní respekt. Když mluvila, tak rozprávěla o tom, jak chodila po světě, jak byla v Indii. Každý seděl, celý soubor, všichni byli tiší a poslouchali skoro jako pohádku. Jednou k nám přivedla Indku, abychom poznali, jakou sestru má v Indii. To byla celá ona. Utahovali si ze mě s tím, že mi přijela sestra.

? Co byste chtěla, abychom my, Milenini študenti, dělali pro Romy?

To co dělala ona. Myslím si, že si zaslouží pomník. Myslím si, že je třeba v jejím záměru pokračovat, učit romský jazyk a historii. Totiž kdo učil kurátory za komunismu romštině, jediné Milena. Ona učila romsky víc jak stovku lidí.

Milena Hübschmannová duminav

*pre tute, bo džanav koj salas lači the valušno manušni a perdal o Roma
igen but vaš tiro dživipen kerdal.*

*Sar adadives mange anglal o jakša hin, sar ternexiar me somas,
a tu sar kjo pfral Frantaz Dememter, kjo Ozurko the kjo aver Roma, so pro
Voršovici paš e kjna čirła beļenas, sar kjo lende phirehas.*

*Le khosneha ophiandleha khatar o šero, sar džuvli romaŋi andre leste
averi dičhoas.*

*Arasluvine abo the sombat, le o Roma pes čirła bavinenas a gilvrenas,
rado tut maškjo peste, sar peskera pheha, kjo peste vičinenas.*

*Sar imar phendom: sar romaŋi džuvli maškjo o Roma urdi phirehas, e čhib
romaŋi, le romendar sikhavehas.*

*Pregejle varesa berka, a varesa rom ča poravelas o jakša, sar e romani čhib
tu mištes džanehas.*

Palis le gadžen the le Romen tu pal o Roma imar sikhavehas – romanes.

*Pharu le Rymenge pal tute hin, že kjo Del odgelal, vaš oda, bo paš o Roma
ačhurehas a e romaŋi čhib maškjo o gadže žukjo ašarehas.*

*Sem sako rom, so pes tuha darekaj talinda a tuha vakgrlas, ta tu les zor
dehas, kaj rumeske te ačhol a romani čhib te na zabisterel.*

A kjo o šero tele te na thovel a vaš peste pes te na ladžal.

*The man zor bari dihal, kjo pal o Roma a romanes te irimav a vaš oda me
tuke kale khosneha palikerav.*

Kaluškjo Vladislav

— Vladislav Haluška

Mileno Hübschmannová,
myslím na tebe,
protože vím,
že jsi byla milá a úctyhodná žena
a pro Romy jsi toho hodně za svůj život udělala.

Jak dneska to před očima mám,
když mládenec jsem byl.

K bratru Frantu Demeterovi,
k Dzurkovi
a k jiným Romům,
co ve Vršovicích u kina bydleli,
tam jsi chodila se šátkem ovázaným kolem hlavy,
jak romské děvče jsi v něm vypadala.
V neděli nebo v sobotu,
když Romové se veselili a zpívali,
rádi tě mezi sebe jak svoji sestru zvali.

Už jednou jsem řekl,
jak romské děvče jsi oblečena chodila
a romský jazyk i z jiných zemí,
kde Romové jsou, jsi se učila.
Léta utekla a kde se k tobě mohl rovnat kdejaký Rom,
jak romský jazyk jsi dobře ovládala.

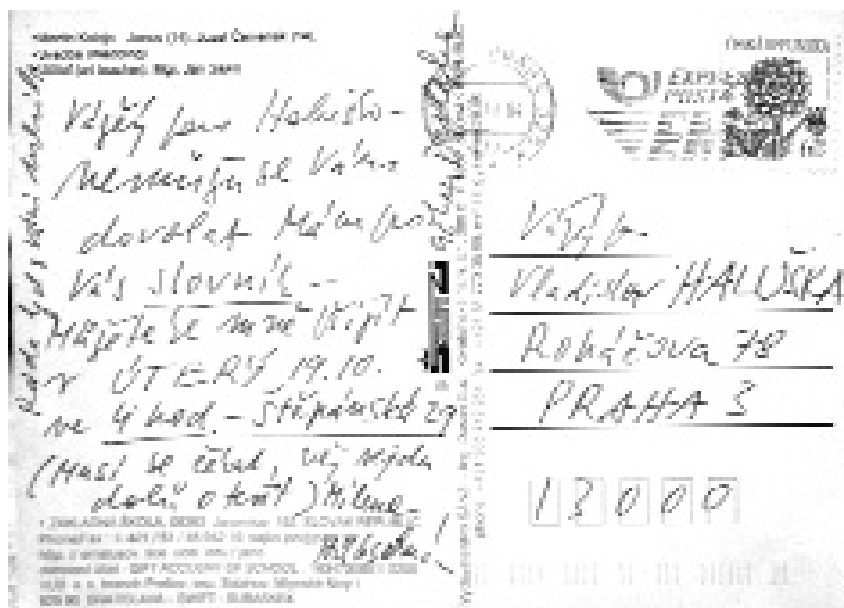
| Vladislav Haluška, Praha, 2006 |
MRK foto Jana Kramářová |

Čechy a Romy romsky a o Romech jsi učila,
protože romský jazyk,
jako kdyby to tvůj jazyk byl,
tak romsky jsi uměla.

Smutno nám po tobě, Mileno, bude,
že k Bohu jsi odešla
a že tvoje srdce se na nás už nezasměje.

Děkuji ti já i za jiné Romy,
že kuráž jsi nám dávala,
aby romský jazyk nezanikl.
A romské knihy o Romech se psaly.

Překlad autor

| Pohlednice s přáním od Mileny Hübschmannové |

| Vzkaz Mileny Hübschmannové |

Milena Hübschmannová a multikulturální přístup

— Milena Hübschmannová a multikulturalismus (skica)

Před lety jsem v jedné knize našla citát, který mně utkvěl v paměti patrně na celý zbytek života. Později jsem se k němu snažila vrátit, abych zjistila, komu za něj vděčíme a zapsala si jeho přesné znění, ale přes opakované pokusy se mi ho už nepodařilo najít. Citát zněl asi v tomto smyslu: „Vážím si úplně každého člověka, kterého potkám, protože na světě neexistuje žádný člověk, od kterého bych se nemohl nic nového naučit.“

Milena Hübschmannová byla nejlepším příkladem životní filozofie tohoto druhu. Ač nesmírně vzdělaná a bohatá znalostmi a zkušenostmi, byla skromnou posluchačkou a nadšenou povzbuzovatelkou všem, od univerzitních profesorů, přes svoje studenty a až po Romy z nejchudších osad. Její postoj a krédo dobře ilustruje následující citát z její knížky *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*, který zároveň osvětluje podstatu ohromného respektu a úcty, které se Milena v romské komunitě těšila: „Nepřicházela jsem do romských rodin poučovat, nýbrž se sama učit. Žák má k učiteli přirozenou úctu a vděčnost. Alespoň dobrý žák k dobrému učiteli. Přirozenost tohoto vztahu je směr nahoru od žáka k učiteli, směr dolů od učitele k žákovi. Alespoň tak je to zakořeněno a přísně dodržováno v indické tradici. Při mé komunikaci s Romy se tedy uskutečňovala úcta a vděk z mé strany a podle přísloví *Paťv des, paťv chudes*, dáš úctu, dostane se ti úcty, se dostávalo úcty i mně: úcty nezištné, nevypočítavé, nepodlézavé, opravdové.“ (Hübschmannová, 1993, s. 15)

Pokud si multikulturalismus definujeme jako úsilí o vytvoření pluralitní společnosti zahrnující množství odlišných sociokulturních skupin, Milena byla neúnavnou iniciátorkou a propagátorkou tohoto cíle a ve středu jejího zájmu stála skupina u nás zřejmě nejmarginálnější – Romové. Sama zřídka kdy termín multikulturalismus používala. O to více se ale snažila překlenout informační a komunikační vakuum mezi majoritní, „gádžovskou“ společností a romskou minoritou.

Jednou z oblastí, kterou se Milena velmi intenzivně zabývala v mnoha statích a přednáškách a také jí věnovala výše zmíněnou knížku, je **komunikace**, která pro ni byla mnohem víc než jen způsobem výměny informací mezi dvěma etniky: „Není ‚romská problematika‘ vlastně problematikou Neromů, kteří nejsou s to s Romy komunikovat, anebo si připustit, jak

| Galenga, princ Zuluů (pozdrav Mileny z JAR)
| archiv redakce |

nesrovnatelně obtížnější je interetnická komunikace pro Romy, kteří, jakožto příslušníci menšiny, se při ní musí vzdát vlastní komunikační symboliky a vyjadřovat se v komunikační symbolice „cizí“? (Hübschmannová, 1999, s. 17) Toto jistě mohou potvrdit nejen Romové, ale i ostatní příslušníci etnických či jazykových minorit, a to zejména v případě, pokud má majoritní společnost tendenci považovat vlastní kulturu či jazyk za nadřazené.

Milena byla zřejmě první, kdo v devadesátých letech použil termín ‚romský etnoлект češtiny‘ jako označení jazyka dětí, které se jako mateřský jazyk nenaučily romštinu, ale češtinu tak, jak ji znali jejich rodiče: s chudou slovní zásobou, ovlivněnou gramatickou, sémantickou a stylistickou strukturou romštiny. Zároveň na řadě příkladů ukázala na konkrétní zdroje typických chyb romských žáků v češtině, což bylo pro naprostou většinu učitelů zcela novou informací.

S komunikací úzce souvisí celá oblast **kultury**, zejména nemateriální, jakou je soubor norem, regulativů, idejí a vzorců chování sdílených členy etnokulturní skupiny, která reguluje, vymezuje a podmiňuje způsoby komunikace. Rozdílům mezi romskými kulturními hodnotami a hodnotami majoritní populace věnovala Milena Hübschmannová velký prostor – počínaje vnímáním fenoménu krásy v souvislosti s barvou pleti, přes tradiční pohostinnost, regulaci sociálních prohrěšků komunitou, postavení příslušníků rodiny, romskou spiritualitu a její indické kořeny, až po tradiční romské hodnoty *pařiv* a *žužipen* a konečně celý soubor etnokulturních identifikačních hodnot označovaný jako *romipen* a mnoho dalších.

Kulturní rozdíly jsou často zdrojem nedorozumění mezi jednotlivými etnokulturními skupinami. Nedlouho po tom, co jsem se na konci 80. let začala učit romštinu, začal ke mně chodit na návštěvu kamarád, syn mých romských známých. Dobře si vzpomínám, jak mně zarazilo, když mně poprvé vrátil talíř s nedojedeným zbytkem jídla a jak jsem znejistěla, zda mu jídlo chutnalo. Bylo to v tak přímém protikladu k tomu, v čem jsem byla vychovaná já – slušný člověk po sobě vždycky dojídá, zejména na návštěvě, aby ukázal, že si jídla i pohostinnosti váží. Krátce poté jsme se na hodině romštiny od Mileny dozvěděli, že podle romských kulturních norem slušný člověk naopak na návštěvě nikdy nedojídá, aby ukázal, že není *bokhalo*.

Vzpomínám si na ještě jeden příklad protikladných kulturních rozdílů způsobujícího nedorozumění z neinformovanosti z doby, kdy jsem působila jako učitelka ve dvou indiánských rezervacích v jižní Kalifornii. Tradičně vychované indiánské děti nebyly zvyklé dívat se při rozhovoru dospělému, a tedy ani učiteli, přímo do očí – takové chování bylo považováno za neslušné, až vyzývavé. Nicméně neindiánští učitelé na základě svého kulturního zázemí měli tendenci toto jednání interpretovat jako neochotu či neschopnost komunikovat.

Dalším zajímavým dílčím poznatkem ze stejné doby a stejných míst bylo rozdílné chování při fotografování. Americké (neindiánské) děti jsou už od malička trénované se usmívat („Say ,cheese“), až to u některých z nich může působit afektovaně a nepřírozeně. Indiánské děti se naopak zcela jednoznačně odmítly usmívat a při fotografování nepohnuly ve tváři ani svailem. Zcela mimochodem, mí dva synové, vychovaní v Čechách, se při fotografování v americké škole zachovali úplně stejně, a ještě k tomu, jak v případě mladšího syna poznamenala jeho učitelka, „celá třída se ho marně snažila rozesmát.“

Milena Hübschmannová při mnoha různých příležitostech poukazovala na evidentní nedostatky ve **vzdělávání romských dětí**: „... romské dítě nenajde v žádné školní učebnici od první až po devátou třídu obrázek Roma. Nenajde tmavé dítě, se kterým by se mohlo ztotožnit, nenajde ilustraci, v níž by vidělo svou matku, otce, své sourozence, sebe samé.“ (Hübschmannová, 1999, s. 21) A dále: „Oč méně romských dětí by bylo ve zvláštních školách pro mentálně retardované, oč více by dosáhlo vyššího vzdělání s perspektivou pro širší profesní uplatnění, kdyby škola byla ochotná a schopná respektovat etnokulturní identitu romských žáků! ... Romské dítě na rozdíl od českého se neučí ve vlastním etnickém (mateřském) jazyce. Za celou dobu školní docházky se nedovídá nic o svých dějinách ... Romské dítě není seznámeno s žádnou slavnou romskou osobností, jejíž prestiž by mu usnadnila ztotožnění s vlastní etnickou skupinou – a v očích ostatních by kompenzovala asociální kolapsy jedinců připisované celé romské pospolitosti.“ (Hübschmannová, 1999, s. 25)

Milena se sama snažila napomoci kompenzací výše zmíněných nedostatků, seč mohla. Přednášela učitelům romských dětí i romským pedagogickým asistentům, podílela se na tvor-

| USA, srpen 2001
| archiv Mileny Hübschmannové |

| „Šamanka z kmene Tahltan-Tlingit“
(pozdrav M. Hübschmannové z Kanady)
| foto Dale Campbell |

bě pomůcek a cvičebních materiálů, které do školy přinášely multikulturní ovzduší se zaměřením na romské děti. Jako příklad uvedme třeba soubor romských hádankových karet *Romane karti garude lavenca* nebo romsko-slovenskou čítanku *Amari abeceda*, doslova zaplněnou skvělými ilustracemi reflektujícími svět malých Romů.

Jedním z velkých témat Mileny Hübschmannové byly **romské osobnosti**, a to nejen v našich zemích, ale taky i ve světě. Věnovala velké úsilí tomu, aby její studenti i ostatní posluchači věděli, kdo byl Django Reinhardt, János Biháry, Cinka Panna, Papusza, Roza a Katarina Taikon a mnoho a mnoho dalších. Sama jsem byla nejméně jednou svědkem toho, jak Milena na jakési konferenci zahájila svůj příspěvek tím, že dala účastníkům test ze znalosti romských osobností. V polovině 90. let inspirovala Nadaci MENT k vydání sou-

boru portrétů s životopisnými informacemi, který byl jedním z dalších krůčků na cestě k multikulturnímu prostředí zejména na školách.

Milena nejenže vždy a všude vystupovala důsledně **proti rasismu a diskriminaci**, ale taky se zamýšlela nad tím, co znamená pro integritu osobnosti a duševní zdraví být vystaven rasistickým útokům a diskriminačním praktikám tak soustavně a frekventovaně, jako se to stává Romům v našich zemích (viz Hübschmannová, 1999, s. 20). Vliv takovýchto faktorů na duševní a fyzické zdraví jedince i celé populace byl popsán a stal se i jedním z východisek vládní strategie zaměřené na ochranu zdraví Travellerů v Irsku. Na ukázkou citujme: „Diskriminace ovlivňuje mnoho aspektů života Travellerů, školní docházku, nakupování, návštěvy u doktora, pobyt v nemocnici, návštěvy pivnice, filmových představení nebo jenom objednání taxislužby. Travelleri jsou sledováni v obchodech, lékaři je nechťejí registrovat a jsou segregováni ve školách. Nemají přístup do pivnic a často je jim odepřen i přístup do kina. Tato diskriminace působí velký duševní stress a má negativní dopad na duševní zdraví Travellerů.“ (Pavee Point Women, 2000, str. 129, překlad autorky).

Mohli bychom takhle pokračovat ještě velmi dlouho a ještě mnohem systematictěji, podrobněji a obsáhleji vyjmenovávat všechny Mileniny počiny a příspěvky ke vzniku multikulturní společnosti ve všech oblastech její činnosti – překladatelské, editorské, publikační, lektorské, pedagogické, akademické, výzkumné a nejspíš mnoha dalších. Můžeme jen doufat,

že se nám všem, kdo jsme měli to velké štěstí a mohli se od Mileny učit, dohromady podaří zaplnit po stránce pracovní i lidské ten ohromný prostor, který nám tu po ní zůstal.

A na závěr si snad ještě připomeňme výzvu ke kulturnímu dialogu na cestě k multikulturní společnosti prostřednictvím romského přísloví, protože tak ho chápala a celým svým životem naplňovala Milena Hübschmannová: *Te gadžo kamlahas te sikhľol le Romeskeru lačho, Rom na sikhľilahas ajci le gadžeskeru nalačho*. (Kdyby se chtěl gádžo naučit od Roma, co je na něm dobrého, Rom by se od gádže neučil tolik špatného.)

Literatura

- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. *Amari abeceda*. Bratislava: Ministerstvo školstva SR, Goldpress Publishers, 1995.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. (ed.). *Godäver lava phure Romendar*. Praha: Apeiron, 1991.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Jak jsme sbírali romská přísloví. In *Sborník Neznámi Rómovia*. Bratislava: Národopisný ústav SAV, Ister Science Press, 1992.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Několik poznámek k hodnotám Romů (Skica). In *Romové v České republice*. Praha: Socioklub, 1999, s. 16 – 66.
- HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit. Olomouc: Pedagogická fakulta UP Olomouc, 1993.
- MURPHY, F. – MCDONAGH, C. *Travellers Citizens of Ireland: The Parish of the Travelling People*. Dublin: 2000.

Zusammenfassung

Milena Hübschmannová und der Multikulturalismus

„Ich schätze jeden Menschen, dem ich begegne, denn es gibt auf der Welt niemanden, von dem ich nichts Neues lernen könnte.“ Mit dieser Philosophie begegnete Milena Hübschmannová den Menschen. Sie kam in die Roma-siedlungen, nicht um zu belehren, sondern um selbst zu lernen.

Obwohl Milena Hübschmannová das Wort Multikulturalismus nicht benutzte, kämpfte sie ihr ganzes Leben lang um dessen Inhalt, nämlich um eine Gesellschaft, die aus unterschiedlichen kulturellen und sozialen Gruppen besteht. Sie baute Brücken zwischen der Majorität und den Minderheiten – v.a. der Minorität der Roma.

Ihren Kampf baute sie auf Kommunikation auf, die für sie nicht nur dem Informationsaustausch dient. Milena Hübschmannová widmete sich intensiv den Unterschieden zwischen den Kulturen der Mehrheit und der Roma, denn sie wusste, dass diese oft zu Missverständnissen führen. So kann z.B. ein nicht leer gegessener Teller beim Besuch zweierlei Art interpretiert werden. Für die einen heißt es, das Essen hat dem Besuch nicht geschmeckt, für die anderen ist es fast eine Pflicht, nicht aufzuessen, um Kund zu tun, dass man nicht hungrig war...

Milena Hübschmannová wies auch oft auf Mängel im Schulsystem hin, wo ein Romakind keine Informationen über die Sprache, Kultur oder Persönlichkeiten der Roma erfährt. So hielt sie Vorlesungen für Lehrer, bearbeitete Unterlagen für den Schulunterricht und vieles mehr. Sie trat auch konsequent gegen Rassismus und Diskriminierung auf und wies auf psychische Folgen solcher Praktiken für deren Opfer hin.

Die Autorin schließt mit einem Zitat von Milena Hübschmannová, einem Aufruf zum Dialog zwischen den Kulturen: „*Te gadžo kamľahas te sikhľol le Romeskero lačho, Rom na sikhľľahas ajci le gadžeskero nalačho.*“ (Wenn der Gadscho vom Rom das lernen wollte, was an ihm gut ist, würde der Rom vom Gadscho nicht so viel Schlechtes lernen.)

Eva Zdařilová

— Emil Ščuka na večeru věnovaném vzpomínce Mileně Hübschmannové

Dne 8. prosince 2005 uspořádalo občanské sdružení Romea vzpomínkový večer na počest Mileny Hübschmannové, na kterém byla vyhlášena i nová romská literární soutěž – Cena Mileny Hübschmannové. Jako jeden z hlavních bodů vystoupil a o svých vzpomínkách na Milenu Hübschmannovou promluvil – česky – JUDr. Emil Ščuka.

Dobrý večer. Já se zkusím rozpomenout na některé zážitky, které jsem s Milenou prožil, nebo u kterých jsem mohl být.

Milena měla obrovskou lásku k romskému jazyku a k literatuře vůbec. A právě i dnešní večer je věnovaný především tomu, co Milena milovala. A milovala romštinu a milovala romskou literaturu, nebo... milovala... ono se to nedá říct, protože před tím, když se to tak vezme, tak romská literatura ani nebyla nebo bylo jí málo jako šafránu. Ale Milena byla ta, která v podstatě stála u zrodu romské literatury.

Já si vzpomínám, už je to hodně dávno, chodil jsem ještě na vysokou školu a Milena z ničeho nic bez ohlášení přišla k nám domů a přivedla návštěvu ze Švédska. Byli to Romové ze Stockholmu a co bylo na nich zajímavé, že oni s sebou přivezli romské publikace, romské knížky. A to bylo pro nás něco, pro mě, ale i pro všechny ostatní, komu jsme to pak ukazovali, chodili jsme s těmi knížkami po rodině, po příbuzných, po Romech. Byla to romská abeceda, nějaké romské pohádky, asi pět nebo šest publikací. A bylo to něco jednak zvláštního, protože my jsme si začali číst romsky, něco takového jsme nemohli vidět, nemohli jsme číst. A jednak jsme se tomu trochu i smáli, protože jsme říkali, jak je možné, že romsky se dá psát? Ano, bylo to něco zvláštního. To byl ten první zážitek, že jsem vůbec začal já sám uvažovat o tom, že vlastně i romsky se dá psát. Začal jsem tedy uvažovat o tom, proč něco takového u nás není.

Pamatuji si na další schůzku, která byla v Rokycanech. Bylo to někdy na počátku, možná v polovině 80. let. A Milena do Rokycan velice ráda jezdila. Tam měla strašně moc přátel, známých. Ona je měla v každém městě. A v Rokycanech asi obzvlášť, protože v Rokycanech měla přítele, pana Andreje Giňu, a pan Andrej Giňa v podstatě s Milenou spolupracoval již od konce 50. let. Pan Andrej Giňa – ten jeho příběh znám, právě i od Mileny – když po vál-

| Emil Ščuka, 9. října 2005
| foto Antonín Hübschmann |

ce přijeli, do Čech, nejdřív do Prahy, pak se usadili v Rokycanech, kde dostali místo, práci, tak začal sám od sebe psát. A on to nikomu neukazoval a pak, když potkal Milenu, tak jí ukázal povídku, a Mileně se to strašně líbilo. A vlastně ho motivovala k tomu, že Andrej Giňa začal psát víc a víc. Při tom setkání v Rokycanech, o kterém se zmiňuji, tak při tom setkání bylo zajímavé – já jsem tam byl jenom v roli diváka – tam bylo zajímavé, s jakým oduševněním Milena před velkým publikem Romů, sto nebo dvě stě lidí, plný sál lidí, dokázala dlouze – hodinu, možná dvě hodiny – mluvit o romských tradicích. Dokázala mluvit o literatuře, ukazovala tam knížky, publikace z různých zemí a v podstatě Romové, kteří ji tam poslouchali, tak odcházeli, já jsem to sledoval, odcházeli šťastní. To nebyla nějaká přednáška nebo schůze. Každé setkání s Milenou bylo o něčem, bylo o předávání energie. Milena měla strašně moc energie a strašně moc energie doká-

zala dávat. A tuto energii dokázala dávat obyčejným lidem a právě to nejzajímavější na tom setkání v těch Rokycanech bylo, že celé to publikum odcházelo šťastné a odcházelo s takovým pocitem pýchy na to, že jsou Romové, na to, že jsme Romové. Ona to v nás dokázala vzbudit. To se málokomu podařilo nebo bude dařit. Ale jí se to dařilo, ona to uměla, ona to uměla říct, ona to uměla podat. A takovýchto setkání jsem pak s ní zažil strašně moc. A všude, kam jsme přišli, nebo kam přišla Milena, já jsem byl zase v roli toho diváka, tak všude, všude ti lidé byli šťastní, všude ti lidé byli rádi, že můžou Milenu poslouchat, že můžou Milenu poznat.

Byli jsme také ve vesnici, v Rudňanech. Asi většina z vás tu vesnici zná, protože to je ta nechvalně známá vesnice, kde se po desetiletí neřeší nebo neřešilo vůbec nic. A Milena tam, i tam! dokázala motivovat a vzbudit zájem o romskou poezii, o romskou literaturu, i tam začala psát paní Kotlářová, které bylo 45 let. Paní Kotlářová, která nevím, jestli vůbec měla základní vzdělání, to ani není podstatné, číst uměla, psát uměla, asi to nejzákladnější, ale ona se začala právě tím, že napsala něco, a tak se začala i dál doučovat, učit to základní, jako aby mohla ještě lépe psát a ještě lépe číst. A tato paní v těch 45 letech začala pak nádherně psát. Milena dokázala nesmírně motivovat lidi. Nesmírně! Člověk, když se tak zamyslí, tak chce být chválený, ale nedostává se mu tolik štěstí, aby ho lidé chválili. Ale je to lidské a Milena to právě uměla. A ještě ona uměla pochválit, ona uměla motivovat, tak lidem to dodávalo strašně

moc velkou sílu, aby mohli něco dokázat. A myslím si, že spousta z nás, spousta Romů právě dokazovala něco, ne pro sebe, ale právě pro tu Milenu, protože ta Milena byla tím, kdo u toho zrodu stál.

Já si vzpomínám i na začátky psaní Margity Reiznerové. S Margitou Reiznerovou jsme chodili do romské školičky do Spálené ulice, kde Milena v jazykové škole pracovala ještě před revolucí, a chtěla tam ještě otevřít i třídu romského jazyka, ale složenou z Romů. To bylo její přání a ona každého přesvědčovala a říkala, tak pojďte, budete tam chodit a budete se učit romsky. A pro nás to bylo srandovní a říkali jsme: „Ale my už umíme romsky, co bychom tam dělali, proč bychom tam měli chodit.“ A ona řekla: „Budeme se scházet a něco se i naučíme a budeme si povídat.“ A my ani ne že bychom se chtěli učit romsky, kteří jsme od malička romsky mluvili, ale kvůli tomu, že to Milena chtěla, že si to přála a měli jsme ji všichni rádi a chtěli jsme ji pravidelně vidět, tak jsme se přihlásili. A to jsme nevěděli, co jsme udělali.

Začalo nám v podstatě peklo, protože tam jsme poznali, že to, že umíme romsky mluvit, nic neznamená. My jsme vůbec nevěděli nic o gramatice a Milena nás začala učit gramatiku, která pro nás byla jednak neznámá a jednak strašně těžká. Milena nebyla typickou učitelkou, která by rozdávala pětky, nebo by nás nějakým způsobem trestala za to, že se něco nenaučíme, ale vzhledem k tomu, že jsme byli její přátelé, tak jsme se to chtěli naučit a bylo by nám stydno, kdybychom to neuměli. A tam jsme pochopili, tam se nám otevřel nový rozměr krásy romského jazyka. A tam jsme pochopili, já osobně jsem pochopil: Však český jazyk, nebo i jiný jazyk, jestli je to jeho mateřský jazyk, se člověk učí celý život. Dítě se naučí svoji mateřštinu a v šesti letech ještě jde do školy, tam pokračuje např. v češtině ještě do patnácti let, pak ještě na střední škole a tak dále. A my Romové co? My jsme se doma naučili mluvit a mysleli jsme si, že už umíme. Není to pravda, neumíme, a je nutné, abychom i my se učili romsky. Takhle jsem to tenkrát vnímal já.

Mojí spolužačkou v té době byla Margita Reiznerová. Kromě ní tam chodil ještě Vlado Oláh, chodila tam Helena Horváthová, chodil tam Láďa Rusenko, Helena Demeterová, asi tak dvanáct nebo patnáct Romů. Někdo tam chodil pravidelně, někdo ne. A Milena chtěla, abychom něco napsali. Ona od každého, koho potkala, třeba i poprvé, od každého chtěla, aby něco napsal o životě, o rodině, o svatbě, od každého něco žádala. A já si na to vzpomínám, jak Margita popsala křtiny u nich doma, romské křtiny. Margita to četla. Já jsem v tom neviděl vůbec nic, jak ona popsala situaci, která je typická. Sám jsem takových křtin několik zažil, a já jsem v tom nic neviděl. Pro Milenu to byl neskutečný zážitek. Ale nezůstalo u toho. Milena začala okamžitě Margitu nesmírně chválit, jaké umění dala do toho psaní a že ona je vlastně rozená spisovatelka, a že teda musí psát. My jsme se tedy na tu Margitu koukali, jako spisovatelka nám tedy nepřipadala, a Margita si sama také nepřipadala jako spisovatelka. Byla další hodina a Milena chtě-

la, aby Margita něco přinesla a toto chtěla každou hodinu, každou hodinu a vlastně to sebevědomí Margity každou hodinu rostlo výš a výš. A asi tak po půl roce už se i mně začalo líbit to, co Margita píše. Už to nebylo takové školácké, už to mělo myšlenku, už to mělo obsah a Margita do toho dala úplně všechno, psala a bylo to něco nádherného. Ze ženské, která v podstatě celý život pracovala v pomocných profesích, která znala jenom svoji rodinu a práci, rodinu a práci, nic jiného, žila izolovaným životem, v izolaci té romské rodiny, tak z Margity se postupně stávala jiná žena, sebevědomá žena, která z té izolace rodinné – protože byla navíc vdaná, tak do té izolace patřilo, aby romská žena v té izolaci zůstávala – že se z té izolace pomaloučku dostávala, stávala se z ní společenská bytost, která začala chodit na různé besedy v rámci romského publika, která byla schopná komunikovat, mluvit. Za pár let nebo krátce na to byla revoluce a Margita začala plnit další funkci, kdy jezdila po celé republice a v podstatě agitovala, agitovala pro nový život, agitovala pro romskou osvětu, pro lepší romský život. Z Margity se stal člověk, který se dostal i z té romské rodiny výš, někam. Na Margitě se to dalo všechno krásně vypořádat, ty její změny. Za pár let na to Margita přebírala cenu v Holandsku, cenu Penklubu, kde její povídky byly přeložené do několika jazyků a Margitě to úplně změnilo život.

A já se ptám: kdyby nebylo Mileny, co by bylo? Já si myslím, že asi nic, protože Margita by byla dál tím, co byla předtím. A Margitě se změnil život a Margita tím, že psala, nebo píše, tak Margita mění život i nám, protože dnes její pověstná povídka Romské zrcadlo již obletěla romský svět. Jana Hejkrliková, která je tady a pořádá mezinárodní romské letní školy na různých místech v České republice, by o tom mohla mluvit, jakým způsobem tuto povídku zpopularizovala mezi Romy z různých zemí, a tuto povídku znají Romové téměř všude.

A Milena takhle změnila a motivovala život Vladovi Oláhovi. Vlodo Oláh byl voják z povolání v Prešově. Pak, když přišel do Prahy, tak pracoval jako požární u hasičů a určitě to nebyl spisovatel, určitě to nebyl poeta, a stačilo pár setkání s Milenou a najednou vidíme, že z Vlady Oláha se stal výborný romský básník, že jeho básnické sbírky, které vydal, mají – alespoň pro mě – obrovský význam a že v podstatě – zase u toho zůstaneme – tak nebyť Mileny, Vlodo by byl asi nadále průměrným požárním.

A byli další a další, byl Janko Horváth, byla Tera Fabiánová, byla paní Lacková, paní Lacková, která dokonce za svoji tvorbu pak byla vyznamenána prezidentem republiky na Slovensku státní cenou. Paní Lackovou dokázala Milena motivovat v jejím těžkém životě, protože ony byly přítelkyně, ba víc, to byl životní příběh dvou žen. Paní Lacková, která prožila válku a napsala o tom krásnou divadelní hru, měla dost těžký osobní život a z toho těžkého osobního života se dostávala právě díky přátelství s Milenou a díky psaní. Protože Milena byla stále tím motivující prvkem nejenom paní Lackové, všech, kteří jsme ji znali. To jsou takové moje vzpomínky na Milenu, ale jsou vzpomínky i jiné.

Já si pamatuju, kdy Milena od každého nějakým způsobem, ona to uměla podat, to nebyl nějaký příkazující způsob, ona lidským způsobem dokázala z každého člověka dostat to lepší, co v něm bylo. O čem ani ten člověk nevěděl, že něco tak dobrého v něm může být. A Milena to z toho člověka dokázala dostat. Pamatuji si, že Milena v polovině osmdesátých nebo na počátku osmdesátých let se snažila, aby se Romové scházeli, Romové, kteří něco dělají, kteří píšou, kteří se o něco zajímají, kteří

| Milena Hübschmannová s Terou Fabiánovou a Ilonou Lackovou, Praha, 1999 | foto Adéla Lábusová |

hrají. Chtěla, aby Romové se mohli scházet. A promlouvat k sobě. Romové z různých koutů republiky nebo dvou republik. A my jsme se takhle různě scházeli díky Mileně, a Milena byla nesmírně šťastná, když jsme se takhle mohli sejít. A přesto, že to nepřímo organizovala ona sama, tak při samotném setkání se na to dívala zpovzdálí, nechtěla do toho zasahovat, říkala, to je vaše věc, to je romská věc, do toho já vám nebudu mluvit. A my jsme se takhle v osmdesátých letech scházeli a od písniček a literatury to vedlo až k politickým názorům, k politice vůbec. Milena to nesmírně všechno poslouchala, ale ona nám do toho nemluvila.

Tam vznikaly dva tábory, tak jako všude, v každé komunitě, které něco chtěly měnit, nebo to ponechat, to je jedno. A Milena řekla, to si vy musíte rozhodnout, ale my jsme věděli, že Milena je člověk, který nás stmeluje. A to, co třeba pro české disidenty osmdesátých let znamenal Václav Havel, tak pro nás v osmdesátých letech znamenala Milena Hübschmannová. A nejsou to velká slova, je to fakt. Milena prostě taková byla, byla nesmírně skromná, nikdy nechtěla, abychom jí veřejně třeba projevili nějakou chválu nebo poděkování.

My jsme měli veliký problém v Kolíně ve škole jí vůbec poděkovat. Ona zpracovala učební osnovy romského jazyka, romistiky a vůbec spoustu dobrých věcí pro školu dokázala udělat. A chtěli jsme jí nějakým způsobem s učiteli i se studenty poděkovat. A věděli jsme, že když jí pozveme: „Mileno v ten a ten den bude taková nějaká slavnost, kde ti poděkujeme“, tak jsme věděli, že ona by nepřišla. Takže Milena normálně přišla na přednášku, jako že bude přednášet, a aniž o tom věděla, tak tam jsme jí – a nejenom škola, ale i další romští přátelé – poděkovali.

Milena v podstatě byla u zrodu, aniž to spousta Romů nebo spousta lidí ví, byla u zrodu všeho velkého, co se v romském životě za posledních patnáct let událo. Asi málokdo ví, že to byla ona, která společně s námi stála na Letné, kdy vznikala Romská občanská iniciativa.

Byla to ona, která s Romy ze Žižkova, ze Smíchova stála pod vlajkou Romské občanské iniciativy. Asi málokdo ví, že v 91. roce klepala na dveře u generálního ředitele Československé televize Kantůrka a požadovala, aby bylo romské televizní vysílání. Ona stála u zrodu Romale. Asi málokdo ví, že stála u zrodu romských hnutí, romských organizací i politické strany i časopisu. Já si pamatuji, že se dával dohromady Svaz romských spisovatelů už v 91. roce. A Romové na tom ustavujícím sjezdu chtěli, aby předsedkyní se stala Milena. V žádném případě, Milena řekla, to je romská záležitost, to musí být někdo z vás, já ne. Já si vzpomínám, jak v 90. roce se přebíral časopis, první romský časopis *Amaro lav*, který pár měsíců vycházel již před revolucí, do romských rukou. Zase jsme všichni chtěli, aby šéfredaktorkou byla Milena. Milena řekla, já ne, to musí být Rom. A byla to Margita Reiznerová.

Já jsem jednou Mileně chtěl udělat radost, protože to bylo ještě před revolucí a já už jsem tuto historku někde vykládal, ale ne všichni ji třeba znáte. Ona nesmírně chtěla, aby vycházelo něco tištěného, tištěný materiál, kde by se daly publikovat nějaké povídky nebo třeba poezie, samozřejmě romská. A nevěděli jsme, jak na to, protože aby vycházel nějaký časopis, tak musel být zřizovatel, vydavatel toho časopisu, a v té době to mohla být jenom nějaká organizace, která byla pod Národní frontou, nic jiného nepřicházelo v úvahu. Ti mladší už ani nevědí, co je Národní fronta, to je dobře, to vše ale řídila strana. A my jsme tedy přemýšleli, co udělat, aby nějaký časopis vycházel, protože Mileně bychom tím udělali radost. My jsme řekli: Nojo, to bysme museli mít sami takovou nějakou organizaci. A my kvůli tomu, abychom mohli vydávat romský časopis, založili první romskou SSM. SSM, které se ale nezajímalo o nějakou tu politiku strany nebo tak. To vzniklo vyloženě za účelem, aby ta organizace mohla mít razítko a mohla vydávat časopis. No ale to jsme nevěděli, do čeho jdeme, protože ten časopis musel podléhat ještě dalším nějakým opatřením přísným a cenzuře – to zcela určitě. Co tedy od nás vyžadovali, že musí tam být nějaký politický úvodník, a byl tam tedy politický úvodník, požádali jsme přítele Čecha, aby to napsal, aby to znělo tak angažovaně, aby se to navrchu líbilo. Ale jinak v tom časopise byly povídky od Andreje Giňi, povídání Terky Fabiánové, všechno to, co jsme tam chtěli mít. Můžu vám říct, že to bylo něco hrozného, vydávat v těch podmínkách časopis, protože nebyly počítače, nebyly kopírky, xeroxy, hrozné, vydávalo se na koleně a opravdu to zabralo strašně moc práce a přesvědčování a já nevím, co všechno.

A já si vzpomínám jako dneska, když Mileně jsem to první číslo ukazoval a Milena teda byla nadšená, protože viděla tam název *Romský list*, *Romano l'il*, číslo jedna, tak úplně žasla, úplně vyskakovala a pak otevřela první stránku a tam byl ten politický úvodník. A ona takhle zavřela oči a přelistovala to dál a já jsem teď nevěděl, proč zavřela oči, já jsem to nechápal. Ona neřekla, že se jí to nelíbí, ona začala chválit to, co všechno tam bylo. Já jsem až po pár letech pochopil, proč zavřela oči. My jsme byli v Prešově, a byli jsme tam pozvaní od naší společné

přítelkyně, nebudu jí jmenovat, která se hodně angažovala v romském hnutí, ale byla to Slovenka, nebyla to Romka, a její manžel shodou okolností byl vysoký politický funkcionář v Prešově. Ale ona dělala svoje věci, byla to básnířka, její manžel byl politický funkcionář a my tam, Milena byla usazená v čestné lóži v divadle a on, její manžel, měl projev. A my jsme seděli vedle sebe a on – ten soudruh – mluvil. Milena zavřela oči, zavřela oči a prostě to nevnímala. Ta naše společná přítelkyně přišla a řekla, Mileno, Mileno, co vám je? Vy trpíte, jste chorá? Protože Milena udělala ten trpitelský výraz. Když bylo něco, co jí nesedělo, tak ona to neřekla, že to je špatné, ona trpěla. A já jsem si na to vzpomněl, že ona takhle trpěla při tom časopise, při tom úvodníku, jaký musel být. Jarka už tady na mě mává, že dlouze mluvím, ale řekla, můžete mluvit o vzpomínkách a ono na Milenu se nedá vzpomínat jednou historkou.

Chci jenom říct, že spousta z nás byli Mileninými žáky a já můžu říct za sebe, že jsem byl jejím žákem, Milena byla mojí učitelkou a jsem na to pyšný a jsem šťastný člověk, protože jsem v životě mohl Milenu potkat a mohl se s ní přátelit, kamarádit a já toto považuji vůbec ve svém životě za jedno z největších štěstí, že jsem potkal Milenu.

— Záblesk světla

Milí čtenáři,
pro opravdový cit, ať se to týká lásky nebo žalu, neexistují žádná slova, a proto mi dovolu-
te nechat tuto komnatu v mém srdci tak, jak je. Při každé vzpomínce na Milenu bude plakat stej-
ně jako ta po mé babičce. Hodně mi ji připomínala.

Ráda bych se vyjádřila k tomu, co pro mne Milena znamenala. (Milena jsem paní docentce ří-
kala na její přání s tím, že jsem si jí moc vážila, a proto jsem jí vykala.)

Mou učitelkou je už od mých deseti let, aniž by to věděla.

Když jsem nastoupila do první třídy, zjistila jsem, že ač jsem se v této zemi narodila
a moji rodiče a prarodiče také, jsem cizinkou – a ke všemu zavržovanou cizinkou. Věděla jsem,
že jsme Romové, ale pamatuji si, že jsme to do sčítacích listů pro sčítání lidu psát nesměli. Tam
naši celé rodině napsali slovenskou národnost, přestože jsme žili v Čechách. Na ulici, na MNV,
a ve škole jsme však byli cikáni. V osmi letech jsem začala pátrat, odkud jsme! Nikdo mi ne-
dal odpověď. První malé světélko zablesklo díky Rudyardu Kiplingovi a jeho Knize džunglí.
Nacházela jsem tam pro mne romská slova, kterým jsem rozuměla i v překladu. Avšak jak jsem
 uvedla, byl to jen malý záblesk v té tmě mých dávných předků. Protože jsem stejně tak na-
cházela romská slova v jiných jazycích.

Světlo vnesla až Milena v roce 1969 v listu *Romano l'il*, kde na pokračování psala naši
historii. Bohužel, přišla normalizace a *Romano l'il* přestal vycházet. Takže jsem se dočetla jen
o původu, ale nic o tom, jak se Romové dostali do Evropy a celého světa.

Když jsem se jako zralá žena rozhodovala o studiu na vysoké škole, řekla jsem si, že po-
kud půjdu studovat, tak jediné romistiku, protože jsem si potřebovala poskládat mozaiku mých
 znalostí o mém původu a historii dohromady. V té době jsem už Milenu znala osobně, proto-
že jsem slyšela několik jejích přednášek. Po nástupu na FF UK jsem zjistila, že k sobě máme
blízko nejen svým romským srdcem, ale i světonázorem, životní filosofií, která směřuje více
k východu než k západu.

Každá její přednáška pro mne byla otevíráním studánek čiré a osvěžující vody.

Nebyly to však jen přednášky na fakultě, ale i osobní setkání. Mnohdy jsme spolu ani moc nepovídaly. Nebylo třeba.

Pamatuji si, že jsem u ní jednou byla a ona byla smutná. Ptala jsem se jí: „Vám se po někom stýská?“ A ona odpověděla: „Moc mi chybí Hanka Šebková.“ Já jí odpověděla, že mně taky. Víc jsme však nemluvily, jen jsme ten smutek chvíli sdílely společně.

Když jsem byla na operaci páteře v nemocnici, věnovala mi knihu jógy od svého mistra, kterou překládala. To čtení mě tenkrát moc pozvedlo.

Z pozemského, pro nás reálného života odešla moudrá, vzdělaná, skromná a velmi citlivá žena, která zasvětila svůj život Indii a Romům. Která se jako jedna z prvních zasadila o národní obrození Romů, a přesto si žádné zásluhy nikdy nepřipisovala. Vím, že by se o ní daly psát nekonečné řádky, a věřím, že budou.

Do konce svého studia uvidím i nadále její drobnou, ale energickou postavu jak na chodbách, tak v posluchárnách fakulty. Její mladistvé oči, které se radovaly, když jsme znali odpověď na její občasné otázky, ale i když jsme neznali, protože pak je se zápletem vysvětlovala .

Mileno, tuha džalas andro kher the andro manušengero džživipen o kham. Mi tuke del o Del loki phuv. But rado tut dikhav!

*Jana Hejkrliková
studentka romistiky*

— Josef Koudelka o Mileně Hübschmannové

Fotograf Josef Koudelka se s Milenou seznámil v roce 1962, kdy začal fotografovat Romy. Znal se i s Jiřím Lípou a Evou Davidovou, ale nejvíc spolupracoval s Milenou Hübschmannovou, byli si velice blízcí. Podnikli spolu několik cest za poznáváním Romů. Hlavní společné putování bylo v roce 1968 po Rumunsku. Jezdili spolu i na Slovensko do romské osady v Rakúších. Milena Hübschmannová natáčela, Josef Koudelka fotil. Poslední jejich společná cesta vedla do Řecka a Turecka. Ještě později, v devadesátých letech se zúčastnil několika studijních cest po Slovensku, které Milena organizovala již jako vysokoškolská pedagožka a na kterých spolu se studenty romistiky sbírala vzpomínky na druhou světovou válku.

Josef Koudelka říká: „S Milenou jsem v životě neměl žádnou hádku, žádný spor. Obdivoval jsem ji, že vždycky na Romech viděla jenom to dobré. Co na ní bylo fantastický, že všechno, co věděla, předala dál.

Každý člověk je samozřejmě nahraditelný. Milena je jedním ze dvou lidí, kteří jsou pro mě nahraditelní jen stěží. Ona a bývalý ministr životního prostředí, který před lety zahynul i s dcerou – čerstvou maturantkou – v lavině. Byla výborná kamarádka a moc mi bude chybět.“

— Milena jde do nebe

Všechny, kdo se k ní přiblížili, dovedla nějak posunout směrem k Romům. Muže i ženy, mladé i staré. Dokázala je přesvědčit, že i oni můžou pro Romy něco dělat. Sama Romy milovala a celoživotně pro ně, často do vysílení, pracovala. Pracovala s radostí.

Jestli někdo u nás / a nejen u nás / udělal pro Romy něco dobrého, pak to byla ona. Skrytá za svým dílem. Její odborná práce je veliká. Krásné je, že dovedla povzbuzovat ke spolupráci. Bez ohledu na to, jak byla a jak je přijímána některými Romy. Bez ohledu na to, jak byla oceňována nebo přehlížena z oficiálních míst.

Nikdo, kdo se Mileně přiblížil, nemůže být lhostejný k osudu Romů. Nemusí je milovat, ale nemůže je nevnímat.

Snažila se své názory, podložené prací, prosazovat v nejširším společenství. Uskutečňovala dialog. Nepohrdala lidmi, kteří měli odlišné zkušenosti a netajili je před ní. Žila dialog.

Znaly jsme se od prvního ročníku filosofické fakulty. Ona studovala orientalistiku, já češtinu. Několik let jsme spolu pracovaly v rozhlasu. Ona v zahraniční, já v české redakci. Pak jsem víc než dvacet let žila na Orlické přehradě. Ve vesnici s pěti sty obyvateli. Ona chodila po stopách Romů nejen v republice, ale i ve světě. Mokrát u nás bývala. Naše dcerky, moje druhé a Milenino první dítě, se narodily ve stejné porodnici o stejných vánocích. Těch dopisů o novorozenech, o batolatech, školačkách, slečnách ...Těch dopisů. Těch setkání. Naše děti se znaly. Naši muži se znali. Znala jsem její maminku a ona moji. Znala jsem její sourozence, co se „jak kapky rozpršely po širším světě tom“...

Těch dopisů o dětech, o mužích, o lásce... Neměly jsme vždycky stejné názory, ani na Romy ne. Ale bez Mileny bych nepoznala rodící se romskou literaturu ani magické obrazy Rudy Dzurka.

Ani Nebe, peklo, ráj Eriky Manuš...

Moje děti by neznaly Romské pohádky. Přijede Milena!

Naším holkám bylo asi deset let, když jsem si četla Milenin překlad z urdského originálu Rukojmí lásky.

Jednou jsem na přehradě viděla film Cikáni jdou do nebe. Přeložila ho Milena.

Zнала velkou indickou literaturu, znala mnoho jazyků. Mohla oslňovat svými znalostmi. Vybrala si těžší úkol. Vzkřísit něco, co bylo odsouzeno k odumírání. Jak to bolelo, vím z řady dopisů.

Z podobné bídy jako romština se kdysi zvedala i čeština. Sebeuvědomění tehdejších Čechů – a nevíra vyspělejších okolních jazyků v možnost obrození češtiny – se podobaly dnešním českým názorům na vzkříšení romštiny. Podobně vypadá dnes sebeuvědomění Romů.

Ale i kdyby nějaký jazyk měl žít jenom na čas, stejně bylo to obrozenecké úsilí v Čechách obdivuhodné a já si na Milenině životě uvědomuji, jak moc muselo to snažení naše obrozence bolet.

Ještě dnes se vyskytují názory, jestli to mělo smysl. Jestli by nebylo bývalo lepší přejmout kultivovaný jazyk sousedů a čemu všemu jsme se možná mohli, nebýt obrozování, vyhnout. Zvláště, když to s dnešní češtinou vypadá všelijak. Jestli by se tedy Romové raději neměli rovnou učit nějakému světovému jazyku, nechat romštinu romštinou a při cestě do světa přeskochit i češtinu.

Poslední setkání s Milenou. Zádušní mše v kostele sv. Ignáce – přeozdobná loď plná lidí vrcholila romským zpěvem na Mileninu počest. Já, přeživší stará kamarádka, vzpomínám na dny, kdy jsme, ještě bez dětí, chodily po kopcích kolem sotva počaté přehrady. Kdy jsme plávaly v řece dosud živé. Kdy jsme si povídaly večer u pilinových kamen ve vlhkém, ještě nezařízeném domku, neoploceném, bez záclon...

Milena jde do nebe.

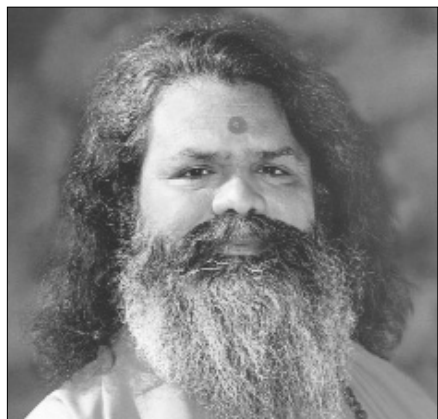
Duchovní vyznání Mileny Hübschmannové

— Z rozhovorů s Paramahansem Šrí Svámí Mahéšvaránandou o Mileně

V prvních dnech po Milenině smrti jsme cítili potřebu spojit se s jejím duchovním učitelem, se kterým na svou poslední životní cestu jela, a poučit se o jeho pohledu na Milenin život i její tragický odchod. Svámídzí byl tak hodný, že nám prostřednictvím svých žáků poslal odpovědi na naše otázky. Nabídl i osobní setkání, ze kterého pak vzešel detailnější rozhovor vedený Radovanem Síbrtem a natočený pro televizní dokument. Část tohoto rozhovoru otiskujeme – se svolením režiséra Adama Geberta – v českém překladu Kari Kisfaludy.

Milenu jsem poznal před více než dvaceti lety. Poprvé jsme se potkali zde, v České republice, tehdy ještě Československu. Přišla na přednášku o józe, kterou jsem měl na Karlově univerzitě v Praze. A ještě předtím v Jedovnici u Brna. Přišla, protože hledala... Měla otevřené srdce, byla velkorysá ve svých názorech, životní filozofii, ve všem, co dělala... Zajímala se o všechny kultury, milovala lidi, cítila lásku ke všemu tvorstvu a to byl právě i můj případ, a tenkrát při tom našem prvním setkání mi doslova řekla: „Svámídzí, celý život se těším, až vás jednou potkám, a dnes mám pocit, že moje hledání končí“. A od toho dne byla mým věrným stoupencem, blízkým člověkem, mou milovanou žákyní.

Hledala tři věci. Především chtěla potkat někoho, kdo má stejný vztah k lidem a miluje je stejnou láskou jako ona, bez rozdílu kultury, národnosti a vyznání – a řekla, že takového člověka našla ve mně. Hledala též duchovní vedení, měla totiž duchovní záměr, a proto se stala mou žákyní a dostala mantru. Musím říct, že ona byla duchovně vysoce vyvinuta. Neměla žádné ego. Neměla žádnou osobní připoutanost, žádné osobní potřeby, jako by byla povznesena nad vším tím materiálním pokušením... Vedla téměř posvátný život. V neposlední řadě však hledala podporu a pomoc pro svou práci, kterou chtěla věnovat porozumění mezi odlišnými kulturami. Pracovala, jak je známo, s Romy – Cikány, nejen v tehdejší Československu a později České republice, ale i v dalších zemích – Francii, Německu, Rakousku, Itálii, v bývalé Jugoslávii, ale i v samotné Indii. Před patnácti lety proto jela se mnou do Indie a potkali jsme tam skupiny lidí žijících pořád ještě volným způsobem života, kteří se pohybují z místa na místo, a kterým my říkáme nomádi nebo Cikáni. A mnozí z nich jsou mými

| Śrī Svāmī Mahēśvarānanda
| archiv jeho výsosti Svāmī Mahēśvarānandy |

žáky. Ptala se, jestli by mohla mluvit přímo s Cikány v Indii. Navštívila universitu v Džajpuru a setkala se s profesorem Šarmou, který o Cikánech hodně psal a měl v tomto směru bohaté zkušenosti. Trávila tam tenkrát asi patnáct dní, aby mohla získat co nejvíce informací a on jí opravdu hodně pomohl. Takže toto byly její hlavní pohnutky, proč přišla za mnou. Dalším důvodem našeho sblížení bylo, že měla ohromné nadání pro jazyky a od začátku se ujala tlumočení mých přednášek. Jak jistě víte, ovládala hodně jazyků: bengálštinu, hindštinu, urdštinu, angličtinu, trochu francouzštinu, trochu španělštinu a samozřejmě češtinu (a romštinu a další, pozn. překl.). Byla osobností absolutně nesobeckou, připravenou pomoci komukoli, kdykoli. Měla nesmírně laskavé srdce. Některé moje

knihy přeložila do češtiny, například *Skryté síly v člověku*, knihu *O čákrách* a životopis mého velkého mistra Śrī Dīp Nárájan Bhagván Maháprabhudžího. Byla velmi nadaná a měla úžasný, bezvadný styl psaní. Lidé z Československa mi říkali, že když čtou knížku, kterou přeložila Milena, mají pocit, že slova plynou volně, bez překážek, jako když navléká perly nebo jako proud čisté vody... Její jazyk byl poetický, filozofický...

Tak takto jsme se poznali.

V životě každého je jistá osudová chvíle. Pro každého je vyměřen čas. Čas na nikoho nečeká. V osudu Mileny přišel její čas. Mohli bychom říci, že jela do JAR, aby tam našla chybějící část svého života, své cesty. Jistě, byla to nehoda. Nehody se mohou stát v životě každého. Jsou však jisté konstelace. A jako takové, to jsou otázky vteřin, jako zemětřesení, jako blesk z nebe... Není možné jim předejít. Ta nehoda mohla v jejím životě být jakousi předurčenou, osudovou událostí. V srpnu na jednom semináři, na kterém Milena tlumočila, jsem hovořil o naší plánované cestě do JAR. Hovořil jsem o vesnicích, které navštívíme, o lidech, o jejich způsobu života... A ona se rozhodla, že pojede s námi. – Ale já jsem se to dozvěděl až dodatečně. Ještě předtím jsem jí dal duchovní jméno, Mangalmani. *Mani* znamená klenot a *mangal* štěstí, takže se jmenovala „Klenot štěstí“. No, a ona se tedy rozhodla a zavolala na aerolinky, jenže tam jí řekli, že letenky jsou už vyprodány, a že zbylo jen pár nejdražších v ekonomické třídě. Jenže ona byla rozhodnuta a řekla, že i za tu cenu ji chce, protože chce letět se Svámídjím. Když jsem se to doslechl od přátel, že si koupila tak drahou leten-

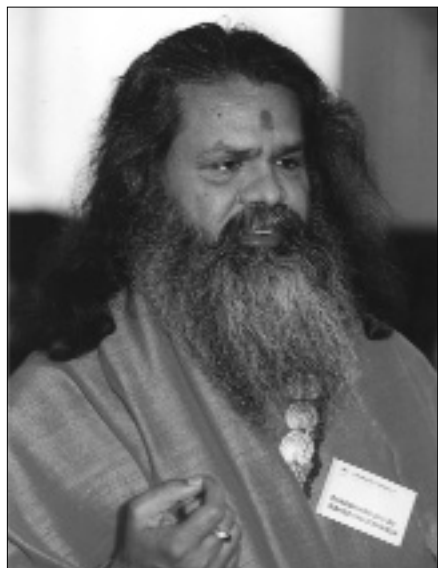
ku, řekl jsem jí, aby počkala na další příležitost, že může jet příště... Ale ona řekla, „Ne, ne! Kdo ví, kdy bude to příště.“

Do JAR jsme letěli společně. První den nám připravili takový krásný uvítací program – Afričané tancovali a zpívali černošské duchovní a lidové písně a Milena – Mangalmani – seděla vedle mne a čas od času jsem se na ni obrátil, jak se jí to líbí, jak se jí líbí ta řeč, protože jsem věděl, jak má ráda tu kulturní rozmanitost...

Druhého dne navštívila skupina safari a po obědě i útulek pro poraněná či osiřelá slůňata. Milena, stejně jako ostatní návštěvníci, měla možnost hrát si se slůňaty, vodit je a krmit. Když měli odejít, jedno ze slůňat se snažilo Milenu zadržet, dokonce jí chtělo šlápnout na nohu. Milena však měla volné sandály, a tak stihla nohou ucuknout. Možná to bylo znamení přírody, aby zůstala. Potom jsem měl večerní přednášku. Milena se cítila unavená, ale přišla na přednášku. Řekli jsme si – Dobře. Zítra si uděláme oddychový den. Vyrazíme někam za město, tam, kde žijí lvi, sloni, zebry, jeleni, všechna ta krásná africká zvířata a jsou tam nádherné domečky z trávy – „chaty“ jak říkáte česky... Program pokračoval večerní jógovou přednáškou, Milena byla ale unavená, a tak si šla lehnout. Několikrát jsem se po ní ptal, ale bylo mi řečeno, že odpočívá.

Další den jsme byli pozváni na návštěvu k chorvatskému velvyslanci v Jižní Africe. Nechali jsme tedy zajistit autobus. Jel jsem napřed a skupina mě měla následovat autobusem. Ale pak nastaly nějaké změny, protože tam bylo hodně lidí, kteří měli vlastní auta, a tak si řekli, že proč by měli jet autobusem, když tam mají auta. Jeli tedy v několika autech. Já o této změně nevěděl. Ta paní, která měla vyzvednout Milenu a ještě další dvě ženy v hotelu, přijela pro ně asi s hodinovým zpožděním. V tom autě jely tedy čtyři ženy. Milena a jedna dívka ze Slovinska seděly vzadu a vedle té paní, která řídila, seděla jedna učitelka jógy. Já jsem se pořád vyptával, kde jsou, proč tam ještě nejsou, proč ještě nepřišel ten autobus... A víte jak se ta nehoda stala? Ony jely správně. Jely asi 80 km/h, přitom tam byla povolena rychlost 100 km/h. Naproti nim jel malý nákladák. Ten jel taky správně. Za nákladákem jelo nové BMW rychlostí asi 200 km/h, a když se přiblížil k nákladáku, chtěl ho rychle předjet, ale neviděl auto, které jelo proti němu, ve kterém seděla Milena, a vrazil do nich.

Tou dobou jsem já byl na obědě s chorvatským velvyslancem. Byl jsem velmi neklidný, nemohl jsem se soustředit a pořád jsem se vyptával, co se mohlo stát, proč tady ještě nejsou, co je s Milenou... V jedné chvíli, jak jsme seděli na té zahradě, se přede mnou zjevila Milenina tvář, musel jsem na ni pořád myslet, tak jsem se odebral do svého pokoje... A vtom někdo zaklepal a přišel říct, že se stala nehoda a že dvě osoby zemřely a jedna z nich se jmenuje Milena

| Śrī Svāmī Mahēśvarānanda | archiv jeho výsosti Svāmī Maheśvarānandy |

Hübschmannová. Byl jsem otřesen. Zmohl jsem se na to, abych odříkal krátkou modlitbu: „Milosrdný Pane, vysvoboď Mileninu duši, uveď ji do světla a do věčného štěstí a míru.“ A pak jsme se dozvěděli další podrobnosti, že dvě osoby zemřely a dvě byly těžce zraněny. Ale ty už jsou nyní v pořádku.

Můžeme mít spousty moudrých myšlenek. Člověk by neměl propadnout truchlení, ale jsme jen lidé a máme jen lidské vlastnosti, lidské pocity. Všechny tvorové cítí a milují, takže je samozřejmé, že ji fyzicky postrádáme. Její duch je však s námi a slyší, co nyní říkám a určitě je šťastná a je v božských rukou mého velkého duchovního mistra Maháprabhudžího, kterého velice uctívala a byla s ním duchovně propojena. Říkávala, jak jí radí, co jí říká a podobně...

Milena nám zanechala tento odkaz: Buďte tady pro potřebné, pro chudé. Bojujte proti diskriminaci.

Usilujte o porozumění mezi kulturami, protože ve skutečnosti jsme jedno, jsme děti jednoho Boha. Nezáleží, kdo jsi, jakého jsi vyznání. Boží království nezná rozdíly a nezná náboženství. Existuje jen jedno, a to jsou milované děti jednoho milosrdného Boha. Její odkaz zní: služte, pomáhejte!

Věřím, že Milena našla cestu z temnoty do světla. O tom jsem přesvědčen, protože byla světicí.

Summary

Radovan Síbert interviews His Holiness Mahamdaleshwar Paramahans Swami Maheshvarananda (Swamiji)

I have known Milena now for more than twenty years. She was a very open-hearted person with a broad mind in her attitude, in her philosophy, in her activities. On the first day she met me, she came to me and she said, „Swamiji, I have been looking forward to meeting you my whole life and I think today my journey of search is completed.“ She was a very dear disciple of mine.

She told me she was searching for three things. First, she wanted to meet someone who had an equal love for all cultures, nations and religions. Secondly, she was searching for spiritual guidance. I would say that she was very

highly developed. She had no ego. She had no personal needs, as if she was above all these material temptations. She led a kind of saintly life. The third reason that she came was for support in understanding different cultures. She was working with the Roma or the Gypsy people in different countries, even in India. So fifteen years ago she went to India with me and we met a different kind of people who we call nomads or Gypsies. And she also went to Jaipur University in India and met a professor, Mr. Sarma, who had written a lot of work about Gypsies and had many experiences. Another reason we became so close is because she was talented in languages and she took over the translations of my lectures because you know that she spoke many languages: Bengali, Hindi, Urdu, English, a little French, a little Spanish and Czech. Also, she translated some of my books. She was very talented and I think her writing was very wonderful, perfect.

We all have our time in our destiny. Time does not wait for anyone. In Milena's destiny, her time came. Let's say she traveled to South Africa to find the rest of her life. Accidents happen in everyone's life. And these are just like seconds, like an earthquake. We flew to South Africa together. Without my knowing it, she decided to go. I gave her a beautiful spiritual name, Mungelmoni. Moni is a jewel and Mungel is happiness, so she was a jewel of happiness. When I found out from other people that she was going and had gotten an expensive ticket I told her she could have waited and gone next time. She said, "No, no. Who knows when the next time will come."

We were to travel outside to some retreat where you can see all these African animals and beautiful grass huts. We were meant to go by bus, but it was organized that there were many people going in their car for free. In the one where Milena was sitting there was one girl from Slovenia. She and Milena were on the back seat and one lady who was driving and another lady sat beside her. They were driving very correctly. Coming towards them was a minivan. Its driver was also driving correctly. Behind the minivan came a new BMW going 200 km an hour, and when the driver came near the van he tried to overtake it quickly, but he didn't see the car where Milena was sitting and he crashed into it.

At the time I was wondering where Milena was. Someone knocked and said two persons lost their lives and one is called Hübschmannová Milena. I was sad about this and I said this prayer: "Merciful Lord, give light, freedom and everlasting happiness and peace to the soul of Milena."

One should not be sad in some way, but still we are human. Even other creatures also have love and feelings so of course we miss her physically. Spiritually she is with us and she is listening now to what I'm saying and definitely she is happy and she is in the divine hands of my divine master, master Mahaprabhuji.

I believe Milena left this message: Be there for the needy people, the poor people. Fight against discrimination between the caste systems like here you have Gypsies. Understand multiculture because, in reality, all is one and we are children of one God. I believe one hundred percent that Milena found the path from darkness to light. In her case I'm very sure because she was like a saint.

— Vzpomínání na Mangalmani (Klenot radosti) - Milenku Hübschmannovou

Následující stránky věnujeme Mileniným přátelům jogínům. Bezprostředně po Milenině smrti jsme byli doslova ohromeni, kolik lidí bylo jejím nečekaným odchodem zasazeno, pro jaké množství lidí byla Milena jednou z nejbližších přátel, téměř členem rodiny, s kolika lidmi při svém velkém – téměř absolutním – pracovním nasazení dokázala udržovat velmi silné, vřelé a hluboké vazby. Svědčily o tom především internetové stránky Romey či Honzy Ráce, na něž posílali svá vyjádření hlavně Romové a romisté. Věděli jsme, že do její širší rodiny patřili též žáci svámího Mahéšvaránandy, které jsme brzy informovali o záměru věnovat nové číslo RDž Mileně. Milenina úplně nejbližší dlouholetá přítelkyně Mája nám téměř vzápětí zaslala první příspěvky. S odstupem se mohou zdát přehnané, plné emocí, téměř jako podklad pro Milenino svatořečení a ne souborný článek pro vědecký časopis. Tyto vzpomínky ovšem velmi přesně vykreslují jemné nuance Mileniny výjimečné osobnosti, připomínají její smysl pro humor, citovost, optimismus a energičnost. Zároveň svědčí o tom, jak šířila povědomí o Romech mimo okruh přímých zájemců, studentů romistiky. Proto je jako pohled jejích blízkých přátel – neromistů – považujeme za velmi přínosný.

Má drahá Milenko,

poznaly jsme se před dvaceti čtyřmi lety, když tě za mnou poslal náš společný známý, abych ti řekla něco o organizaci Jóga v denním životě.

Navrhla jsem ti, abys s námi jela na víkendový seminář a poznala i našeho učitele, svámího Mahéšvaránandu. Byla jsi jím nadšená. Překvapil Tě také, že věděl o probíhajícím Světovém romském kongresu, poznal i jména jejich hlavních představitelů. Stala ses svámidžího žákyní. S velkou radostí jsi tlumočila jeho přednášky a překládala jeho knihy. S žáky ses brzo spřátelila, všichni Tě měli rádi pro Tvou ochotu každému pomoci, pro schopnost naprostého soucítění, pro Tvou vlídnost, skromnost a v neposlední řadě pro Tvou radostnou povahu. Vyzařovala jsi dobrou náladu a svými historkami jsi nás rozesmávala k slzám. Jednou jsi nám například v užším kruhu vyprávěla dobrodružnou historku o svém pradědečkovi, a v nejnápínavějším místě jsi vždy vsunovala větu: Děvčata, vy mi to určitě nebudete věřit – a my uniso-

no volaly: Věříme Ti, Milenko, to víš, že Ti věříme, jen vyprávěj dál! A když jsi skončila a my ještě v úžasu jen kroutily hlavami, podotkla jsi: Ještě vám chci doplnit – a my: Povídej, Milenko, povídej! Pousmála se a řekla: Já jsem si to totiž právě vymyslela!

Tví nejbližší přátelé obdivovali šíři a hloubku Tvých zájmů a znalostí a Tvou neobyčejnou pracovitost. Posledních deset let jsme na všech seminářích bydlely ještě s Jindřiškou Schwarzkovou v jednom

pokojíku. Ty jsi večer usínala vždy první a v noci ses dvakrát vzbudila, usedla a dlouho meditovala. Brzy ráno sis zacvičila sestavu Khatu Pranam a několik cviků pro rozhybání, pak teprve začal Tvůj den. Samozřejmě sis s sebou vozila práci a v každé volné chvíli jsi dělala aspoň korektury. Byla to radost s Tebou spolupracovat, měla jsi i neobyčejně jemný cit pro češtinu a schopnost jakýkoliv text adekvátně přeložit. Všechno jsi dělala s nejvyšším nasazením, s nadšením, celou osobností. Byla jsi neobyčejně výkonná, ale při vši své práci jsi nezanedbávala svou rodinu, kterou jsi vroucně milovala – maminku, dceru, vnoučata. Měla jsi ovšem i svou širší rodinu: Romy.

A byla jsi fantastický kamarád. Byla jsi ryzí a já jsem vděčná, že jsi byla a že jsem směla být Tvou přítelkyní. Milenko, dva týdny před Tvým odchodem jsem Ti řekla, že jsi dokonale dokázala naplnit a prožít svůj život. Zamyslela ses nad tím, a řekla: Ano, to je pravda.

Odevšad, kam jsi jela, jsi mi posílala pohlednici, která přesně vystihovala místo a i charakteristiku Tvého pobytu. Udělala jsi to i na své poslední cestě. Stačila jsi ještě koupit pohlednici a nalepit na ni známku. Nestačila jsi už napsat text, ale obrázek na pohlednici předal své poselství: Alej vzrostlých stromů, mezi nimi cesta. Stromy jsou obsypány světle fialovými květy, které stromům dávají něžný, teskný nádech. Z oparu stínu a smutku vede cesta do světla.

Milenko, šťastnou cestu!

| Milena Hübschmannová s Májou Dohnalovou, Střilky, 2004

| foto poustevník Marek |

Mája Dohnalová

S Milenkou jsem se seznámila před více než dvaceti lety, kdy přišla do naší jógové skupiny. Od začátku mi byla velmi sympatická a brzy jsme se spřátelily. Chodila jsem k ní na hodiny hindštiny. Byl to nádherný čas. Pamatuji se, jak Milenka vždy jásala, když se někomu něco povedlo. Z každého sebemenšího pokroku dávala najevo podobnou radost, jakou mají rodiče, když jejich jediné dítě začne poprvé mluvit. Hodiny byly lidsky teplé, okořeněné humorem a radostí a přitom jsme se ještě stačili hodně naučit.

Milenka měla hlubokou lásku k Romům a všude, kde byla, tuto lásku předávala. Dověděla jsem se od ní mnoho faktů, které jsem neznala a které jsem pak mohla dávat dál, kdykoliv přišla řeč na Romy.

V této době jsem pro sebe a pro přátele z jógy překládala články s jógovou tematikou a Milenka mi překlady kontrolovala. Mnoho jsem se od ní naučila. Milenka byla svými vlastnostmi přímo předurčena k vědecké práci – měla disciplínu, píli, smysl pro zodpovědnost, výbornou paměť, hluboké znalosti, atd.

Zažily jsme spolu mnoho jógových seminářů a setkání. Všichni rádi vzpomínáme na Milenčin nádherný překlad Svámídzího přednášek. Milenka milovala příběhy a s velkou radostí je překládala. A Svámídzí je zase s radostí vyprávěl.

Milenka byla příkladným žákem Jógy v denním životě. Poctivě na sobě pracovala a pravidelně cvičila. Myšlenka vegetariánství oslovila její smysl pro soucítění a lidskost.

Radost a pozitivita, které z ní vyzařovaly, byly velkým příkladem všem, kteří se s ní setkali.

Dostala duchovní jméno – Mangalmani (Klenot radosti). Myslím, že toto jméno ji na-prosto vyjadřovalo.

Byly jsme s Milenkou společně v Jižní Africe a společně jsme bydlely. Milence se v Africe velmi líbilo a byla opravdu šťastná. Těsně před osudnou cestou mi dávala pohlednici, abych ji předala své matce, že jí to posílá. Myslela jsem, že bude lepší, když ji pošle sama, a tak jsem ji odmítala. Milenka však trvala na tom, abych si ji vzala k sobě. Byla jsem překvapená, že je to pro ni až bolestné, že ji nechci, ale řídila jsem se svou utkvělou představou a pohlednici jsem si nevzala. Vzala jsem si ji, až když jsem přebírala její věci a byla jsem překvapená poselstvím, které pohlednice nesla. Je na ní krásná cesta lemovaná rozkvetlými stromy. Květy jsou nádherně fialové. Fialová je pokládána za duchovní barvu. A cesta vede ke světlu. Pod obrázkem je napsáno – Pretorie, což je oblast, kde došlo k havárii (fotografie nebyla kupovaná v Pretorii).

Kdykoliv si na Milenku vzpomenu, cítím, že je šťastná. A tak jí toto štěstí přeji a děkuji jí za vše, co pro nás udělala.

Párvatí (Jindra Dohnalová)

Poznala jsem Milenu Hübschmannovou v Chotěboři na jógovém táboře pro nevidomé. Pro druhé a pro dobrou věc jí nebylo zatěžko nic udělat. Vkládala se do práce s plným nasazením, neohlížela se na čas, který si aktivita vyžádala. Jednou mě Milena pozvala k sobě domů se slovy: „Potřebuji pomoc. Zorganizovala jsem výtvarnou soutěž pro romské děti a nedokážu vybrat ty nejlepší práce. Připadají mně všechny krásné!“ Doma vytáhla z pod postele množství sloh a složek se spoustou výkresů. Děti na nich ilustrovaly romské pohádky či příběhy. Obrázky byly živé, plné vitality, žádná „módní schemata“. Nešly roztřídit na dobré a špatné a na můj údiv reagovala: „Jak živě kreslí, tak i zpívají, to bych ti přála slyšet!“

Podněcovala v romských dětech (i v dospělých) vědomí, že mají svoji bohatou slovesnost. Stejně obětavě a zapáleně hledala, kde by se daly výtvarné práce vystavit. Našla Galerii dítěte v Bratislavě, kde jsem spolu s dalšími návštěvníky mohla prožít spojení romské hudby, slova a obrazu. Umožňovala lidem poznávat romskou kulturu v té nejlepší podobě. Těsně před svou cestou do Afriky tlumočila na jógovém semináři. Její překlad byl vždy velmi živý, pohotový, měla velký dar jazyka. Byla radost ji poslouchat. Bydlela jsem s ní na jednom pokoji. V noci, když jsem se probudila, zahlédla jsem ji několikrát, jak tiše sedí zachumlaná v pokrývkách. Ráno mně na můj dotaz vysvětlila: „Když nemohu spát, tak místo převalování ze strany na stranu si sednu a modlím se.“ Stejně bohatě byl využit každý okamžik jejího života.

Mira Našová

| Milena Hübschmannová s Milenou Lisou,
Jugoslávie, konec 80. let
| archiv Mileny Hübschmannové |

Není mnoho lidí, kteří nám mohou být příkladem celým svým životem. Mezi ně však určitě patří Milenka Hübschmannová, kterou znám z návštěv Maháprabhudíp ášramu ve Strlíkách. Skoro nikdy si nenechala ujít potěšení návštěvy parku a přilehlé bylinkové zahrádky, sousedící se dvěma rybníky s kvetoucími lekníny a vodními rostlinami.

Obdivovala barevnost mnoha druhů léčivek, okrasných keřů a květín. Sama také pěstovala různé zajímavé rostliny a některými obohatila naši zahrádku. A tak zde vyrůstá mimo jiné několik stromků jedlých kaštanů.

Celou přírodu obdivovala s takovým zaujetím a jakoby ji hladila pohledem plným lásky. A tak se také chovala ke každému. Laskavá, stále ochotná pomoci v jakékoliv situaci. Obdivovala krásu přírody a sama byla jejím odrazem.

Při poslední návštěvě letos v srpnu ji zaujala výroba rohoží z rákosu. Sama si to musela vyzkoušet.

Nesmírně jsme si vážili jejích procítěných a perfektních překladů přednášek Svámídzího Mahéšvaránandy. A stále jsme s ní při sledování záznamů těchto přednášek na videokazetách.

Čandradéví – Ladislava Podsedníková

Nepamatuji se přesně, kdy jsem se s ní poprvé setkala. Bylo to v době, kdy se u nás už celkem úspěšně rozvíjelo jógové hnutí, někdy na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Dělo se tenkrát mnoho zajímavých věcí a obzvláště přitažlivá bývala setkání se Svámídzím Mahéšvaránandou. Shromažďovala se kolem něho řada pozoruhodných lidí, z nichž mnozí se stávali jeho žáky. Mezi nimi byla i Milena Hübschmannová.

Nejdřív ze všeho mě zaujal její trochu exotický zjev – krásně modelovaná tvář, velké tmavé oči a dlouhé černé vlasy, které nosívala buď rozpuštěné nebo svázané do uzlu. Byla velmi štíhlá a působila křehce a kultivovaně. Oblékala se lehce romanticky s indickými prvky a zdálo se, že její zjev má v sobě i cosi romského. To vše přitahovalo mé výtvarnické oko a moc se mi líbila.

Brzy se zařadila mezi Svámídzího tlumočníky a výborně překládala nejen z angličtiny, ale i německy a dokonce i hindsky, když Svámídzí někdy v dobrém rozmaru užil při přednášce svůj rodný jazyk. Mileninu neobvyklou osobnost harmonicky doplňoval i její zvučný až zvonivý hlas. To jsem si uvědomila zejména, když jsem ji zaslechla mluvit v rozhlase, nebo když jsem jí naslouchala v jazykové škole. Milena se totiž ujala malého kroužku adeptů jógy, kteří se toužili přiblížit Indii i studiem hindštiny. A tak jsme k ní chodili do jazykové školy a někdy nás učila i ve vlastním bytě, přeplněném knihami a obrazy, mezi nimiž zaujaly i obrazy jejích romských přátel. Před ní jsme prošli rukama dvou jiných skvělých profesorů hindštiny a bylo zajímavé porovnat, jak jinak učila ona. Ihned na nás šla s živou hovorovou řečí, oproti klasickým metodám dvou předcházejících učitelů. Hodně s námi hovořila i o Indii, kterou měla možnost navštívit po svých studiích. Mileniny prožitky a příhody byly velice nekonvenční, tak jako ona sama – dobrodružné a plné humoru a smíchu. Při našich hodinách přišla záhy řeč i na Romy. Vyprávěla nám, jak došlo k tomu, že se s Romy tak sblížila. Prvním impulsem byl zájem o jejich jazyk. S úžasem zjistila, že jim hodně rozumí a jak vlastně hindština, kterou vy-

studovala, je s jejich jazykem příbuzná. Všechno Milenino vyprávění bylo velmi zajímavé – veselé i smutné. Rozeznělo i naši společnou strunu, protože já jsem za dob svého studia na UMPRUM často a ráda kreslívala na vesnicích romské děti. Tehdy jsem ovšem vnímala jen jejich krásu a malebnost, ale blíž jsem k nim nepronikla. A tak až od Mileny jsem slyšela o těžkých, mnohdy až tragických okolnostech jejich života. Milena naopak s Romy žila, soucítila s jejich osudy a věnovala obrovskou energii tomu, aby pomáhala zlepšovat jejich nelehké postavení. Za toto její cílevědomé úsilí a obětavou práci jsem ji velmi obdivovala. Jednou jsem se jí zeptala, proč to všechno dělá a co ji k tomu vede? A ona trochu žertem – trochu doopravdy řekla: „Kdo ví, možná, že v některém z minulých životů jsem jim ublížila, tak se to teď snažím napravit.“ Nejspíš ji k takové odpovědi na mou všetečnou otázku vedla jen její přirozená skromnost. Zasmáli jsme se tomu, ale člověk nikdy neví, jak se vlastně vytváří lidský osud.

Milenin náhlý odchod všechny její přátele doslova zaskočil. Jistě by bývala mohla ještě mnoho vykonat, ale i tak byl její život dokonale naplněný a tedy šťastný.

Chci se zmínit ještě o další věcech. Především o tom, že byla skromná jako málokdo. Nikdy nestavěla na odiv své velké vzdělání a nezmiňovala se o své vědecké práci. Byla v romistice mezinárodně uznávaná, což jsem se dovídala vždycky jen náhodou, z rozhlasu nebo z novin, nikdy ne od ní. Byla přátelská, obětavá a jistě měla dobrých vlastností ještě daleko víc, ale dá se to shrnout tak, že v její přítomnosti bylo člověku dobře. Já jsem jí osobně vděčná také za to, jak nádherně a citlivě přeložila knihy Svámídzího Mahéšvaránandy. Samozřejmost a neokázalost její bytosti se zrcadlí i v těchto překladech. Je mi jen líto, že už nepřibudou další. Milenka byla plná lásky, veselá, vtipná a na setkání s ní jsem se vždycky těšila. A přesto, že se už v tomto životě nevidíme, mám pocit jako by vůbec neodešla. Právě pro to vše, co nám dávala, je stále s námi.

Alena Kaftanová, výtvarnice

| Toronto, červenec 2001 | foto Antonin Hübschmann |

Recenze / Anotace / Informace

Hübschmannová M. (*Po židoch cigáni*)

Nečas C. (*Romové na Moravě a ve Slezsku 1740-1945*)

Hübschmannová M. (*Spokojení lidé*)

Pařiv

Ohlasy

Milena Hübschmannová (ed.)

Po Židoch cigáni

Svědectví Romů ze Slovenska 1939-1945.

I. díl (1939 – srpen 1944)

Praha: Triáda 2005.

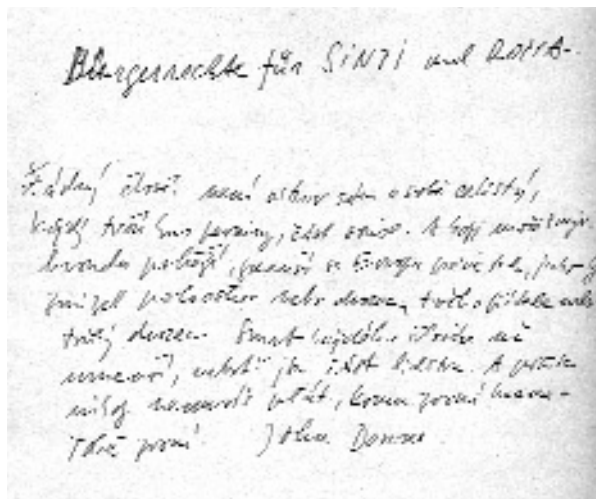
V závěru roku 2005 vydalo nakladatelství Triáda titul, který se jistě stane jedním ze základních pilířů romistické literatury u nás. Jen pár měsíců po tragické smrti Mileny Hübschmannové vychází první díl jejího zásadního celoživotního díla.

Více než třicet let sbírala M. Hübschmannová spolu s kolektivem svých studentů a později i kolegů vzpomínky slovenských Romů na předválečný život na Slovensku, na dobu války a na poválečné změny v jejich životě, které pro řadu z nich vyplynuly z odchodu „na Čechy“.

Několik desetiletí „sběrnou metodou“ narůstající literární epos obsáhl desítky osudů, které bylo nutno nejen zaznamenat, ale také přepsat, zredigovat, přeložit. Kniha obsahuje výpovědi v romském originále i jejich překlad do češtiny; na několika místech je doplněna černobílými fotografiemi z archivu pamětníků.

První část rozsáhlé mravenčí práce je uzavřena – na světě je první díl knihy, který přináší vzpomínky především na dobu pěti válečných let, do vypuknutí Slovenského národního povstání. Tvoří ho výpovědi více než šedesáti pamětníků, které jsou tematicky rozděleny do šesti oddílů: I. Ghettizace a ostrakizace Romů, II. Romové v armádě, III. Romové v pracovních táborech, IV. Romové za jihomoravskou hranicí, V. Vztahy mezi Romy a Židy na východoslovenské vesnici před druhou světovou válkou a dopad genocidy Židů na Romy, VI. Romové v partyzánském hnutí a ve Slovenském národním povstání.

Velmi pečlivě a odborně zpracovaná kniha není jen příspěvkem k vědeckému bádání o ději-

| Nalezený citát uvádí knihu „Po Židoch cigáni |
MRK, pozůstalost M. Hübschmannové |

nách Romů, ale je především hlubokou a citlivou sondou do životaběhu neopakovatelných osudů konkrétních lidí, dokladem snahy o pochopení jejich životních zvrátů, proher i vítězství. Mozaika osudů skládá unikátní ucelenou představu o téměř půlstoletí života slovenských, a tedy i našich Romů. Přitom je to obraz předložený naprosto srozumitelným způsobem, s notnou dávkou empatie – přesně tak, jak byla Milena Hübschmannová zvyklá po celý svůj život výsledky svého navýsost vědeckého bádání veřejnosti předávat.

Jana Horváthová

| Aladár Kurej s pravnoučaty a M. Hübschmannovou v Podskalce
| Z knihy Po Židoch cigáni |

Ctibor Nečas

Romové na Moravě a ve Slezsku (1740-1945).

Brno: Matice moravská, 2005, 475 s. (338 s. textu + dodatek)

Po vydání historické publikace Jiřího Hanzala, zachycující dějiny Romů na Moravě do nástupu Marie Terezie na habsburský trůn, zaznamenala česká romistika další výrazný úspěch. Na knižním trhu se na sklonku minulého roku objevila publikace Ctibora Nečase, která časově na Hanzalovu práci navazuje a její záběr rozšiřuje také na oblast tzv. rakouského Slezska. Český historik, který se jako první v naší zemi už od šedesátých let 20. století věnuje systematickému výzkumu historie romského obyvatelstva českých zemí (zčásti i Slovenska), touto rozsáhlou publikací dovršuje své celoživotní dílo. Shrnuje, rozšiřuje a prohlubuje mnohé již dříve samostatně vydané studie, které se týkaly nejen holocaustu Romů v letech nacistické okupace, ale také starších soupisů romského obyvatelstva a dalších otázek souvisejících s jeho historií.

Ctibor Nečas otevírá svou monografii analýzou základních okruhů informací, z nichž ve své dlouholeté práci čerpal. Okruh domácí i zahraniční literatury, na niž odkazuje i v závěrečném bibliografickém přehledu, není právě zanedbatelný a svědčí o rozsáhlém záběru autora, o jeho důkladné orientaci ve sledovaných problémech. Přesto sám uvádí, že dosud vydaná literatura zdaleka neposkytuje dostatek informací, proto se sám obrací především „ad fontes“ (k pramenům). Šíře jím prostudovaných fondů je bezesporu úctyhodná a je myslím možno říci, že vyčerpává v podstatě veškeré možnosti, které metody historického bádání otevírají. Na druhé straně je ovšem nesporné, že s prameny pro dějiny Romů to není jednoduché (to vědí jistě všichni, kdo se o jejich zachycení pokusili). Až do poloviny dvacátého století totiž naprosto převládají pouze nepřímá svědectví, většinou zachycená jen majoritními úřady, institucemi i jednotlivými svědky. Navíc se mezi nimi vyskytují zejména normativní opatření, soupisy a zprávy, které měly často za cíl zachytit pouze negativní (mnohdy i zkreslené, nepravdivé) údaje. Rozhodně nás neinformují téměř vůbec o vnitřním životě romských komunit, jejich vzájemných vztazích, jen velmi málo o jevech tradiční kultury. Část odborníků dokonce tvrdí, že zachované prameny vůbec neodrážejí historii romského obyvatelstva, ale pouze vývoj vztahů majority k jeho jednotlivým skupinám.

V této souvislosti je třeba jistě především podtrhnout skutečnost, že Ctiboru Nečasovi se podařilo v předkládané monografii prokázat, že přes omezené informace pramenných zdrojů je možno jejich pečlivým, kritickým studiem a zejména jejich vzájemnou konfrontací dospět k velmi plastickému obrazu historie Romů na Moravě a ve Slezsku. Dokázal z nich vyčíst zejména spoustu konkrétních údajů o demografickém vývoji (pohlavní, věkové složení, sociální a profesní struktura, dlouhodobé řady vývoje celkového počtu romských obyvatel a řada dalších informací). Věnuje však také pozornost vnějším projevům kultury a způsobu života romských komunit, přičemž nezachycuje je-

jich vývoj pouze kvantitativně, ale sleduje také složité procesy sedentarizace a její délky, proměn obživných aktivit a způsobu jejich provozování apod. Za velmi pozoruhodný považují zejména Nečasův pokus o sledování těchto jevů v kombinaci dvou rozdílných úhlů pohledu – jednak v obecném přehledu (kap. 3.), jednak pečlivým, podrobným zachycením vývoje jednotlivých míst usazování, resp. průchodu romských skupin daným územím (kap. 6.). Písemné prameny úřední povahy v této části doplňuje bohatá obrazová (zejména fotografická) dokumentace, která tu ovšem nemá pouze dokumentární funkci, autor ji používá také jako plnohodnotný historický pramen.

Velmi věcné jsou i kapitoly, které autor věnuje informacím získaným na základě pramenů normativní povahy. Potvrzují dlouhodobě udržovaný status Romů jako okrajové sociální skupiny. Autor nemohl samozřejmě opominout ani citlivé téma romské kriminality, způsobů jejího zjišťování a postihu (kap. 8.), kromě informací o pronásledování však najdeme v jeho textu také příklady dobové tolerance (např. i ze strany šlechty, církve), která Romům umožňovala i za těžkých podmínek přežít – poskytla jim příležitost k provozování majoritou žádaných obživných aktivit a případně pomohla také najít nový domov k usazení. Na druhé straně ovšem Nečas poopravuje dnes již běžně přijímaný mýtus o obecně vyšší míře integrace moravských romských skupin s majoritní společností. Ta totiž byla výsadou pouze několika příslušníků poměrně malého počtu rodů, z nichž se pak postupně ve dvacátém století rekrutovali první reprezentanti romské inteligence. Většina romského obyvatelstva zůstávala i na Moravě negramotná, žila v poměrně značné izolaci v bídých poměrech osad, které zůstávaly na okraji majoritních sídlišť, v dobách krizí a nedostatku byla odkázána často na příležitostné akce charitativní, resp. i na nelegální dodatkové způsoby obživy (žebření, drobné krádeže).

V závěrečných kapitolách své knihy se vrací C. Nečas k tématu, jemuž věnoval značnou část svých výzkumných projektů – k tragické závěrečné kapitole historie skupin moravských Romů, k nacistickému holocaustu. Bohatě tu využívá mimo jiné také dnes tolik diskutovanou metodu tzv. *oral history*, svá dosavadní svědectví i edice dokumentů o osudech Romů za druhé světové války obohacuje o řadu nových, jímavých svědectví o prožitém utrpení. Nečas se drží své linie přísně historické výpovědi, jeho autentické vyprávění však mezi řádky mimo jiné zároveň odpovídá na současnou, převážně zcela zmatečnou debatu politiků o charakteru protektorátních romských táborů. Bez ohledu na míru perzekuce, násilných a donucovacích prostředků, počet a příčiny smrtelných obětí to byla střediska nucené koncentrace našich spoluobčanů, Romů, zbavených základních lidských práv, která sloužila jako prostředek jejich postupné likvidace.

Pro celou Nečasovu práci je typický střizlivý, metodicky důsledný, kritický přístup poučeného historika k popísané problematice. Autor se vědomě vyhýbá spekulacím. Tam, kde se necítí být povoláním odborníkem, přebírá údaje z romistických studií jazykovědců, etnologů a dalších odborníků (části věnované etnitice, moravským dialektům romštiny apod.). Zejména v těchto souvislostech pak vyvstávají otázky, na které naše (ale v podstatě ani zahraniční) produkce věnovaná historii romského etnika dosud nenašla dostatečně jasné, fundované odpovědi. Mám na mysli nejen v poslední době tolik diskutovanou otázku, zda je možno Romy považovat za svébytný (moderní, evropský) národ, jaký je vlastně vztah mezi tradiční i současnou romskou kulturou a postmoderním evropským majoritním kulturním prostředím apod. Poněkud nejasný a v historické literatuře často i nedostatečně reflektovaný zůstává také obsah a význam rozdílů (vztahů i antagonismů) mezi usedlými (usazujícími se) a typicky kočovnými skupinami Romů (u nás Romové olašští, Sinti). Nečas sice ve svých posledních studiích i v recenzované knize už jasněji odlišuje vynucené tuláctví od kočovného způsobu života, přesto se i u něj ještě občas setkáme s nejasným, místy i nedůsledným použitím uváděných pojmů.

Co je naopak třeba jednoznačně vyzvednout a přivítat jako mimořádný přínos Nečasovy knihy, je bezesporu její více než stostránková přílohová část, nazvaná (možná ne právě nejvýstižněji) jako „Dodatek“. Ve skutečnosti je to

nesmírně zajímavá edice ukázek romského folklóru, autentické vyprávění pamětníků a korespondence s nimi, různorodý a reprezentativní výběr kopií pramenů úřední povahy, doplněný o přehledné tabulky dobových soupisů a demografických šetření. Německé a romské resumé, přehled použitých zkratk, a rozsáhlé pramenné i literární základny dnes již patří k samozřejmé výbavě solidní historické práce. Celá kniha je psána pro autora typickým brilantním jazykovým a stylistickým projevem, vyznačuje se velmi dobrou grafickou úpravou s bohatým doprovodným materiálem v podobě mapek, dobových kreseb a fotografií, grafů i tabulek. Také po stránce formální je možno považovat Nečasovu knihu za důstojné završení díla prvního českého historika, který výzkumu dějin romského etnika u nás věnoval velkou část svého celoživotního badatelského úsilí.

Nina Pavelčíková

Milena Hübschmannová Spokojený člověk

Milenu Hübschmannovou znal snad každý Rom v České republice. Znal ji jako vynikající romistku, etnoložku, folkloristku, neúnavnou sběratelku lidové slovesnosti nadšeně zaznamenávající střípky romského folklóru, které se tu a tam podnes ve vesnicích či osadách, zejména na Východním Slovensku, zatřpytí. Osobně jsem se však nikdy nesešel s někým, kdo by ji znal i jako spisovatelku, autorku nesmírně půvabných, čtivých textů, které dokázaly pohladit i podrásat zároveň čtenářovu hloubavou duši. Není divu. Milena Hübschmannová navzdory svému obrovskému talentu a vyprávěčským schopnostem totiž napsala pouze jedinou knížku; **vyšla v roce 1965 v nakladatelství Československý spisovatel pod názvem Spokojení lidé.**

Autorka v něm kouzelně vypráví několik příběhů prostých lidí, se kterými se seznámila ve Šmeralových dolech, kde brigádničila jako pomocná dělnice.

Ačkoliv sama vystudovaná indoložka, cítila se inspirována lidmi jako byli údržbář Zdeněk, dělnice Fabiánová, předseda eróhá... a nejenom to – byla jimi nadšená, okouzlená. Jinak ani nelze vysvětlit její schopnost tak poutavě a nevťiravě podat zcela banální epizody o téměř mužích, takřka ženských, o ne/hrdinech Bylinovi, Stoklasové, Letnovi a dalších.

Antiděj v epizodách Mileny Hübschmannové je paradoxně tím, co dělá její prózu čtenářsky poutavou, vtipnou ale zejména nadčasovou. Přestože knížka, nebo spíše sbírka povídek, vznikala v první polovině šedesátých let 20. století, autorka dovedla být neideologická, a číst ji lze i po více než čtyřiceti letech od vydání, znovu a znovu a nudit se rozhodně nebudete.

Hübschmannová se v šedesátých letech zabývala romštinou a romistikou již zhruba deset let. A tematice Romů se nemohla vyhnout ani v prozaické tvorbě. Citlivě opisuje postoj mladého Byliny, který se ve vzniknuvší při mezi ním a zbytkem hornického kolektivu zastává Romů. Hübschmannová si ale všímá spíše mladíkovy psychiky, zcela elegantně se vyhýbá mravokárnému poučování o rovnosti všech lidských ras, a naopak na pozadí konfliktu zcela nenápadně – na vyličení postoje otce, dělníků i mladého Byliny – zachytává obraz Cikánů v tehdejší, ale vlastně i dnešní společnosti. A co je sympatické – postoj autorky k problému byste hledali marně. Spíš ho musíte vytušit, ale není to příliš složitý úkol. Totiž postoj Hübschmannové k lidskosti a tedy i slabosti táhne celou knížkou a zřetelný je již od úvodního slova.

Nenajdete zde žádné volání po lidskosti, ani jedinou stopu po klišé o humanismu, myslím, že tato knížka je vlastně Hübschmannová sama. Měla nesmírný cit, pedagogický talent a díky němu dovedla své postoje přetavit do při-

běhů, které nás dovedly zaujmout a nějakým způsobem poučit. Hübschmannová se nedovedla nikoho dotknout tím, že by mu vyčítala jeho nedostatky či špatné postoje. Raději vylovila z paměti nějaký příběh, ve kterém se mohl do-tyčný najít.

Proto mi je líto, že Milena Hübschmannová toho nenapsala víc. Její próza měla šťávu, byla tak trošku „prolhaná“, možná jen díky této vlastnosti mohla taky vyjít. O dalších okolnostech vydání této sbírečky roztomilých povídek jsem se již nedověděl. Mluvili jsme o ní s Milenou snad dvakrát nebo třikrát. S jistotou vím, že nevlastnila ani jediný exemplář, protože jeden čas jsem se jí na to vyptával. A tak jsem se mohl s těmito příběhy seznámit jen díky pohotovým službám univerzitní knihovny v Bratislavě.

Sháněl jsem ji i po antikvariátech, ovšem zcela bezúspěšně. Tak pokud budete mít zájem, nezbude než navštívit dobrou knihovnu. Ale opravdu to stojí za to.

Rastó Pivoň

Nafukovač proti živlům (povídka z knihy *Spokojení lidé*)

Zaklepala jsem, a když jsem dlouho neslyšela žádné dále, vešla jsem. Za psacím stolem seděl muž a usilovně nafukoval gumový člun, který se před ním zelenavě vzdouval mezi bílými a růžovými lejstry. Pozdravila jsem: Čest práci! Neodpověděl, protože by mu byl zase utekl pracně nafoukaný vzduch – jen pokýval vlasy, které se mu jako svatozář línuly kolem pleše.

Zůstala jsem stát a muž s obrovským gumovým člunem u pusu dělal všelijaká gesta, která měla asi znamenat, abych šla blíž a sedla si. Alespoň to jsem udělala. Konečně člun zbytněl, napjal se, muž ho zašpuntoval a řekl:

Fuj!

Dobrý den!

To je dřina! Tak vidíte, co musí dělat předseda eróhá. Čest práci soudružko, pěkně vás vítám. Vstal a stiskl mi ruku.

Tak to je práce předsedy eróhá. Obešel člun, poklepal na něj, pohladil ho a pak k němu přiložil ucho. Chvilí poslouchal.

Abych měl kancelář s vanou. Nebo bazén. Takhle to člověk nemůže přezkoušet zodpovědně. Nebylo by špatný vykoupat se v tom vedru, co? Přejížděl uchem člun.

Pojďte si poslechnout.

Vstala jsem, opřela se o člun předloktím. Pod okny přízemního dřevěného baráku, který tu postavili původně jako provizorní ubytovnu pro montéry montující pásovou dopravu na šachtě, se ozval lomoz židlí.

Pssss! Křikl předseda, ačkoli ho nikdo nemohl slyšet.

Neuchází? To se stěhují židle na svářečském kursu. Jako by si nemohli udělat svářečský kurs v mužskejch sprchách. Vždycky to tak bylo. Ale teď se k nim dala jedna holka a mužský se před ní styděj sprchovat nahý. Taková tlustá holka z drtírny.

A předseda eróhá aby sháněl židle do učebny. Vidíte těch lejster? Probíral se růžovými a bílými lejstry pod člunem, tu a tam prodlel u nějaké věty... mimořádnou pozornost věnovat uvádění odhodlání do nejširší veřejnosti... přednostně přidělit byt Hykšovi...

-Mám víc lejster než ředitel. To byste nebyla řekla, vidíte. A přitom musím nafukovat gumový čluny. Sedmačtyřicet gumovejch člunů. Nafouknout, přeposlechnout, vypustit. Jestli je nepropíchli, živlové. To máte Klášterec, Máchovo jezero, závodní pionýři, Lipno, no. Neucházím vidíte. Tak to zas vypustíme. Vytáhl zátku a vzduch syčivě vytryskl ven.

-A lidi jezděj a jezděj. Využívaj toho a pučujou si čluny. A člověk to přezkušuje, jestli to nezničili. Lidi všechno zničej. Neuměj si vážit věcí. Co není moje, s tím se maznat nemusím. Na jeden člun namalovali lodním lakem srdce s monogramama J.F. a R.K.

Vzduch už se plazil ven jen líně a pomalu.

Pojď, vopřem se do toho.

Dali jsme ucházející člun na zašlapanou prkennou podlahu, každý si sedl na jeden okraj a pomalu jsme klesali k zemi.

Tak jsme vás pozvali, abychom vás trochu poznali, co ste zač, řekl vtípně.

Pod ním sípal a unikal vzduch.

Vidíte támhleto? ukázal do kouta, kde bylo složeno ještě pár dalších gumových člunů. To musím taky ještě zpracovat.

Mám vám pomoci?

Jestli se vám chce.

Sedli jsme si každý do jednoho kouta velké prkenné místnosti, ve které byl jen jeho psací stůl, plechová skříň a nízký stolek s psacím strojem pro sekretářku. Začali jsme oba nafukovat.

-Od funebráka až po nafukovače, vdechl do člunu. Pak přidržel vzduch prstem a řekl do prostoru: – Od funebráka až po nafukovače. A přes pracovní morálku. Tuhle zas to vzalo někýho Chvojku. Vjelo do něj 6 000 voltů, blbec, vopravuje pod napětím. A já vybavuju pohřeb. A podporu vdově.

Chvilí foukal.

- Už tu dělám sedum let. To eště bejvaly doby. Když sem k tomu přišel, to se šlo eště proti sabotážím. Roztržený všechny pásy na káčku. Dvě stě metrů. A metr stál 400 korun! Ale zmáčkli sme ho, fašouna! Nákej Drábek ho přistih – taky už sem mu vypravil pohřeb. Na noční usnul u bagru a bagrák ho přejel. Hezká podívaná na něho nebyla. A lidi na noční spěj, živlové. Dvakrát do měsíce chodim kontrolovat noční šichty, jestli nespěj. A spěj, živlové. Moje žena už mě vůbec nezná. Aby si při večeři dávala na stůl mou fotku místo mě, dal se do smíchu.

Můj člun rostl rychleji než jeho. Bylo mi to trapné. Vypadalo to, jako že se vychloubám. Přestala jsem na chvíli foukat.

A proč ste sem vůbec přišla? Z Prahy, z kanceláře, vod čistý práce...?

No abych...

Nic mi nemusíte říkat. Já vim. V Praze si musej dát všichni dělat dvakrát tak široký dveře, aby se jim na ně vešly ty tituly, ale portmonky nosej poloviční, nic mi neříkejte.

Já sem...

Já vim. Nic mi neříkejte. Jenže teď to na šachtě není, co to bejvalo. Eště když já dělal klapkaře u bagru, než sem šel do funkce. Řeknu vám, kolikrát bych se k tomu zas vrátil. Ale to už nejde. Sedum let je sedum let. Mám lejster víc než ředitel.

Někdo zaklepal. Předseda přestal foukat do člunu. Mimoděk jsem řekla: Dále.

Pařiv

Koncert na počest Mileny Hübschmannové,
Hanky Šebkové a Edity Žlnayové

Konec léta roku 2005 poznamenala tragická smrt Doc. Mileny Hübschmannové. Čtenářům Romano džaniben netřeba tuto výjimečnou ženu představovat. Mnozí ze studentů romistiky mají jistě v paměti smutné okamžiky smrti Hanky Šebkové, která byla, jako jedna z mála, skutečně rovnocennou partnerkou Mileně Hübschmannové. My studenti jsme oceňovali zejména její výjimečné pedagogické schopnosti. Paní docentka tehdy se slzami v očích vyjadřovala obavu, že osobnost jejího formátu současná romistika nemá. Nedávný odchod Mileny Hübschmannové nutně vede k otázce, co bude s romistikou dál. Nadějnou odpověď je nejen obětavá práce mladších pedagogů, které teď čeká skutečná možnost vést obor, jehož zakladatelky a nedosažitelné osobnosti odešly, ale také množství současných studentů. Benefičním koncertem „Pařiv“, který se uskutečnil v jejich režii 25. a 26. listopadu ve velkém sále pražského klubu Roxy, chtěli vyjádřit, že odkaz těchto osobností je pro ně živý a svým způsobem zavazující. Pozvání studentů přijaly přední romské hudební skupiny a vystoupily bez nároku na honorář.

Po úvodním vystoupení písničkáře Vojty Fabiána a Mileniných „jogínských“ přátel Ireny a Vojtěcha Havlových byl koncert v pátek 25. listopadu v 19 hodin zahájen vzpomínkou a minutou ticha za tragicky zesnulou Milenu Hübschmannovou. Na pódiu se potom objevil dlouholetý přítel a učitel Mileny, Hanky a Edity Žlnayové (přítelkyně a spolupracovnice obou romistek) Ačo Slepčik s harmonikářem a studentem romistiky Máriem Bihárim. Spolu zahráli staré romské i autorské písně a také novou Ačovu píseň pro Milenu. Na Ačovu lehce rozladěnou kytaru, jsou posluchači zvyklí a patří to k jeho uměleckému projevu, ale v kombinaci se zmateným zvukařem, který měl asi v hlavě ještě vtr z odpoledních zvukových zkoušek, kde si od muzikantů vyslechl své, bohužel toto vystoupení trochu zapadlo. Od počátku bylo jasné, že nelze pořádat velký koncert romských kapel pro zesnulé osobnosti romistiky a očekávat, že se vše ponese v ponuré náladě. Krom toho jsme byli přesvědčeni, že by to ani ony samy nechtěly, a proto začal večer pomalu nabírat uvolněnější rovinu. Vystoupení náhodských Čilágos splnilo očekávání a jejich tradiční pojetí romské muziky začalo přítomné strhávat do víru tance. Návštěvníci, kteří třeba příliš nevěděli, proč se v Roxy onen den někteří lidé sešli, se zatím mohli s Milenou, Hankou a Editou seznámit prostřednictvím nástěnek v chodbě nebo navštívit stánek s romskou literaturou, periodiky a cédečky, které přivezlo Muzeum romské kultury. Na tomto místě je dobré připomenout jeden z dalších důležitých motivů k uspořádání koncertu – informovat veřejnost o existenci a smyslu romistiky, jak jí ho vtiskly české zakladatelky.

Co se ovšem dělo na pódiu? Vojta Lavička je stálíci na romské hudební scéně a představil se již s mnoha hudebními projekty. Roxy mohlo vychutnat jeho nejnovější kapelu Do konce, která se otevírá vlivům balkánského hudebního prostoru. To už byla atmosféra v plném sále plná romského temperamentu. Když na pódium vtrhli Bengas, kteří začali své vystoupení společně s předešlými Do konce, bylo už jasné, že první večer koncertu, který byl věnován životům Mileny, Hanky a Edity, definitivně ožil a závěrečný aplaus plného sálu a mezinárodní romská hymna patřily také a zejména jejich dílu.

Sobotní část koncertu zahájil komornější program v horních prostorech NoD Roxy. Jeho součástí byla výstava jedinečných fotografií Hanky Šebkové s názvem Bacht the balvaj pheňa hin/ Štěstí a vítr jedno jsou, které pořídila při svých četných cestách za Romy na Slovensko. Na šedesát návštěvníků shlédlo promítání filmu Dušana Hanáka Růžové sny a vyslechlo čtení z díla romské spisovatelky Ilony Ferkové. Na tento program volně navazoval druhý večer koncertu ve velkém sále Roxy. Uváděli ho studenti Karin Morávková a David Tišer, kteří svým skvělým projevem dokázali v dynamické koncertní atmosféře bez zbytečného patosu udržet pietní podstatu koncertu. Kvalitní romští interpreti se na pódiu sešli i v sobotu, což také jistě přivedlo do Roxy v ten večer na pět set návštěvníků. Multiinstrumentalista, hudební lektor a skladatel Jozef Fečo, jeden z potomků slavného hudebního rodu Fečů, zahájil se svým novým projektem Connection druhou polovinu přehlídky. Connection se vydávají cestou, po které se u nás úspěšně pustili brněňští Gulo čar. Fúze funku a jazzu ve velkém bandu s dechovou sekcí, vícehlasy a rozšířenou rytmikou se u nás stává stále častějším formátem pro romské muzikanty. Connection předvedli, že mají určitě šanci prorazit, vedle fantastických Gulo čar to ovšem nebudou mít lehké. O tom, že u pojmu „romská muzika“ si zdaleka nevystačíme s tradičním vymezením, se mohla Roxy přesvědčit i při následném vystoupení mikulovského Romlatina, které do svého projevu, jehož základem jsou kytary a rytmika, vkládá tradice manušského jazzu a latinskoamerické hudby. Zaplněná Roxy se v tu chvíli již houpala v rytmu a mohla se těšit na zkušené harcovníky z Kale. Okolnosti odchodu Věry Bílé z této kapely byly nešťastné a obě strany mají svou pravdu. Dvě pravdy jsou ovšem zjevné: Kale se budou muset s exodem Věry Bílé vyrovnat, protože ona byla jejich hvězdou osobností a hlavně díky ní mohli koncertovat po celém světě. Druhou pravdou je, že kapela jejich kvalit se s tím jistě brzy vyrovná. O tom svědčí i jejich vynikající vystoupení pro nadšenou Roxy při koncertu Pativ. Jejich našlápnuté skladby vytvořily skvělou půdu pro závěrečnou kapelu večera a celého dvoudenního koncertu, nabitě Terne čhave. V rozjeté atmosféře bylo udržení hladiny adrenalinu v sále pro tuto energetickou bombu z Hradce Králové snadnou záležitostí. Tím spíše bylo pak těžko uvěřitelné, že závěrečné slovo moderátorů, věnované Mileně, Hance a Editě, bylo všemi přítomnými pozorně vyslechnuto a aplaudováno. Vzpomínání studentů a přátel romistiky pak do časných ranních hodin pokračovalo ve „zlaté hospůdce“.

Koncert na památku významným romistkám se skutečně vydařil. Dík za to patří zejména účinkujícím a mnoha lidem, kteří poskytli svou spolupráci, radu i finanční prostředky. Nadšení studentů snad ožije i příští rok a koncert „Pativ“ se třeba stane základem pro širší a dlouhodobější aktivity v duchu odkazu Mileny Hübschmannové, Hanky Šebkové a Edity Žlínayové.

Adam Pospíšil

— Má vzpomínka na Milenu Hübschmannovou

Jmenuji se Ladislav Dudi-Kofo a jsem z Bohumína. Říká se, že hora s horou se nesejde, ale člověk s člověkem se sejde. Já jsem tu čest měl v roce 1973. Šel jsem z práce domů a u školy P. Bezruč mě zastavila ředitelka této školy, paní Serafinová. Řekla mi, že má přijet nějaká profesorka z UK a bude přednášet učitelům na Ostravsku o romské problematice ve školách. Asi tak za dva dny mě paní Serafinová znovu potkala a řekla, že jestli dovolím, tak ke mně někoho odpoledne kolem čtvrté hodiny přivede, a řekla mi, že budu hodně překvapen. Shodou okolností jsme se potkali i s mou ženou, byla zvědavá, co se děje, proč se mnou paní Serafinová mluví. Tak jsem jí všechno řekl. Kolem čtvrté hodiny mi zazvoní venkovní zvo-

| Milena H. na návštěvě u pana Dudi-Kofo.
Vlevo sedí její bratr A. Hübschmann | archiv p. Dudi-Kofo |

nek, napadlo mě, že to je paní Serafinová, šel jsem otevřít dveře a zahlédl jsem obrovské srdce, přátelství a pocit touhu poznat tohoto člověka. Hned na mě spustila romštinu: „Šaj džau ke tumende pre našteva? – Můžu k vám na návštěvu?“ A já jsem odpověděl: „Aven andre – Pojdte dál.“ Zeptala se mě, jestli může jít i její kamarád fotograf, odpověděl jsem, že to je samozřejmost. Paní Serafinová nás představila a já se dozvěděl, že se jmenuje Milena Hübschmannová a učí romistiku v Praze. Moje manželka se s nimi přivítala a hned jim dala na stůl občerstvení, paní Milena poděkovala a řekla, že akorát byli na obědě. Romsky se mě vyptávala, kolik mám dětí a co dělají, tak jsem jí vyprávěl, jak těžké bylo prosadit naši nejstarší dceru Helenu do učebního oboru servírka a syna Ládu za bílého zedníka. Dcery Božena a Věra chodily ještě do školy. Ptal jsem se paní Mileny, co vlastně dělá, řekla, že učí na Karlově univerzitě v Praze. A přijela proto, že napsala romský slovník¹ pro učitele, aby lépe rozuměli romským dětem, když něco řeknou romsky, protože jsou bilingvní. Byl jsem nadšený, že se *gadži* zajímá o nás Romy a měl jsem velkou radost, že v naší republice se našel člověk, který v nás Romech vidí člověka sobě rovného. Když odcházela, tak mi ještě kladla na srdce, ať si od *gádžů* nenecháme vzít naše romipen, a že by byla ráda, kdybychom byli pořád spolu v kontaktu. Od té doby mi posílala různé romské časopisy, noviny a potom knihy, Romano džaniben, kam jsem na

1 V té době MH jistě nemluvila o slovníku vydaném v r. 1991, ale o cyklostylovaných materiálech pro výuku romštiny užívanou v kurzech pro sociální pracovníky a učitele. (Pozn. red.)

její prosbu napsal několik příběhů. Věděl jsem o ní, že je v zahraničí, protože jsem od ní dostal pohled psaný v romštině. Viděl jsem v ní obrovského rodinného přítele, kterého jsem si ve svém životě hodně vážil a vážím. Vážím si i jejích studentů, např. Lady Víkové, která mě na doporučení paní Mileny vzala na přednášku do školy P. Pittra, kde pracovala má dcera Věra jako pedagogický asistent. Děkuji jí i za to, že mě v Brně představila svým studentům a v Praze na sympoziu, kde mě představila jako svého dlouholetého kolegu a přednášela o „mulech“ – mrtvých a o Delovi – Bohovi. Děkuji jí, že se se mnou podělila o slovo a byla šťastná, že jsem vysvětlil, proč Romové nevěří gádžům. Chtěl bych Mileně poděkovat i za to, že mě doporučila svým studentům, kteří psali diplomovou práci o romských kovářích. Věděla, že já i moje žena jsme z rodu kovářů. Chtěl bych touto cestou poděkovat její dceři, bratrovi, sestře a její celé rodině, že mi umožnili se s ní rozloučit na její poslední cestě.

Se vzpomínkou a pláčem v srdci,
Milenko na shledanou.

Na rozloučenou s Milenkou jí posílám moji báseň:

Člověk se narodí a
zapálí se svíčka.

Člověk vyrostе a
klesne svíčka.

Svíčka zhasne a
klesnou víčka.

Děkuji paní Mileně Hübschmannové

Jsou lidé, kteří mají v sobě něco zvláštního, dávají nám sílu, učí nás, jak se máme chovat, jak si máme ve svém životě poradit. Známe to všichni, jsou to naši rodiče. Určitě mi dáte za pravdu, že když nám je nejhůř, tak jdeme za rodiči, to je v našich životech ta největší opora, ano, jsme jejich děti. A každý z nás si najde své kamarády, známé i přátele. Ale také jsou mezi námi lidé, kteří nám ubližují a naznačují, jaké jsme národnosti. Já osobně jsem si toto prožila a uzavírala se do sebe až do té doby, než jsem poznala určité lidi, kteří pomáhali nám, Romům, a dodali mi odvahu. Chci poděkovat Jankovi Horváthovi, Evičce Davidové, Heleně Balabánové, Ladě Víkové, Veronice Kamenické a dalším mým známým a přátelům. Ale největší díky patří paní Mileně, protože ta ve mně probudila mé romství a dovedla mne k tomu, že mám celému světu ukázat, že jsem hrdá na to, že jsem Romka a že mám svou historii i kulturu a nemám zapomínat na to, co jsem. Proto Vám, paní Milenko, moc děkuji. Zůstanete mi v srdci do konce života a jsem hrdá, že jsem poznala tak úžasného člověka. A vážím si Vašeho přátelství s mou celou rodinou.

Vaše obdivovatelka Věra Dudi-Kofo

Z dopisu Ladislava a Hany Šebkových, rodičů Hanky Šebkové, poslaného Petrovi a Margitě Wagnerovým:

Kdysi dávno jsme byli za Hankou. Přišla Milena s maminkou. Sami víte, jak to chodilo, za chvíli Milena s Hankou i Editou nevěděly o světě. Řešily „něco“. Stará paní, asi měla s Milenou nějaký problém, si mi stěžovala. „Ta Milena je snad posedlá, to je nějaká nemoc, vidíte, a už nakazila i ty holky. To je hrůza.“ Chtěla jsem paní uklidnit a řekla jsem jí, že to není nemoc, že jen Milena má v sobě nějaký plamínek, světélko, kterým rozsvěcí něco i v těch ostatních kolem sebe. Zasmály jsme se, paní řekla – kdyby to byl jen plamínek, ta ale plápolá jako táborák.

Vždyť ona ta Milena měla v sobě opravdu světélko, kterým dokázala zanítit hluboký zájem u tolika lidí. Každý z Vás, těch, které známe, ale i mnoha těch, které jsme neměli štěstí poznat, je jiný, přišel z jiného prostředí, mluvil jiným jazykem, prožíval a prožívá jiný život. A přesto Vás všechny spojuje právě to světélko, které ve Vás všech zapálila Milena. Je jisté, že Vám ten společný zájem často život i hodně komplikuje. Ale hodně i dává a přesto, že jste každý jiný, všichni jste kvalitní, dobří a především – lidé.

*

S Milenou jsem se seznámila prostřednictvím Hanky Šebkové v roce 1997. Byl to rok, kdy malá, nadšená skupinka romistů utrpěla, po smrti Edity Žlnayové, svou první ztrátu.

Na podzim jsme spolu s Hankou strávily několik dní v Paříži. Shodou okolností se ve stejnou dobu konala v Paříži mezinárodní konference o Romech, které se měla zúčastnit i Milena. Protože využívala každé příležitosti pro setkání s Romy, přijela pár dní před jejím začátkem, aby ještě stihly s Hankou navštívit romského básníka Matéo Maximoffa. Návštěva se uskutečnila, a já jsem měla vlastně poprvé možnost zažít Milenu a Hanku společně „při akci“. Ač jsem v té době nerozuměla mnoha souvislostem, nadšení a hloubka jejich zájmu ve mě vzbuzovaly obdiv a úctu. Na ty krásné dny nikdy nezapomenu!

S Milenou jsme si od první chvíle padly do oka. Nabídla mi tykání, což Hanku nemálo, ale velmi mile překvapilo, a hned mi pošeptala, abych si toho vážila. A já jsem si toho vážila. Z důvodu mé zcela odlišné profese a věčného nedostatku času, se moje spolupráce s Milenou sice omezovala jen na několik asistencí, většinou v souvislosti s maďarštinou, přesto jsem od samého začátku cítila - a myslím, že Milena také - že mezi námi se vytvořil takový jemný, příjemný, ale těžko definovatelný vztah. Dnes bych tomu řekla, že jsme měly společné vědomí „něčeho“, co je rozumově neuchopitelné a slovy nevysvětlitelné. Věděla, že já vím, že ona ví... I když jsme o tom nikdy spolu nehovořili... A pak tady byla Hanka. Ona nás spojovala. Milena byla Hančiným velkým vzorem a vím, jak Milena si zase vážila jí, a bez nadsázky lze říci, že Hanku považovala za svou pravou ruku, za svou nástupkyni...

Ale osud tomu chtěl jinak, a jen On ví proč...

Po smrti Hanky jsem bydlela až do letošního května na Žižkově, v bytě, který patřil dříve Editě a posléze Hance, a kde se po léta scházela redakční rada Romano džaniben. V ten zářijový den - 8.9.2005 - jsem měla návštěvu. Seděli jsme a povídali, a já po nějaké době vstala a chtěla jít ven. Ale dveře nešly otevřít. Klíč se otáčel, odemykání, zamykání fungovalo, ale dveře se ani nehnuły. Jakoby byly přilepené! V první okamžik jsem si myslela, že si z nás někdo vystřelil a přivázal kliku o zábradlí. Po četných marných pokusech jsem nakonec byla nucena sáhnout po technice, a dveře kolem zámku doslova rozvrtat. Zjistila jsem, že praskla západka a zpřičila se tak, že dveře neměly ani nejmenší vůli. Únava materiálu. Zcela jistě. Ale zůstal ve mě takový ten nedefinovatelný pocit „něčeho“...

Druhý den odpoledne, když jsem se právě chystala odjet z Prahy, mi zazvonil telefon. Potom, co jsem ze sebe vychrlila, že se právě obouvám, a že letím na vlak, jsem najednou z druhého konce uslyšela: „Kájo, promiň, ale my máme velmi smutnou zprávu. Včera v Jihoafrické republice..“

Kája Kisfaludy

Vydává Romano džaniben
Ondříčkova 33, 130 00 Praha 3
tel.: 222 715 947, e-mail: dzaniben@email.cz, www.dzaniben.cz
bankovní spojení: 161582339/0300

Šéfredaktor: Peter Wagner
Výkonné redaktorky: Lada Viková a Helena Sadílková
Recenzovali: doc. PaedDr. Eva Šotolová, PhD a Dr. Christiane Fennesz-Juhasz
Technická redaktorka: Eva Zdařilová
Sazba: Petr Teichmann
Tisk: PBtisk, Příbram
Obraz na titulní straně: Rudolf Dzurko: Romský slovník (výřez obrazu).
Obal: skleněná drť, převzaté z: Rudolf Dzurko, Arbor Vitae, 2002
Na zadní straně: Z korespondence M. Hübschmannové V. Haluškoví.

Produkcí zajišťuje nakladatelství G plus G, s.r.o.,
Plavecká 14, 128 00 Praha 2
tel: 222 588 001, e-mail: gplusg@gplusg.cz, www.gplusg.cz

Náklad: 600 ks
Doporučená cena: 140 Kč
Roční předplatné: 280 Kč (včetně poštovného a balného)

ISSN 1210-8545
Evidenční číslo podle tiskového zákona: MK ČR E 6882

Nevyžádané rukopisy a fotografie se nevracejí. Obsah zveřejněných polemických článků nemusí být totožný se stanoviskem redakce. Podávání novinových zásilek povoleno Ředitelstvím pošt Praha č.j. NP 1360/1994 ze dne 24.6.1994.

zprávy

MYCANY - Jemná dezinfekce se používá ve všech zdravotnických a veterinárních ústavech. Podle lékařů dezinfekce pomáhá předcházet šíření infekčních onemocnění, zejména v nemocnicích, kde se nachází velké množství pacientů. Dezinfekce se používá také v kuchyních, v laboratorích a v dalších místech, kde je vysoká koncentrace mikroorganismů.

ČESKÝ PRÁVO - Český právní systém je založen na občanském zákoníku, který upravuje právní vztahy mezi jednotlivci a právnickými osobami. Právní systém je založen na zásadě právní jistoty, která znamená, že právní vztahy musí být předvídatelné a stabilní. Právní systém je založen na zásadě rovnosti před zákonem, která znamená, že všichni lidé jsou před zákonem rovni.

Za Milenou Hübschmannovou

PRETORIE - Zakladatelka české romistky Milena Hübschmannová zemřela v úterý ráno v nemocnici v Pretorii. Byla 72 let stará. Milena Hübschmannová byla českou romistkou, která se věnovala sbírání a vydávání romských písní a básní. Byla autorkou mnoha knih a článků o romské kultuře. Zemřela na srdeční onemocnění.

Milena Hübschmannová

Доктор Милена Хюбшманова - Милановича Милановича

1925/1926/1927

Милена Хюбшманова (Milena Hübschmannová) - Милановича Милановича, известная как Милена Хюбшманова, была чешской ромисткой, которая занималась сбором и изданием ромских песен и стихов. Она была автором многих книг и статей о ромской культуре. Умерла в Pretoria.

Милена Хюбшманова была чешской ромисткой, которая занималась сбором и изданием ромских песен и стихов. Она была автором многих книг и статей о ромской культуре. Умерла в Pretoria.

NÁZORY

Učila Romy znát svou cenu

NEKROLOG Zakladatelka české romistky Milena Hübschmannová tragicky zahynula

LARA HUBŠCHMANOVÁ

Učila Romy znát svou cenu. Milena Hübschmannová byla českou romistkou, která se věnovala sbírání a vydávání romských písní a básní. Byla autorkou mnoha knih a článků o romské kultuře. Zemřela na srdeční onemocnění.

zpomínky

SEPTEMBROS

Romano hangos

Milena se už nevrátí

Milena se už nevrátí. Milena Hübschmannová byla českou romistkou, která se věnovala sbírání a vydávání romských písní a básní. Byla autorkou mnoha knih a článků o romské kultuře. Zemřela na srdeční onemocnění.

Milena se už nevrátí. Milena Hübschmannová byla českou romistkou, která se věnovala sbírání a vydávání romských písní a básní. Byla autorkou mnoha knih a článků o romské kultuře. Zemřela na srdeční onemocnění.

ZÁŘÍ

she them
dissertation.

omwards wher
e faculty in the
life and culture.
s path was by ac
bore the Roman
the subject and